

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

1963 yılında Bingöl'ün Solhan ilçesinde doğdu. İlk öğretimini doğduğu ilçede, orta öğrenimini Muş İmam-Hatip Lisesinde, fakülteyi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamladı. Aynı fakültede yüksek lisans ve doktorasını yaptı. Değişik dergilerde yayınlanan onlarca makalesinin yanında birçok kitabı da bulunan Söylemez, yurt içi ve yurt dışında değişik üniversitelerde çalıştı. Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Başta uluslararası tanınırlığa sahip *İslami İlimler Dergisi* olmak üzere bir kaç derginin editörlüğünü de yapmaktadır.

Ankara Okulu Yayınları: 186

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.

Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi

Baskı, cilt, kapak baskısı: SAGE Mat. San. Tic. Ltd. Şti.

Birinci basım: Şubat 2015

ISBN: 978-9944-162-89-0

Ankara Okulu Yayınları

İstanbul Cad. İstanbul Çarş. 48/81 İskitler/ANKARA

Tel/faks: (0312) 341 06 90

web: www.ankaraokulu.com

e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Kûfe'nin Siyasi Tarihi

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2015

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
Siyasi ve Ekonomik Hadiseler ile İlmi Canlılığın Zeminini Kûfe	11
Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi – Kûfe Örneği -	25
Hz. Ali ve Kûfeliler	51
Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin Arka Planı	75
Emevî İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi.....	107
Hz. Hüseyin ve Kûfeliler	127
Hz. Hüseyin'in Öcünü Almak İçin Kûfe Merkezli Oluşan Siyasi Hareket: Tevvâbûn	157
Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî Hadisesi	175
DİZİN	211

ÖNSÖZ

Müslümanlar tarafından kurulan ve tarih sahnesine çıktığı andan itibaren siyasi, ekonomik ve toplumsal hadiselerin merkezinde yer alan Kûfe, İslam tarihinin ilk yüzyılına damgasını vurmuş, daha sonraki çağlarda da önemini korumuş bir şehirdir. Hz. Ali döneminde İslam devletinin başkenti haline getirilen Kûfe; Hz. Osman, Hz. Ali ve daha sonraki dönemlerde meydana gelen siyasi, ekonomik ve toplumsal hadiselerde başat rol oynamıştır. Dinamik ve kozmopolit bir demografik yapıya sahip olan kent, aynı zamanda İslam ilimlerinin geliştiği kendine özgü, fıkıh, nahiv, tefsir, hadis ekollerinin olduğu bir ilim merkezi olma özelliğini de taşıyordu. Bu yönüyle Kûfe, bilimden siyasete; ekonomiden sanata birçok alanda ciddi bir etkiye sahip olmuştur. Zaten şehir bu yönüyle de birçok çalışmaya konu olmuştur. Biz de Kûfe ile ilgili yaptığımız ve *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe* başlığıyla yayınladığımız çalışmamızda şehrin söz konusu tarafına ışık tutmaya çalışmıştık. Ancak çalışmanın sınırlarını dikkate alarak siyasi hadiseleri dışarıda tutmuş, bunların önemli bir kısmını sonraki dönemlerde çalışmış ve makale olarak yayınlamıştık. Elinizdeki eser büyük ölçüde bu makalelerden oluşmaktadır.

Eserin ilk makalesi “Siyasi ve Ekonomik Hadiseler ile İlmî Canlılığın Zemini Kûfe” başlığını taşımaktadır. Bu makale mekan ile insan arasında interaktif ilişkinin önemini dikkate alarak konuyu işlemektedir. Çalışmanın bu ilk makalesi, Kûfe’deki bilimsel duruşun ve çatışmacı ruhun varlığını göstermekte, bunun arkasındaki nedenleri irdelemeye çalışmaktadır. Eserin “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi: Kûfe Örneği” başlığını taşıyan ikinci makalesinde ise İslam tarihinin en karmaşık dönemi olan Hz. Osman dönemine Kûfe’den bakılmaktadır. Her ne kadar Hz. Osman dönemi ile ilgili birçok çalışma mevcutsa da, bu ma-

kalede bunlardan farklı olarak yerel bir mekandan, dönemin bütününe bakılmış ve o dönemde meydana gelen hadiselerin arka planında bulunan ekonomik nedenler söz konusu edilmiştir.

Hız. Ali dönemi hadiselerinde Kûfe'nin rolünü inceleyen "Hz. Ali ve Kûfe" -bir sonraki makale ise aslında Hız. Ali döneminden sonraki hadiseleri de konu edinmekte- Hâriciliğin zuhurunun nedenlerine ışık tutmaktadır. Bilindiği gibi Hız. Ali'nin öldürülmesi farklı bir tarihsel sürecin başlangıcı olmuştur. Muâviye ile başlayan bu yeni süreçte Kûfe, siyasi ve kültürel hadiselerle ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Nitekim bir taraftan yeni Halife Hız. Hasan'a merkez olurken, diğer taraftan Emevî iktidarının muhalif kanadını da barındırmıştır. Hız. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesi İslam tarihinde bir başka kırılma noktasını teşkil etmektedir ki işte "Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devretmesi" başlıklı makalede bu olay irdelenmiş ve hadisenin arkasında var olan ekonomik ve siyasi nedenler üzerinde durulmuştur.

Hız. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devri ile hilafet saltanata dönüşmüş; Emevî hanedanı işbaşına gelerek hilafet merkezini Suriye'ye taşımıştır. İdari merkez Şam olmakla birlikte Kûfe kültürel merkez hatta siyasi hadiselerin merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Nitekim bu dönemde başta Hucr b. Adıyy hareketi, Hız. Hüseyin hadisesi ve Tevvâbün hadisesi olmak üzere bir dizi siyasi hadise meydana gelmiştir. Bu üç hadise "Emevî İktidarına Karşı Kûfe'de İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adıyy Hareketi", "Hz. Hüseyin ve Kûfeliler" ve "Hz. Hüseyin'in Öcünü Almak İçin Kûfe Merkezli Oluşan Siyasi Hareket: Tevvâbün" başlıklı müteakip makalelerde incelenmişlerdir. Son makale olarak da Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi hadisesi üzerinde durulmuştur.

Kuşkusuz Kûfe merkezli olan Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ve Zeyd b. Ali hadisesi de en az bunlar kadar önemlidir. Bu hadiselerle ilgili tuttuğumuz notları da bir araya getirmeye çalışıyoruz. İkmal edince de siz değerli okurlarımızla paylaşmayı düşünürüz.

Elinizdeki çalışma daha önce Düşün yayınlarından *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi* şeklinde basılmıştı. Yayınevinin kapanması üzerine yeniden basmaya karar verdiğimiz kitabın adını da okuyucularımızdan aldığımız geri dönüşümlerle *Kûfe'nin Siyasi Tarihi* şeklinde belirledik.

Bu vesile ile çalışmanın elinize ulaşmasında emeği geçen dostlara burada teşekkür ederken, siz değerli okurlarımıza da şükranlarımızı sunuyoruz, iyi ki varsınız...

Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
İstanbul 2014

SİYASİ VE EKONOMİK HADİSELER İLE İLMÎ CANLILIĞIN ZEMİNİ KÜFE¹

Birçok siyasi ve ekonomik hadiseye ev sahipliği yapmış olan Kûfe kenti, Hz. Ömer'in emri ile Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından, hicri 17, miladi 637 yılında askerî bir şehir olarak kurulmuştur. Şehir, Lahmîlerin başkenti Hîre'ye yaklaşık 5 km. mesafedeydi. Şehrin merkezinde cami, caminin etrafında dâru'l-imâre, pazar ve meydandan oluşan kompleks yer almaktaydı. Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirlerden biri olan Kûfe, cami etrafında şekillenen şehir yapısıyla tipik bir İslam kenti olma özelliği taşımaktadır. Nitekim şehir, kendinden sonra kurulan Vasıt ve Bağdat'a da, bu yönüyle örneklik etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından şehre yerleştirilen Deylemîler istisna tutulacak olursa, kuruluş döneminde sakinlerinin tamamının Araplardan oluştuğu söylenebilir. Araplar, şehre kabile yakınlıkları esas alınarak iskan edildiler. Önce cami kuruldu, daha sonra Kahtanî Araplar caminin doğusuna, Adnanîler ise batısına yerleştirildiler. Soy bilimcilerden de yararlanılarak her mahalleye birbirine yakın kabilelerin yerleştirilmeleri sağlandı. Şehre yerleştirilen kabilelerin büyük bir kısmı bedevi kökenli idiler. Üstelik bu kabilelerin kimisi arasında İslam öncesi dönemde mücadeleler olmuş, savaşlar meydana gelmiş, kan davaları yaşanmıştır. Söz konusu kabileler Kûfe'ye yerleşince eski düşmanlıklarını bir tarafa bırakmış gibi görünseler de aralarındaki örtülü düşmanlık hep sürdü. Kabilelerden biri bir blok içerisinde yer alırken, diğer kabile ise muhalif kanatta yer aldı. Örneğin,

1. Becile ile Kelb kabilesi arasında İslam öncesi dönemde ciddi mücadeleler olmuştu. Daha sonraki dönemde bu kabileler-

1 Bu metin KURAV tarafından 16-19 Ekim 2003 tarihleri arasında Mudanya'da yapılan *Ebu Hanîfe Sempozyumu*'na "Ebû Hanîfe'nin Yetiştirdiği Şehir Kûfe", başlığı ile sunulan metnin gözden geçirilmiş halidir.

den Becile, Hz. Ali evlatlarının, Kelb ise Emevilerin yanında yer aldı.

2. Becile ve Has'a kabileleri arasında ise İslam öncesi döneme kadar uzanan bir ittifak söz konusuydu. Bu ittifak İslam sonrası dönemde de aynen devam etti.
3. Ezd ile Has'am kabileleri arasında İslam öncesi dönemde düşmanlık bulunmaktaydı. İslam sonrasında Has'am kabilesi ve Hz. Ali, Ezd kabilesi Emevilerin yanında yer aldı.
4. Himyer, Mezhic ve Hemdan kabileleri ile Rebi'a ve Mudar kabileleri arasında İslam öncesi dönemde büyük savaşlar meydana gelmişti. Bu kabilelerin üçü de büyük ölçüde Mudar'a dayanan Emevîlere muhalefet etmiş, muhalefetin temsilcisi olarak görülmekte olan Hz. Ali ve evlatlarının yanında yer almış, daha sonra Zeydiliği benimsemiştir.
5. Kinde ile Esed kabilesi arasında İslam öncesi dönemde düşmanlık vardı. İslam sonrası dönemde Esed kabilesi Emevilerin yanında yer alırken, Kinde kabilesi ise Hâricileri besleyen kabilelerin başında gelmiştir.
6. Tay kabilesi ile Esed kabilesi arasında da İslam öncesi dönemde savaşlar meydana gelmişti. Bu kabilelerden Esed, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, daha sonraki dönemde Emevilerin yanında yer alırken, Tay kabilesi ise Hâriciler ve Haz. Ali evlatlarının yanında yer aldı.
7. Amir b. Sa'saa ile Temim ve Hanifeoğulları arasında İslam öncesi dönemde düşmanlık bulunmaktaydı. İslam sonrası dönemde ise Amir b. Sa'saaoğulları Emevilerin yanında yer alırken, Temim ve Hanifeoğulları ise Emevilerin en amansız düşmanları oldular ve Hâricî düşüncüyü beslediler. Bu örnekleri daha da çoğaltmamız mümkündür.²

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta ise, birbirlerinden oldukça farklı olan Kûfe'deki bu etnik unsurların tam olarak kaynaşamamış olmasıdır. Her kabile, kendilerine ait olan mahallede diğer kabileler ile karışmadan yaşamaktaydı. Bu kabileler birbirlerinden o kadar kopuktu ki mezarlıkları dahi ayırıyordu. Adına cıbane denilen bu mezarlıklar kabile mahallelerinin merkezinde bulunur, şehir merkezinde-

2 Kûfe'nin kuruluşu ve sakinleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevidikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2000, s. 33-171.

ki meydanın işlevini görürdü. Mahalle, bu mezarlıkların etrafında şekillenirdi. Keza, her mahallede mezarlığın yanında bir cami ile bir de Pazar yeri bulunurdu.³

Kûfe, özellikle Hz. Ömer'in son dönemlerinden itibaren askerî vasfını kaybetmeye başlamış, giderek sivil bir kent halini almıştır. Şehre bu dönemde başta Mezopotamya'nın yerlileri olan Hıristiyan Arâmiler ve Yahudiler olmak üzere, Farslar, Bizanslılar, Necranlılar gibi çok farklı etnik unsurlar da yerleşmişlerdir. Yeni sakinlerin birçoğunun kendilerine ait müstakil mahalleleri ve ibadethaneleri bulunmaktaydı. Zımmi olarak değerlendirilen bu unsurların yanında, içinde Ebû Hanîfe'nin ailesinin de bulunduğu, çoğu İslam dinini benimsemiş olan ve sonradan şehre yerleşen gayr-i Arap unsurlar da vardı. Bilindiği üzere bu unsurlar mevali olarak adlandırılmaktaydı. Kûfe'ye yerleşen ve mevali olarak isimlendirilen bu gayr-i Arap unsurun nüfusu, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde, neredeyse Arapların nüfusu kadardı.

Şehirde Arap kabileleri arasındaki mücadelenin yanı sıra mevali ile Araplar arasında da ciddi bir sürtüşme yaşanmaktaydı. Örneğin, Haccâc tarafından Kûfe kadılığına getirilen ve sonra da Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'aş ile birlikte hareket edip ona isyan eden Sa'id b. Cübeyr'e Haccâc'ın "Hal-kın, 'Kadı ancak Araplardan olur, mevali kadı olmaz!' demelerine rağmen seni bu göreve getirmedim mi?"⁴ demesi, yine Haccâc b. Ebû Yusuf'un Basra'daki vekili olan el-Hakem b. Eyüp es-Sekafi'nin, İbn Cübeyr'in Kûfe'ye kadı olarak atandığını duyunca bunu kıyamet alameti olarak değerlendirmesi gibi hususlar Irak'ta Arapların, gayr-i Arap unsura bakışını ortaya koyması bakımından son derece ilginç örneklerdir.⁵ Kûfe'de mevalinin konumunu ortaya koyan bir başka örnek de şudur: Abdurrahman b. Muhammed ile beraber Haccâc'a karşı isyan eden kurrâ, başlarına Tay kabilesinin mevalile-

3 Bkz. Söylemez, *age.*, s. 70-74.

4 Müberred, *el-Kamil fi'l-Lüğa ve'l-Edeb ve'n-Nahv ve't-Tasrif*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dali, I-IV, Beyrut 1993, II, s. 493.

5 Bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, Ahmed Emlin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyari, Abdüsselam Harun, I-VII, Kahire 1968, III, s. 417.

rinden olan Ebü'l-Bahteri Said b. Firuz et-Tai (ö.83/702)'yi geçirmek istediklerinde o, mevaliye mensup olduğunu, Arapların bu yüzden kendisine itaat etmeyeceklerini söyleyerek, bu isteği kabul etmemiş, başlarına Arap olan bir şahsı geçirmelerini önermiştir.⁶ Kûfe'de mevalinin Araplardan daha düşük bir seviyede mütalaa edilmiş olduklarını gösteren buna benzer daha pek çok örnek zikretmek mümkündür. Fakat bu örneklerden hiçbiri mevalinin gayrimüslim unsurlar gibi cizye vergisi ödemek zorunda bırakılmış olmaları kadar çarpıcı ve dikkat çekici değildir.⁷

Emevîlerin orta dönemlerinde önemli bir güç elde etmeyi başaran Kûfe mevalisi, Abdullah b. Zübeyr'e karşı Muhtar b. Ebû Ubeyd'i desteklemiş ve onu iktidara taşımıştır.⁸ Kûfe'de mevalinin Araplara ilk başkaldırı hareketi olarak değerlendirilebileceğimiz Muhtar hareketi, Arap-mevali çekişmesini gün yüzüne çıkarmıştır.⁹ Zeyd b. Ali'nin liderliğini yaptığı harekette de mevalinin önemli bir rolü olmuştur. Mevaliyi bu harekete destek vermeye iten temel saik, Muhtar'ı destekleyen Kûfelilerin gerçeklerinden farklı değildir.¹⁰ Emevîlerin mevaliye bakışı, bu kitle ile Mudar'a muhalif diğer unsurlar; yani Yemen ve Rebi'a kabileleri arasında bir güç birliğinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bunu fark eten İbn Hubereye, Ebû Hanife gibi mevalinin ileri gelenlerini yanına çekmek için harekete geçmiş, onlar için yeni birtakım görevler ihdas etmiştir. Fakat Ebû Hanife bu oyuna gelmeyerek, kendisine tevdi edilen görevleri reddetmekle kalmamış, bunları kabul etmemek için diyet de ödemiş, bir süre hapiste kaldıktan sonra memleketini terk ederek Mekke'ye sığınmıştır.

- 6 İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, I-IX, Beyrut trs., VI, 292; İbn Hibban, *Meşahirü Ulemai'l-Emisar*, thk. Manfred Fleischammer, Kahire 1959, s. 105.
- 7 Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emval*, çev. Cemalettin Sayık, İstanbul 1091, s. 60.
- 8 Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. S. D. F. Goitein, Kudüs 1936, V, s. 294; Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, I-XIII, Beyrut 1987, VI, 680-681; Abdüşşafi Muhammed Abdüllatif, *el-Alemü'l-İslami fi Asri'l-Emevî*, Kahire 1984, s. 484.
- 9 Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi'l-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça vd., I-XII, İstanbul 1991, IV, 232.
- 10 Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Muhammed Bakır el-Mahmudi, Beyrut trs., III, 238; Taberi VIII, 42; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihü'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk., Süheyl Zekkar, I-XII, Beyrut 1995, IV, 765.

Şehirde tarım, ticaret, el sanatları ile ilgili işlerin büyük bir kısmı mevali tarafından yerine getirilirdi.¹¹ Emevîlerin sonlarına doğru ziraat, zanaat, ticaretle uğraşan mevali, zenginleşip toplumda saygınlık kazanarak Araplara kendilerini kabul ettirdi. Böylece bu sınıfa mensup olan insanlardan divanu'l-atalara girenler dahi oldu.¹² Sonra mevali, sadece ticaret ve tarımla uğraşmakla kalmadı, ilim ve irfan ile de ilgilenmeye, kendisini bu alanda da kabul ettirmeye çalıştı. Cehşuyarî, mevalinin ilimle Arapların ise savaş ve siyasetle iştiğal etmelerini "Araplar silahı, kaleme tercih ederler." diyerek ifade etmektedir.¹³ Bütün bunlar kendisi de bir mevali olan Ebû Hanîfe'nin şahsında da toplanmış gözükmektedir. Bilindiği gibi Ebû Hanîfe de hem ticaret ve hem de ilimle meşgul olmuştur.

Kûfe'nin nüfusuna gelince; kuruluş döneminde şehirde Yemen kökenli Arapların 12.000, Kuzey Arapların 8.000 Deylemilerin ise 4.000 kişilik bir nüfusu bulunmaktaydı. Emevîlerin ilk yıllarında ise divan defterlerine 60.000 mukatile ile 80.000 ev halkı işlenmişti. Toplum 140.000 olan bu rakama divan defterlerine kaydedilmemiş olan mevali dahil değildir. Emevîlerin son döneminde ise şehir nüfusunun 350.000 kişi olduğunu tahmin etmekteyiz.

A. Ekonomik Hayat

Şehrin demografik yapısı ve etnik unsurları hakkındaki bu kısa bilgilerden sonra biraz da ekonomik özellikleri üzerinde duralım. Başta da ifade ettiğimiz üzere şehir başlangıçta askerî bir kent olarak kurulmuştu. Dolayısıyla buraya yerleştirilenler ilk etapta askerlerdi. Fetihle görevli bulunan askerlerin tarım ve hayvancılık ya da ticaret ile meşgul olmaları yasaktı.¹⁴ Zaten askerlerin tarım, hayvancılık ve ticaret gibi

11 Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyan (306/918), *Ahbaru'l-Kudat*, I-III, Beyrut, trs. II, 309; Zübeydî, *el-Hayatu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Kûfe*, s. 82.

12 Zübeydî, s. 82.

13 Bkz. Cehşiyarî, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebi, Mısır 1980, s. 28.

14 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990, s. 30.

işlerle uğraşmalarına gerek de yoktu. Zira ne çiftçilik ve ne de ticaret, askerlere fetihlerde elde ettikleri kazanç kadar kâr sağlıyordu. Askerler devletten atâ denilen maaş alıyorlardı.¹⁵ Ayrıca garnizonda yaşamakta olan ailelerine de hazineden gıda yardımında bulunuluyordu.¹⁶

Kuruluşundan bir süre sonra şehir sivilleşince şartlar değişti ve Kûfe, Hîre'nin ticari geleneğini tevarüs etti. Kısa sürede, orta Mezopotamya'nın en büyük ticari merkezi haline geldi. Başta Horasan ve Hicaz olmak üzere İslam aleminin önemli bir kısmının yanında, Seylan, Hindistan ve Çin'e kadar geniş bir bölge ile ticari bağlar kurdu. Bütün bunlardan sonra Kûfe'de oldukça hareketli bir ticari hayat, canlı ve renkli pazarlar oluştu. Bu pazarların kuşkusuz en ünlüsü, içinde Ebû Hanîfe'nin dükkanının da bulunduğu Kunâse pazarıdır.¹⁷

Önceleri Esedoğulları'nın çöplüğü iken, daha sonra ticaret merkezi haline getirilen Kunâse'de Ziyâd b. Ebîhî dönemine kadar işyeri veya dükkan yoktu, daha çok günümüz semt pazarlarını andırıyordu. Bu dönemde devlet tarafından kurulan dükkanlar halka kiraya verildi. Emevîlerin son zamanında yani Halid b. Abdullah el-Kasrî döneminde ise hayvan ticareti yapılan *Sûku'l-berrâzîn* (at pazarı) ve *Sûku'l-ganem* (küçükbaş hayvan pazarı) dışarıda tutularak tamamen iki sıra dükkanlar halinde tonozlarla kapatılarak, kapalı çarşılar şeklinde inşa edildi.¹⁸ Kunâse, başta tahılcılar, tatlıcılar, kasaplar, atarlar, varaklar, demirciler gibi farklı bölümlere ayrılmıştı. Her emtia kendi çarşısında satılır, başka yerde satılmasına müsaade edilmezdi. Ebû Hanîfe'nin dükkanının yer aldığı *Sûku'l-bezzâzîn* veya *Sûku'l-hazzâzîn* olarak adlandırılan ma-

15 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Atâ", *DİA*, IV, s. 33; Söylemez, s. 216.

16 Bkz. Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, II, 172.

17 Ebû Hanîfe ipek satıcısı idi. [Bkz. Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib (463/1071), *Târîhu Bağdat ev Medinetü's-Selâm*, I-XIV, Beyrut trs., XIII, 326]. İpekçiler ise Kunâse pazarında, Kûfe camisinin hemen köşesinde bulunmaktaydılar.

18 Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 410.

nifaturacılar ve ipekçiler çarşısı, Amr b. Huveyris tarafından yapılmış olan bölgede, Kûfe mescidinin hemen bitişiğinde idi. Çarşının bu bölümü ilk yıllardan itibaren bir ilim merkezi olarak tebarüz etmiştir.¹⁹ Ebû Hanîfe'nin ilme ilgisi de bu çarşıda başlamış olmalıdır.

Etnik unsurların birbirinden bu kadar ayrı, mezarlıklarının dahi farklı olduğu Kûfe'de, halkın kaynaştığı en önemli mekan Kunâse pazarı olmuştur. Farklı din, dil ve etnik kökenin harmanlandığı bir yer olarak Kunâse pazarı, adeta dinler arası diyalogun, çatışma ve mücadelenin yaşandığı mekan durumundaydı. Ebû Hanîfe'nin ilim hayatına başlarken önce kelama merak sarmasının arkasında da bu renkli ortamın bulunduğu söylenebilir. Büyük bir ihtimalle pazarda diğer din mensupları ile yapılan tartışmalar onu da etkilemiş ve bu durum kendisini kelama yöneltmiştir. Kunâse pazarı ilmi tartışmaların yoğun bir şekilde yapıldığı bir ortamın yanında, şairlerin en güzide şiirlerini halka sundukları, müzisyenlerin en güzel çalışmalarını tanıttıkları bir mekan olmuş, bu yönüyle Ukâz panayırına da benzetilmiştir.²⁰ Sadece Kûfeliler değil, farklı şehirlerden gelen şairler de şiir şölenlerinin yapıldığı Kunâse'de yüksek bir yere çıkararak halka şiir okurlar²¹ ve günümüz âşık atışmalarına benzer bir şekilde atışmalar yaparlardı.²² İşte Ebû Hanîfe, ticarete başladığı günden itibaren tüm bunları görerak, yaşayarak yetiştirir.

B. İlim-Kültür Hayatı

Ebû Hanîfe döneminde Kûfe'de, ticari hayat kadar canlı bir ilim kültür hayatı da bulunmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz

19 Kunâse pazarı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, s. 43-51.

20 Örneğin şair Zi'r-Rumme, Kûfe'ye gelmiş, Kunâse'de yüksek bir yere çıkarak halka şiir okumuştur [Bkz. Ebû'l-Ferec el-İsfehani, *el-Eğâni*, thk. Abdullah Ali Muhanna, I-XXIV, Beyrut 1995, XVIII, 39]. Yâkût, bedevî şairlerin şehre gelmesi durumunda burada yüksek bir yere çıkarak halka şiir okuduklarını kaydetmektedir [Bkz. *Mu'cemül'l-Üdebâ ve İrşâdü'l-Erib İla Ma'rifeti'l-Edib*, I-VI, Beyrut 1991, II, s. 341]. Makdisi, İbnü'l-Beşari (375/985), *Ahsenu't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, thk. Muhammed Mahzum, Beyrut 1987, s. 112.

21 Bkz. İsfehâni, *el-Eğâni*, XVIII, s. 39; Yâkût, *Udebâ*, s. 341.

22 Bkz. İsfehâni, *el-Eğâni*, VIII, s. 26-29.

gibi Kûfe, Hîre geleneğini devraldı. Kültürlü bir toplum olan Hîreliler Arapça, Yunanca ve İbranicenin yanı sıra, Arâmîce ve Süryanice de kullanmaktaydılar.²³ İslam öncesi dönemden itibaren Hîre'de felsefe ile ilgili olarak Süryaniceden Arapçaya bazı çevirilerin yapıldığı da bilinmektedir.²⁴ Hîre aynı zamanda Arap dili ve edebiyatının da en önemli merkezlerinden biri idi. Burada daha sonra birer ekol olarak kendilerinden bahsedilen birçok şair yetişti ki, bunların birçoğu Kûfe'nin edebî dünyasını da etkiledi.²⁵ Kûfeli Â'sâ, Nâbiğa, Ubeyd b. el-Ebras, Bişr b. Ebû Hâzım, Amr b. Külsüm gibi birçok şairin Hîreli şairlerin etkisinde kalarak şiir söyledikleri, hatta şiirlerini kaydetmeleri amacıyla yanlarında sürekli Hîreli kâtip gezdirdikleri bilinen bir gerçektir.²⁶ Kûfe, felsefe, tıp ve veterinerlik ile ilgili birikimini de Hîre'ye borçludur. İslam öncesi dönemde Hîre'de oldukça ileri olan tıp, daha çok din adamları tarafından öğrenilip icra edilirken, felsefe, din adamlarının yanı sıra Huneyn'in babası gibi zengin olanlar tarafından da öğreniliyordu.²⁷

Hîre'nin Kûfe'yi etkilediği bir başka nokta ise kuşkusuz yazıdır. Hîre'de olduğu gibi Kûfe'de de özellikle Emevîler döneminde hemen hemen her mahallede birer kütüb bulunmaktaydı. Bu kütüblardan bazıları küçük okullar olmasına rağmen içlerinde binlerce öğrenci barındıranları da vardı. Bunlardan biri olan ed-Dahhâk b. Müzâhim (102/720)'e ait okulda 3000 dolayında öğrenci eğitim görmekteydi. ed-Dahhâk'ın bu okulunda, içlerinde Fadl b. ed-Dukeyn'in de bulunduğu, birçok ilim adamı yetişmiştir.²⁸ Yukarıda anılan kütüblara gidebil-

23 Bkz. Yusuf Ğuneyme, "el-İlm fi'l-Hîre 1", s. 578-579; Hodâ Murâd, s. 11; Nusretullah Kâsımî, s. 11.

24 Bkz. İbn Nedîm, s. 35.

25 Bu şairler ile ilgili geniş bilgi için bkz. İsfehânî, *el-Eğânî*, XI, 266; XII, 187-195; Himyerî, 106; Yusuf Ğuneyme, "el-İlm fi'l-Hîre 1", s. 580-585; "el-İlm fi'l-Hîre 2", s. 736-743

26 Bkz. Himyerî, s. 106.

27 Bkz. İbn Ebî Useybî'a, s. 258; Hodâ Murâd, s. 98.

28 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, trs. 475; Yûkût, *Udebâ*, III, 426; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed, I-XXIII, Beyrut 1984-1988, IV, 599.

mek için belli bir sosyal sınıfa mensup olmak gerekmiyordu. Toplumun her katmanından insan, evladını bu okullara gönderebiliyordu. Bu kurumlara sadece hür çocuklar değil, aynı zamanda köle ve cariyeler de devam edebilmekteydi.²⁹

C. Kûfe Camisi

Kûfe'nin ilim kültür hayatını ele alırken asıl üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da, Ebû Hanife'nin hayatında büyük bir yeri olan Kûfe camisi ve bu caminin ifa ettiği fonksiyondur.

Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulmuş olan Kûfe camisi, kuruldu dönemden itibaren bir ibadet mekanı olmanın yanı sıra bir okul görevi de üstlenmiştir. Caminin bu hale gelmesinde kuşkusuz İbn Mes'ûd'un büyük gayretleri bulunmaktadır. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye öğretmen olarak gönderilen İbn Mes'ûd, mescitte oturur, halka dersler verirdi. Onun bu gayretlerinin bir sonucu olarak birçok fakih, muhaddis ve müfessirin yetiştiği bilinmektedir. Abdullah b. Mes'ûd'un başlattığı bu gelenek, Medine'ye döndükten sonra talebeleri tarafından aynen devam ettirilmiştir.³⁰

Emevîler döneminden itibaren Kûfe camisinde bir değil birden fazla şahıs, ilgi alanlarına ve bilgi birikimlerine göre halka kurarak dersler vermekteydi.³¹ Öğrencilerden isteyen istediği halkaya katılır, o halkadan istifade ederdi.³² Hatta bir halkada öğretmen konumunda bulunan bir ilim adamı bir başka halkaya öğrenci olarak katılabilirdi. Böylece ilgi duyan her insan bir taraftan kendi bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgili olan insanlara aktarmaya çalışırdı. Ders halkaları arasında gidiş gelişler olurdu. Bazen hoca kendisini yetersiz bulur, halkasını fesheder

29 Örnek bir hadise için bkz. İsfehâni, *el-Eğâni*, XV, 257-259.

30 İbn Mes'ûd'un rahle-i tedrisinde yetmişin üzerinde şahsın ilim tahsil ettiği rivayet edilmektedir. Bkz. Ebû İshâk eş-Şirâzi, Ebû İshak eş-Şâfiî (476-1054), *Tabâkâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1970, s. 81.

31 Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, thk. Ahmed Zeki el-Adevî, I-IV, Kahire 1930, I, 309.

32 Bkz. İbn Sa'd, VI, 249, 252; İsfehâni, *el-Eğâni*, XVIII, s. 153.

bir başka alimin halkasına intisap ederdi.³³ Ders halkalarında, başka bir deyişle ilim meclislerinde hocanın ilgisine göre dersler verilirdi. Mescidin bir köşesinde bir muhaddisin hadis rivayet ettiğine, diğer köşesinde bir müfessirin tefsir okuttuğuna veya bir fakihin etrafına toplanan talebeleriyle fikhî bir mevzuu tartıştığına tanık olmak mümkündür.³⁴ Hatta mescidin bir köşesinin *Meclisü'l-Kadâ* işlevi gördüğü ve burada yere serdiği hasırın üzerine oturan kadının kendisine gelen davalara baktığını görmek dahi mümkündür.³⁵

Mescitte verilen derslerin belli bir saati bulunmamaktaydı. Ders halkaları, hocanın boş olduğu zamana göre ayarlanırdı. Devletten maaş almayan dönemin ilim adamlarının aynı zamanda işlerini de kazanmak durumunda olmaları, doğal olarak sabahtan akşama kadar tedris ile ilgilenmelerine mani olurdu. Zamanı müsait olan veya maddi durumu iyi olan kimi ilim adamlarının sabahtan akşama kadar mescitte oturup tedris ile uğraştıkları da görülmektedir.³⁶ Örneğin uzun süre kıraat ve Kur'an dersleri veren Kûfeli Amir b. Abdülkays, mescide erken gelir, öğle namazına kadar ders verir, öğle ile ikindi arasında dinlenir, ikindi ile akşam arasında yine ders vermeye devam eder, yatsı namazını kıldıktan sonra da evine giderdi.³⁷

Kûfe mescidinde okutulan derslere gelince, burada sadece dinî ilimler tedris edilmez, şiir, edebiyat ve eyyâmü'l-Arab³⁸

33 Mesela Talha b. Musârif (112/730)'in kendisine ait bir halkası mevcuttu. Kur'an dersleri veren Talha, bir süre sonra bu halkasını feshetmiş, kendisinden sadece birkaç metre ötede ders halkası bulunan Şa'bî'nin halkasına katılmıştır. Böylece etrafındaki insanlar dağılmış ve Şa'bî'ye katılmıştır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfâtü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, I-IV, Beyrut 1979, III, s. 96.

34 Bkz. İbn Sa'd, II, 249, 252; IV, 182; İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, s. 52.

35 Vekî', s. 40.

36 Kûfeli Ebü Abdurrahman es-Sülemî bunun iyi bir örneğidir. Aynı zamanda imamlık da yapmakta olan Ebü Abdurrahman'ın Kûfe mescidinde bir halkası mevcuttu. Burada Kur'an öğretmekte ve karşılığında ücret almamaktaydı. Aynı zamanda mescitte hukukî problemleri çözüyor fetvalar da veriyordu. İbn Mes'ûd'un gözde talebelerindendi. Kur'an'ı 40 yıl tecvid ile öğrettiği rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, VI, s. 172-5.

37 Bkz. Zehabî, *Târihu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm (61-80)*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1993, s. 139.

38 Eyyâmü'l-Arab: İslam öncesi dönemde Araplar arasındaki mücadele ve savaşları ele alan anlatı demektir.

ile ilgili sohbetler de yapılırdı.³⁹ Hatta Dahman, Emevîler döneminde mescitlerde müzik veya şarkı eleştirilerinin dahi yapıldığını iddia etmektedir.⁴⁰ Bu durum mescitlerin geniş bir yelpazede eğitim-öğretim işlevi gören kurumlar olduğunu göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Yukarıda zikredilen bilgilerden sonra, Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe'nin hayatı ile ilgili olarak imamın kendi ağzından aktardığı aşağıdaki rivayet daha bir anlam kazanmaktadır. Söz konusu rivayette Ebû Hanîfe ilim serüvenini şöyle anlatır:

Ben ilim öğrenmeye başladığım zaman bütün ilimleri göz önüne aldım. Her birini kısım kısım okudum. Sonunu ve faydasını düşündüm. Kelam ilmine başlayacağım, dedim. Sonra baktım, akıbeti kötü, faydası az, insan kelamda olgunlaşsa bile aşikâre konuşamaz. Her kötülüğü ona yapıştırırlar. Heves ve arzusuna uyuyor derler. Bundan vazgeçtim. Sonra edebiyat ve nahiv baktım. Onun da sonu, bir çocukla oturup ona nahiv, edebiyat öğretmekten ibaret. Şairliğe baktım. Onun da neticesi ya methederek dalkavukluk yapmak veya hicvetmektir. Yalan sözlerden ve dini hırpalamaktan ibaret. Sonra kıraat ilmini düşündüm. Dedim ki, onu elde edersem ne olacak; gençler etrafıma toplanacak, bana okuyacaklar, ben dinleyeceğim. Kur'an-ı Kerim ve manaları hakkında söz söylemek güç. Öyleyse hadis öğreneyim dedim. Fakat çok hadis toplayabilmek uzun ömür ister, ta ki bana muhtaç olup başvursunlar. Beni arayıp müracaat edecekler ise yeni yetişecek gençler olacak. Belki iyi beklemeyecek. Yalan söylemekle itham ederler, bednâm olurum ve bu kıyamete kadar gider. Sonra fıkha baktım...⁴¹

İşte bu örnek açıkça Ebû Hanîfe'nin gençlik yıllarında ticaretten zaman bulduca dükkânının hemen yanındaki Kûfe mescidine devam ettiğini, yukarıda anlattığımız ders halkalarına katıldığını ortaya koymaktadır. Anlaşılan, Ebû Hanîfe önce kelam halkasına, sonra sırasıyla edebiyat, nahiv, şiir, kıraat, hadis en sonunda da Hammâd b. Ebû Süleyman'ın ders halkasına katılmış, burada karar kılmış ve on sekiz yıl gibi uzun bir süre bu halkadan ayrılmamıştır.⁴² Mekki'nin ifa-

39 Bkz. İsfehâni, *el-Eğâni*, I, 85.

40 Bkz. İsfehâni, *el-Eğâni*, I, 296.

41 Bkz. Bağdâdî, XIII, 332; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, İstanbul s. 22.

42 Bağdâdî, XIII, 334.

de ettiği gibi Ebû Hanîfe hocasının vefatından sonra halkanın üstatlığını da üstlenmiştir.⁴³

Kendi ifadesine göre Ebû Hanîfe'nin ilme yönelmesinde Şa'bî'nin büyük bir etkisi olmuştur.⁴⁴ Muhtemelen Ebû Hanîfe, Şa'bî'nin Kûfe camisinde yer alan ders halkasına da katılmıştır. Nitekim kaynaklarımız Kûfe mescidinde Şa'bî'ye ait böyle bir ders halkasının bulunduğu hemfikirlerdir. Şa'bî (104/722) bu ders halkasında feraiz, meğazi ve fıkıhın yanı sıra şiir de okuturdu. İsa b. Abdurrahman onu Kûfe mescidinde şiir okuturken gördüğünü söylemektedir. Eş'as b. Sevvâr (136/753) Kûfe'ye geldiğinde bu ders halkasını gördüğünü ve halkanın oldukça kalabalık olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ İşte büyük bir ihtimalle Ebû Hanîfe Şa'bî'ye ait olan bu ders halkasına katılmış ve belki de sorduğu sorular ile Şa'bî'nin dikkatini çekmiş, bu değerli ilim adamı da ondaki yeteneği görmüş ve bu yeteneğin yok olmasını istemediği için de kendisini ilme yönlendirmiştir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Kûfe'deki ilmî uğraşın sadece bu merkez camisi ile sınırlı olduğu söylenemez. Nitekim Kûfe'deki hemen hemen her mescitte aynı ilmî hareketliliği görmek mümkündür.⁴⁶ Ancak biz Ebû Hanîfe'nin merkezdeki camiye devam ettiğini bildiğimiz için buranın üzerinde durduk. Diğer camilerde de yoğun ilmî faaliyetler göstermesi bakımından şu örneği verebiliriz. Kûfeli kıraat bilgini Hamza ez-Zeyyât (156/773), Mezhic kabilesinin mahallesinde bulunan Mescidu's-Subey'de kıraat dersleri verirdi. Onun derslerine katılanlar bu mescitte toplanırlardı. Kisâi (189/805), Hamza'nın Mescidu's-Subey'deki bu ders halkasına katılanlardan biriydi.⁴⁷ Bu mescitlerden bazısı zamanla, burada uzun

43 Ebû Zehra, s. 24.

44 Mekkî'nin anlatığına göre Ebû Hanîfe günün birinde Şa'bî'nin yanından geçerken, Şa'bî kendisine nereye devam ettiğini sorar, o da ticaret ile uğraştığını belirtir. Bunun üzerine Şa'bî ilimle uğraşmasını tavsiye eder. Bkz. Mekkî, I, 59'dan Ebû Zehra, 21.

45 Zehebî, *Siyer*, IV, 302.

46 Kûfe'de bizim tespitimize göre ellinin üzerinde cami bulunmaktaydı. Bu camiler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 56-59.

47 Bkz. Yûkût, *Udebâ*, IV, 88.

yıllar ders veren ilim adamlarının adıyla anılır olmuştur. Kays b. Müslim el-Cedeli (120/738)'nin aynı zamanda imamlığını da yaptığı Kûfe'deki mescit bunun en güzel örneğidir.⁴⁸

Yine Kûfe'de ilim ile işigal edenlerin ev ve işyerleri de birer okul işlevi görürdü. Bunlardan bazıları bir tür akademik toplantı mekanlarıydı. Kûfe kadılarında Abdullah b. Şübrüme ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan tartışma platformunu buna örnek olarak zikredebiliriz. Fadl; İbn Şübrüme (144/761), el-Hâris b. Yezid el-Ukayli ve Muğire b. Ka'kaa b. Yezid'den oluşmakta olan platformun, akşamları İbn Şübrüme'nin evinde toplandığını ve fikhî meselelerin ele alındığı bu tartışmaların zaman zaman sabaha kadar devam ettiğini belirtmektedir.⁴⁹ Tamamı fakihlerden oluşan bu tartışma grubuna, dinleyiciler ve diğer ihtisas sahipleri alınmazdı.

Evlerde kurulan fikhî platformlara bir başka örnek de İbrahim en-Nehaî'nin (96/714) evinde yapılanıydı. İçinde eş-Şa'bi'nin de yer aldığı bazı katılımcılar, geceleri en-Nehaî'nin evinde bir araya gelir ve aralarında çok farklı fikhî mevzuları tartışırlardı.⁵⁰ Bu tartışma gruplarının, İslam hukuk ekollerinin erken dönemlerde teşekkül etmelerinde etkin bir rol oynamış oldukları izahtan varestedir.

Emeviler döneminde Kûfe gibi *Kurrâ* sınıfının erken oluştuğu bazı şehirlerde kimi ilim adamları evlerini birer *dâru'l-kurrâ* haline getirdiler. Mescid dışındaki *dâru'l-kurrâ*ların erken örnekleri olan bu evlerin kimilerinde zühd ve takva hareketlerinin tohumlarının atıldığı ve tekkelerin ilk nüvelerinin oluştuğunu söylemek mümkündür. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Kûfe kadılarında Abdurrahman b. Ebû Leylâ, evini *kurrâya* tahsis ederek buraya birçok Mushaf koydurmuştu. *Kurrâ* buraya gelir Kur'an okurdu. Hatta kendilerine yemek dahi verilirdi.⁵¹

48 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, 127.

49 Bkz. Ebû İshak eş-Şirâzi, s. 83.

50 Bkz. Vekî', III, 63.

51 İbn Sa'd, III, 110.

Evlerini ilmî bir merkez gibi kullananların yanında işyerlerini de bir ilim mekanı haline getiren alimler bulunmaktaydı. Örneğin Amr b. Huveyris, Kûfe mescidinin yanındaki işyerini bir taraftan ipek ticareti yapılan bir müessese, diğer taraftan da dinî ve edebî sohbetlerin yapıldığı bir ilim merkezi haline getirmişti. Amr b. Huveyris'in ilim adamlarına tahsis ettiği bu merkezde başta hadis olmak üzere farklı konularda sohbetler de yapılmaktaydı.⁵² Süfyân es-Sevrî (61/778) tarafından hocası ile alakalı olarak aktarılan aşağıdaki hadise ilim adamlarının ev ve işyerlerini ilim yuvası haline getirdiklerini ve burada dersler verdiklerini gösteren çarpıcı örneklerdendir: "Amr b. Kays (149/763) beni eğitti, bana Kur'an'ı ve ferâizi öğretti. Onu çarşıdaki dükkanında bulamazsam, evinde namaz kılarken veya Kur'an okurken görürdüm. Eğer evinde bulamazsam Kûfe mescitlerinin birinde, bir köşeye çekilmiş olarak bulurdum."⁵³ Aynı şeyler Ebû Hanîfe için de geçerlidir. Nitekim onun da dükkanı bir medrese işlevi görmekteydi.

Netice olarak tipik bir İslam şehri olan Kûfe, demografik yapısı ve ekonomik hareketliliği ile ilim ve kültür hayatına son derece elverişli olduğunu Ebû Hanîfe gibi büyük bir ilim adamı yetiştirerek ispat etmiştir. Şehrin damgasını vurduğu bu büyük şahsiyet de yaşadığı mekanın, yetiştiği coğrafyanın aynası olmuştur. Aynanın neleri yansıttığını da bu dinamik platformda hep birlikte izlemekteyiz. Hepinize saygılar sunarım.

52 Bkz. Mücteba Uğur, "Amr b. Huveyris", *DİA*, III, 85.

53 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, 125.

HZ. OSMAN DÖNEMİNDEKİ EKONOMİK KRİZİN GARNİZON KENTLERE ETKİSİ -KÜFE ÖRNEĞİ-

Hız. Ömer, Hız. Ebûbekir tarafından Irak'ta başlatılmış olan İslam fetihlerinin tamamlanabilmesi için Küfe garnizonunu kurmuş ve buraya binlerce asker ile bu askerlerin ailelerini yerleştirmişti. Şehir ilk kurulduğunda yerleşenlerin sahip oldukları bedevi kültüre tamamen uygun halde idi. Bilindiği gibi bedevi Araplar, belli bir yere bağlı olmayıp, konar-göçer bir hayat yaşarlardı. Garnizon ilk kurulduğunda da bu gelenek hakimdi. Savaş esnasında askerler, aileleri ile beraber savaşa çıkar, savaşın bitiminde, çocukları ile birlikte garnizona geri dönüp, küçük kulübeler inşa ederek, buralarda yaşamlarını sürdürürlerdi. Bu durum Hız. Ömer'in adı geçen garnizonda binaların yapılmasına müsaade etmesine kadar sürdü. Hız. Ömer'in izni ile birlikte savaşa giden unsurların, en azından aile fertleri, yerleşik hayata geçmiş oldular.¹

Geçim kaynaklarının tamamını fetih gelirlerinin oluşturmuş olduğu bu insanların tarım veya hayvancılık ya da ticaret ile meşgul olmaları yasaklanmış, bunlarla ilgilenenler cezalandırılmışlardı.² Zaten bunların bu tür işlerle uğraşmalarına da gerek yoktu. Zira ne çiftçilik ve ne de ticaret, fetihlerde elde ettikleri kazanç kadar kâr sağlıyordu. Nitekim bu insanlar devletten atâ denilen maaş aldıkları gibi,³ garnizonda yaşamakta olan ailelerine de hazineden gıda yardımında bulunuluyordu.⁴ Askerlere ödenmekte olan söz konusu atâlar ile ailelerine verilmekte olan erzakların yanında, o

- 1 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Küfe*, Ankara 2001, s. 85.
- 2 Bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râsîdîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Samsun 1990, s. 30.
- 3 Bkz. Mustafa Fayda, "Atâ", *DİA*, c. IV, s. 33; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe*, s. 216.
- 4 Bkz. Mastafa Fayda, "Hız. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, c. II, s. 172.

dönemin en zengin bölgeleri olan başta Mezopotamya olmak üzere İran, Azerbaycan ve Ermenistan'ın fethinden elde edilen ganimetlerle kısa sürede zengin olmuşlardı. Bu insanlar Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılında da fetihler devam ettiği için servetlerine servet katmaya devam ettiler.⁵ Zaten, Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılı, fetihler sürdüğü ve sistemde bir değişiklik vuku bulmadığı için Hz. Ömer'in hilafetinin devamı olarak mütalaa edilmiştir. Hz. Osman'ın hilafetinin, selefının hilafetinden ayrıldığı ikinci altıncı yılında ise devleti iç karışıklıklar ve isyanlar ile karşı karşıya bırakan büyük bir kriz yaşanmıştır. Bu ekonomik krizin aşılması amacıyla halife Osman tarafından bir dizi tedbir alınmış, ancak bu tedbirler, ekonomik krizi aşmak bir yana, onun öldürülmesi ile sonuçlanan bir çok hadisede rol oynamıştır. Biz bu yazımızda, söz konusu ekonomik krizin sebepleri, krizi aşmak için Hz. Osman'ın aldığı tedbirler ve bu tedbirlerin Kûfe'de baş gösteren siyasi hadiselerdeki etkisini ele alıp incelemek istiyoruz.

Krizin Sebepleri

1. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altıncı yılına gelindiğinde fetihler ulaşılabilecek son noktaya vardığı için ganimet gelirleri ortadan kalktı. Böylece garnizona sıcak paranın girmesi durdu; dolayısıyla yüksek bir hayat standardı yakalamış olan mukâtilenin/savaşanların bunu sürdürebilmeleri bir yana, hayat mücadelesi verir duruma gelmelerine de sebep oldu.⁶ Bilindiği gibi paranın yalnız mübadele aracı olarak kullanıldığı ekonomilerde, para ile ifade edilmekte olan tüm fiyatlar, onun arzındaki artış ya da azalışlarla orantılı olarak yükselecek veya düşecektir. Para stokunun düşmesi, temsil ettiği satın alma gücünün azalması anlamına gelmektedir. İşte bu sebepten dolayı Kûfe'de savaşan unsurların alım gücünün düşmesi, piyasanın daralmasına yol açtığı için sadece mukâtileri değil, esnaf ve tarım üreticilerini de oldukça zor durumda bıraktı. Esnaf malını döndüremezken, tarım üreticisi ise hedef

5 Bkz. Murat Akarsu, *Hız. Osman ve Hilâfeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s. 159.

6 Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999, s. 493.

kitlesinin fakirleşmesi ile malının fiyatını düşürmek zorunda kaldığından zarara uğradı. Öte taraftan gelirlerinin büyük bir kısmını humusun oluşturmakta olduğu devlet de fetihlerin durması sebebiyle zarara uğradı.⁷

2. Bu dönemde devlet yeni fethedilen bölgelerden gelir elde edemediği gibi oralarda asker olarak bulunmakta olan insanlara atâlar vermek ve o ülkeleri yaşanabilir hale getirmek için, büyük harcamalar yapmak durumunda da kaldı.

3. Bir süre sonra buna ihtida hareketlerinin artması ile cizye gelirlerindeki ciddi düşüş de eklendi.

4. Hz. Osman'ın bazı valileri cizye ve haraç gelirlerini Medine'ye göndermiyorlardı. Yeni bir donanma kuracağını gerekçe gösteren Muâviye b. Ebi Süfyân, Medine'ye vergi göndermeyenlerin başında geliyordu.

5. Bunun yanında Hz. Osman döneminde devlet, beyan edilen mallardan zekât almış, beyan edilmeyen malların zekâtlarını ise mükellefin kendisine bırakmıştır. Böylece yukarıdaki gelirlerin yanında zekât gelirlerinde de büyük bir düşüş yaşanmıştır.⁸

6. Bu dönemde haraç gelirlerinde de düşüş yaşanmıştır. Zira gelirlerdeki düşüş alım gücünü etkilemiş, böylece talebin azalmasına ve buna bağlı olarak da arzın kısılmasına, bir başka ifade ile başta tarım kesimi olmak üzere üretim ile uğraşan kitlenin üretimlerini düşürmelerine, sebep olmuştur. Bu durum üründen haraç vergisi almakta olan devletin gelirlerinde düşüşe sebep teşkil etmiştir.

İşte Hz. Osman döneminde devlet gelirlerindeki bu ciddi düşüş, bütçe açığına yol açmış ve gelirlerin giderleri karşılayamaz duruma gelmesi sonucunu doğurmuştur.⁹ Böylece

7 İslam devletinin gelir kaynakları ile ilgili olarak bkz. Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, ss. 175-194.

8 Bkz. el-Cassâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut, ts., c. I, s. 155. Ayrıca bkz. Abdullah b. Mahmud b. Medvud el-Musûli, *el-ihittiyâr li't-ta'îmî'l-muhtâr* İstanbul 1951, c. I, s. 104.

9 Hz. Osman döneminde İran'ın fethi tamamlanmış ve Kuzey Afrika, Azerbaycan, Ermenistan ile Sint bölgesinde bazı yerler ile Anadolu'da bazı

devlet, büyük bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmış ve ödeme güçlükleri yaşar olmuştur. Bu ekonomik kriz bir çok kentte çalkantılara sebep olmakla beraber en ciddi şekilde Basra, Fustat gibi garnizon kentlerde, özellikle de büyük bir askerî nüfusu barındırmakta olan Kûfe'de etkili olmuştur.

Söz konusu ekonomik kriz, Kûfe'de etkisini ilk kez Velid b. Ukbe'nin valiliğinin beşinci yılında göstermiştir. Fetihlerin durması ile ganimet gelirlerinden mahrum kaldıkları için memleketlerine geri dönen askerler, istihdam sorunu, bir başka ifade ile işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bilindiği gibi ekonomi tam istihdam ile yürüdüğü zaman tüm üretim faktörlerinden faydalandığı için gelir dağılımındaki farklılık çok fazla göze batmamaktadır. Ancak şehirde ortaya çıkan bu istihdam sorunu ile birlikte işsiz kalmış olan gruplar, dikkatlerini devletten yüksek maaşlar alan kitle üzerinde yoğunlaştırdılar ve ehlu'l-eyyâm denilen, Irak'ın fethinde bulunmuş olan yörenin ilk Müslüman sakinleri ile aynı ataları almadıklarını gördüler.¹⁰ Bunun üzerine valiye karşı harekete geçerek görevden alınmasını sağladılar. Fakat Kûfeliler, Velid'e kurdukları komploda asıl sebep olan ekonomik kaygılarını gizleyip, hareketlerine dini bir veche vermeye

bölgeler ve de Kıbrıs fethedilmiştir. Bu fetihlerden Azerbaycan, Ermenistan, Hemedan, Taberistan civarındaki bazı bölgeler ile İstahr ve çevresi daha önce Hz. Ömer döneminde fethedilmiş iken Hz. Osman'ın hilafete gelişi ile beraber İslam devletinden kopmuş olan bu bölge yeniden itaat altına alınmıştır. İkinci grubu teşkil eden bugünkü Afganistan bölgesi ile Hint merkeze oldukça uzak olmalarının yanı sıra sürekli sorunlar ile karşılaşılacak bölgeler olmuştur. Kuzey Afrika'da fethedilen yerler ise küçük ganimetlerin elde edildiği yerler olmuştur. Nitekim buradan elde edilen ganimet bir kişi (Mervan) tarafından satın alınabilecek kadar azdır. Kıbrıs ve Anadolu fetihlerine gelince; bu fetihler devlete büyük meblağlara mal olmuştur. Nitekim Muâviye b. Ebi Süfyan, Suriye valiliğinin vergilerini başkent Medine'ye göndermemiş, Kıbrıs fethi için hazırlanmakta olan donanma için harcamıştır. Hz. Osman dönemi fetihleri hakkında geniş bilgi için bkz. Akarsu, *Hz. Osman*, ss. 86-111.

- 10 Atalar Hz. Ömer döneminde düzenlenmişti. Hz. Ömer, adına divan denilen hizmet cetvelleri oluşturarak, herkese hizmetine göre bir atâ belirlemişti. Buna göre Ehlu'l-Eyyâm 2.000 dirhem atâ alıyor iken Kadisiye Savaşı'ndan sonra İslam dinini kabul edip, daha sonraki savaşlarda yer alan şahıslara ise 200 veya 300 dirhem atâ verilmeekteydi. Hz. Ömer tarafından kurulmuş olan bu sistem ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mastafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", c. II, ss. 152, 163-172.

çalıştıkları için, bu hadise hep böyle mütalaa edilir olmuştur. Kûfeliler tarafından düzenlenmiş olan bu komployu fark etmesine rağmen Hz. Osman, Velid'i görevden almakla kalmamış ona içki içtiği için had cezası da uygulamıştır.¹¹ Bizi Velid dönemindeki asıl sorunun ekonomik olduğu sonucuna götüren sebep ise kendisinden sonra Kûfe valiliğine atanmış olan Saîd b. el-As'ın Hz. Osman'a gönderdiği ilk rapordur. Kaynaklarımızın ifadesine göre: Saîd b. el-As valiliğe atanmasından sonra, Kûfe'nin ileri gelenlerinden Mâlik Eşter en-Nehâî, Zeyd b. Suhân el-Abdî, Sa'sa' b. Suhân el-Abdî, Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî, Cündeb b. Züheyr el-Ezdî, Şüreyh b. Evfa b. Yezîd b. Zâhir el-Absî, Ka'b b. Ubeyde en-Nahdî, Adıyy b. Hâtim, Kidâm b. Hadremî, Mâlik b. Habîb b. Hirâş, Kays b. Utârid b. Hâcîp b. Zürâre b. Udes b. Zeyd, Ziyâd b. Hasafe, Yezîd b. Kays el-Erhâbî ile irtibat kurarak Kûfe'deki siyasi sorunun sebeplerini tespit etmeye çalışmış ve¹² Hz. Osman'a; şehirde ehlu'l-eyyâm ile buraya sonradan yerleşen şahıslar arasında bir sürtüşmenin olduğu, Irak'ın fethinde bulunan ve daha sonra da Kûfe'ye yerleşmiş olan Müslümanların diğer insanlar tarafından sürekli eleştirildikleri, şerefli ve üstün insanların ezildiği, ileri gelen şahısların zillete uğratıldıkları, şehre sefih ve bedevi Arapların hakim olduğu, üstün ve şerefli kimselere iltifat edilmediği, bunların sürekli musibetlere uğratıldığı şeklinde bir rapor yazmış, bu konuda tedbir alınmasını istemiştir.¹³ İşte Saîd'in gönderdiği bu rapordan Velid'in valiliğinin son dönemlerinde bu iki kitle arasında ciddi bir sürtüşme yaşandığı anlaşılmaktadır. Vali bunu farketmiş olmasına rağmen çözümden aciz kalmış, durumu halifeye intikal

11 Bu hadiseden dolayı olsa gerek Hz. Osman'a küsen Velid, bundan sonra hiçbir siyasi hadisenin içerisinde yer almadığı gibi halife öldürüldüğünde onun öcünü almak için de harekete geçmemiştir. Velid b. Ukbe ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe'nin Siyasî Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, ss. 69-73.

12 Belâzürî, *Kitâbu'l-cumel min ensâbi'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, c. VI, ss. 151-152.

13 İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmet Ağırakça va. İstanbul 1991, c. III, s. 113; M. Hinds, "Kûfan Political Alignments and Their Backraund in the Mid-Seventh Centerey A.D.", *JMAS*, Britanya 1970, c. II, s. 358.

ettirmiştir. Valisinin gönderdiği rapordan olayın vahametini tam olarak anlamamış olan Hz. Osman, taraflar arasında var olduğu bildirilen sürtüşmenin üstünlük iddiasına dayandığını sanmış ve Saïd'e gönderdiği cevapta; Cenabı Allah'ın bu bölgeleri ilk fetheden İslam askerlerine ayrı bir fazilet ve üstünlük verdiğini, bu bölgelere daha sonra gelip yerleşen halkın onlara tabi olması gerektiğini, fakat bu insanların hakkı terkedip ondan uzaklaşmaları halinde diğerlerinin bu üstünlüğü ele geçirmelerinin gayet normal olduğunu belirttiikten sonra, "İşte herkese hakkettiğini adaletle ve ölçüyle ver. İnsanların haklarını gözetmek ve bilmekle adalete varılır."¹⁴ diyerek, tarafların devletten almakta oldukları atâların oranlarında hiçbir düzenlemeye gitmeyip durumu olduğu gibi bırakmakla yetinmiştir.

Hz. Osman'ın bu kararına rağmen, gelir düzeyi çok düşük olan bireylerin fazlaca bulunduğu bir garnizonu elde tutmanın mümkün olmadığını kavramış olduğu anlaşılan Saïd, toplumun iç barışının korunması amacıyla, gelir dağılımını kısmen dahi olsa dengelemeyi düşünmüş ve Hz. Osman'ın bu kararı ile gelirleri devlet güvencesine kavuşmuş olan ehlu'l-eyyâm'ı toplantıya çağırarak durumu intikal ettirmiş, düzen ve dirliğin sağlanması için yardım talep etmiştir. Kendilerine: "Siz insanların öncüleri, ileri gelenlerisiniz (yüzlerisiniz). Bir insanın yüzü de onun vücudunun aynasıdır. Bundan dolayı siz, bize ihtiyaç sahibi kimseleri haber veriniz."¹⁵ diyerek desteklerini sağlayıp sorunu çözmeye, en azından gerçekten fakir olanlara ekonomik yardım ile katkı sağlamaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır. Başarısızlığını kısa sürede farkeden Saïd, sorunun ancak fetihler ile çözülebileceğine kanaat getirmiş ve fetih hareketlerini yeniden başlatmıştır.¹⁶ Onun tarafından 30/650 yılında Taberistan tarafına bir sefer dü-

14 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 113.

15 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* c. III, s. 114; Hinds, "Kûfan", s. 358.

16 Nitekim hicri 35'teki valiler toplantısında da Saïd, ümmetin karşı karşıya bulunduğu problemin tek sebebinin fetihlerin durması ile oluşan bir durum olduğunu söylemiş ve problemin ancak fetihlerin yeniden başlaması ile çözülebileceğini belirtmiş idi. Ancak bu öneri, toplantıya katılanlar tarafından kabul görmemiştir.

zenlenmiş ve bu sefere Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, İbn Abbas, İbn Ömer, Abdullah b. Âmir, Huzeyfe b. el-Yemân, İbn Zübeyr gibi seçkin şahsiyetler de katılmışlardır.¹⁷ Bu sefer esnasında Kûmis, Cürçân ve çevresi fethedilmiş,¹⁸ buranın halkıyla yılda 200.000 dirhem cizye ödemeleri şartıyla anlaşma yapılmıştır. Arkasından Huzeyfe, Hazar denizi yönünde ilerleyerek, Tamişiye şehrini fethetmiştir.¹⁹ Bu sefer, Kûfe'deki ekonomik indeksli bir süreliğine durmasını sağlamışsa da devletin karşı karşıya bulunduğu krizin aşılmasında etkili olamamıştır.

Hz. Osman'ın Ekonomik Krizi Aşmak İçin Aldığı Tedbirler

Devlet bütçesindeki açığın giderek büyüyüp ekonomik krizin derinleşmesi üzerine ekonomiye müdahale etmek zorunda kalan Hz. Osman, bazı radikal kararlar almıştır. Hz. Ömer, savaştan sonra olan *mukâtilenin* ticaret ile uğraşmasına müsaade etmediği için onun döneminde bu kitle savaşta elde ettikleri ganimetleri ancak kendi bölgelerinde satabiliyorlardı. Bundan dolayı da dâru'r-rızıkların birer önemli pazar haline geldiği kaydedilmektedir.²⁰ Fakat bu durum *mukâtilenin* büyük zararlara uğramasına sebep oluyordu. Çünkü savaşta ele geçen ganimetler, talebin olduğu, dolayısıyla da daha pahalı satılabilecekleri Hicaz veya Yemen'e götürülmeyip, arz fazlalığının bulunduğu garnizonlardaki aracı tüccara yok pahasına satılıyor; aracılar da bu malları yukarıda anılan bölgelere götürüp büyük kârlar elde ediyorlardı. Kısmi bir alıcı tekelinin oluşmuş olduğu bu uygulamadan mukâtile ziyadesiyle şikayetçi olmasına rağmen uygulama kaldırılmamıştı. İşte Hz. Osman, ekonomik krizi aşmak için ilk adım olarak bu yasağı kaldırdı ve mukâtileye ellerindeki talep fazlası ganimet mal-

17 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b Cerir, *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, Beyrut 1987, c. V, s. 269; Halife b. Hayyat, *Târîhu Halîfe b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziya Ömerî, Riyad 1985, s. 165; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 115.

18 Halife, *Tarih*, s. 163. İbn Hibbân, Ebi Hatim Muhammed (345/965), *es-Siretu'n-Nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*, talk. Seyyid Azzim, Lübnan, s. 501.

19 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 269; İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1200), *el-Muntazam fî tevârîhi'l-mulûk ve'l-ümem*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995, c. III, s. 261; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 115.

20 Bkz. Söylemez, *Bedevilikten*, s. 74.

larını istedikleri yere götürüp satabilme serbestisi tanıdı. Bu radikal karar ile savaşan unsurların ticaret yapabilmelerine olanak tanınmış oldu. Bununla da yetinmeyen Hz. Osman, hakları olan atâların da ödeneceğini taahhüt etti. Hak ettikleri bir kısım ganimet gelirlerinden mahrum bırakıldıklarını iddia eden Kûfelilere aşağıdaki mektubu gönderdi.

Ey şehir halkı, siz hakka yapışınız! Şunu iyi biliniz ki fitne aranızda bir hayli yaygınlaşmış bulunmaktadır. Vallahi ben sizin hakkınız olan bir şeyi mutlaka size ulaştıracağım. Irak halkının hakkı olan payı mutlaka onlarla birlikte şehirde yaşayan insanlara ulaştıracağım. Sizden biriniz elinizdeki ganimet payını istediği bölgeye, Yemen ve Hicaz taraflarına götürüp satabilir.²¹

Ancak bununla problemin çözülmediğini gören Hz. Osman, ikinci bir radikal karar daha alarak Hz. Ömer döneminden beri atıl bir vaziyette duran savafî arazinin mülkiyeti devlete ait olmak koşulu ile kiraya verilmesine karar verdi.²² Bilindiği gibi Hz. Ömer döneminde fethedilen Sevad arazileri, İslam savaşçıları arasında dağıtılmamış, mülkiyeti devlete ait olmak üzere, eski sahiplerine kiraya verilmiştir. Fakat adına savafî denilen arazilerin sahipleri bulunmamaktaydı. Bu arazilerin eski sahipleri ya savaşta ölmüş veya İslam devletini terk etmişlerdi. Arazilerin en değerli kısmı ise fetihden önce

21 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 114; Hinds, "Kûfan", s. 359.

22 Bkz. Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Abdulkahir, *Kitâbu'l-mevâiz ve'l-ittibar fi zikri'l-hutat ve'l-âsâr* (Bu eser Fuat Sezgin tarafından İslamic Geografi'nin 248. Cildi olarak neşredildi), Frankfurt 1995, s. 52. Ebû Ubeyd bu arazilerin Sevad'daki haraç arazilerinden olduğunu söyleyenlere itiraz etmekte ve bunların savafî; bir başka ifade ile mirî araziler olduğunu, mülkiyeti devlete ait olmak, bakım ve imarının kiracılar tarafından yapılması şartıyla kiraya verildiğini (Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-emevâl*, çev. Cemalettin Sayık, İstanbul 1981, ss. 311-312) söyledikten sonra şu ilavelerde bulunmaktadır: "Hz. Osman'ın Sevad'dan iktâ olarak verdiği arazilerin Hz. Ömer'in aynı bölgeden seçip devlete malettiği topraklardan olduğunu bazı rivayetler ispatlamaktadır. Süfyân'ın rivayeti dışında aynı hadise ile ilgili olarak nakledilen rivayetlerde Hz. Osman'ın iktâ olarak verdiği yerlerin Saneb, Nehreyn ve Hürmüz köyü olduğu nakledilmektedir. Hürmüz; bilindiği gibi, Sasanilerin komutanlarındandı. Şu halde bu bizim 'Hz. Osman ancak ve ancak sahibi bulunmayan arazileri iktâ olarak vermiştir' sözümüzü kanıtlar mahiyettedir." (Bkz. Ebû Ubeyd, *age*, s. 312). Ebû Yusuf da yukarıda adı zikredilen şahıslara verilen iktâların haraç arazilerinden olduğunu ve bu insanların haraçlarını ödediklerini söylemektedir. Bkz. Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-harâc*, çev. Ali Özcek, İstanbul 1973, s. 109.

Sasanî devletinin yöneticilerine veya yakınlarına ait araziler ile Sasanîler döneminde savaş atlarının otlamakta olduğu hazine arazileri idi ki bu toprakların çoğu Fırat veya Dicle'nin kenarında yer almaktaydı. Savafî arazilerinin bir kısmı ise Sasanî devletinin posta teşkilâtına ait topraklar ile, su taşkınlarının altında kalan ve daha sonra suyun çekildiği sapsiz arazilerden oluşuyordu.²³ Toplamı yedi milyon ceribi bulmakta olan Sevad'daki bu arazilerin²⁴ çoğu işletilmediği için,²⁵ Hz. Ömer döneminde buralardan sadece yedi milyon dirhem gelir elde edilmekteydi.²⁶ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hz. Osman devlet gelirlerinde görülen düşüş üzerine, gelirleri artırmak amacıyla *el-mulûkiyye* olarak da isimlendirilen bu arazileri, Kûfe'nin ve Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden bazısına ikta olarak vermeye karar verdi²⁷ ve Kûfe valisi olan Saîd b. el-As'a mektup yazarak, ikta olarak belirlenen arazilerin Kûfe'de Habbâb b. Eret,²⁸ Abdullah b. Mesud,²⁹ Ammâr b. Yâsir,³⁰ Eş'as b. Kays,³¹ Adıyy b. Hâtim et-Taî,³² Halid b. Urute

23 Bkz. Ebû Yusuf, 103; Belâzûrî, *Futûhu'l-buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 390-391; İbn Zenceveyh, Humeyd, *Kıtabu'l-emvâl*, Riyâd ts., c. II, s. 631; Ebû Ubeyd, *age*, s. 311; Yahya b. Âdem, *Harac*, ss. 60, 61, 62; Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sa fi sinaati'l-İnşa*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, Beyrut 1987, c. XIII, s. 121.

24 Hişam Cuayt, *el-Kûfe: neşetu'l-Medineti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993, s. 63.

25 Ebû Ubeyd, *age*, s. 312.

26 Ebû Yusuf, *age*, s. 103; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 631; Ebû Ubeyd, *age*, s. 311. Yahya b. Adem ise 4.000.000 dirhem gelir geldiğini söylemektedir. Bkz. Yahya b. Adem, *age*, s. 62.

27 Ebû Ubeyd, *age*, s. 312; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 633. Bu iktalar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, c. XIII, s. 113; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52; Massignon, *Hitatu'l-Kûfe ve şerhu haritâtuhâ*, Arapçaya çev. Taki Muhammed el-Misba'î, thk. Kamil Süleyman el-Cebburî, Necef, 1979, s. 88 vd; Yahya b. Adem ise bu arazilerin Hz. Osman tarafından satıldığını söylemektedir. Bkz. Yahya b. Adem, *age*, s. 76.

28 Habâb b. Eret'e Sa'nebî köyü verildi. Ebû Yusuf, *age*, s. 109; Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 633. Bir başka rivayete göre ise Aştinya köyü ikta olarak verildi. Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

29 Abdullah b. Mesud'a Nehreyn civarında bir arazi ikta olarak verilmişti. Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52.

30 Ammâr'a İstinya köyü ikta olarak verildi. Bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 109; Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52.

31 Eş'as b. Kays'a Tizenâbâz ikta olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 392; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

32 er-Revhâ köyü ikta olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 392; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

el-Uzrî,³³ Ebû Musa el-Eş'arî,³⁴ Sa'd b. Ebî Vakkâs,³⁵ Saîd b. Zeyd, Zübeyr b. Avvâm,³⁶ Cerîr b. Abdullah el-Becelî,³⁷ Talha b. Ubeydullah'a³⁸ teslim edilmesini emretti.³⁹

Hız. Osman'ın bu arazileri dağıtmış olması Kûfelilerin dik-katlerinin toprak rantına çevrilmesine sebep olmuştur. İktâ olarak dağıtılmış olan ve çoğu sulanabilen bu araziler, Kûfe Sevadı'nın en verimli kısmını oluşturmaktaydı. Az maliyet ile çok ürün alınabilen bu arazilerin kiracıları ile, sair bölgelerde aynı cins ürünü ekmiş olan kiracılar, toprağın bir ceribine eşit haraç ödediklerinden, maliyet ile fiyat arasındaki fark kendilerine kâr olarak kalmaktaydı. Dolayısıyla Kûfeliler bu kârlı arazilerin rantının kendilerine yansıtılması gerektiğini düşünüyorlardı. Oysaki bunların Medinelilere özellikle de Kureyş kabilesinden birilerine kiraya verilmiş olması bu yörede yaşamakta olan fatihlerin eleştirisine sebep olmuş, halifeye olan güven ciddi bir şekilde sarsılmış, Kûfe'de büyük bir siyasi problemin doğmasına kaynaklık etmiştir. Böylece devlet ile vatandaş karşı karşıya gelmekle kalmamış, şehirde huzursuzluk baş göstermiştir. Nitekim Kûfe'de bu konu hem halk arasında hem de valinin huzurunda günlerce tartışılmıştır.⁴⁰

33 Hamamu İbn Ömer civarında bir yer iktâ olarak verildi (Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636). Belâzûrî bu arazinin Hamamu Ayun civarında olduğunu söylemektedir. Bkz. *Futûh*, s. 392.

34 Hamamu İbn Ömer civarında bir bölgeyi iktâ olarak verdi. Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

35 Hürmüz köyü kendisine iktâ olarak verilmişti. Bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 109; Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52.

36 Deyru Abdurrahman'ın arkasındaki bölge iktâ olarak verildi. Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

37 Cerîr b. Abdullah'a da Fırat nehri civarında bir arazi iktâ olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 392.

38 Talha b. Ubeydullah'a Necastec köyü iktâ olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

Neşâstec: Geniş toprakları olan söz konusu bu köy, Fırat'ın kenarında, Kûfe'ye yakın bir yerdedi. Fetihden önce Kısralara ait olan köy, fetihden sonra Talha b. Ubeydullah tarafından Hayber'deki arazisine karşılık olarak Kûfelilerden satın alındı. Taberî, *Tarih*, c. V, s. 323.

39 Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, c. XIII, s. 113. Bağdadî, Talha b. Ubeydullah bu arazileri satın aldığını belirtmektedir. Bkz. *Târihu Bağdat ev Medinetu's-Selâm*, Beyrut ts., c. I, ss. 16-17.

40 Kûfeli muhalifler, savafî arazinin kendilerine verilmesi gerektiği kanaatinde idiler. Nitekim Hız. Osman tarafından Şam'a te'dip için gönderilen Kûfelileri, Muâviye, Hız. Osman'a gönderdiği mektupta bunların gözünün

Durum, Hz. Osman'ın bu icraatının bir huzursuzluğa dönüşmesi için sadece bir kıvılcıma ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Bu kıvılcım da kısa bir süre sonra kendiliğinden zuhur etmiştir. Nitekim vali Saîd'in konağında meydana gelen bu tartışmaların birinde Huneys el-Esedî, Hz. Osman tarafından kendisine Kûfe'de bir ikta verilmiş olan Talha b. Ubeydullah'ın çok cömert olduğunu söylemesi ve Vali Saîd'in de buna "Vallahi Neşastec çiftliği kimin olursa onun cömert davranması gerekir. Benim olsaydı size müreffeh bir hayat yaşattırdım."⁴¹ diyerek Hz. Osman tarafından Talha b. Ubeydullah'a verilmiş olan iktanın değerli olduğunu belirtmeye çalışması valinin bu sözünü duyan Huneys'in gayet masumane bir tarzda söylediği "Vallahi bu çiftliğin senin olmasını isterdim." cevabı beklenen kıvılcım olmuştur. Orada bulunan Kûfe'nin ileri gelenlerinden Mâlik Eşter, İbn Zi-Hubke, Cundeb, Sa'sa, İbn Kevva, Umeyr, İbn Dabbî, kendilerine ait olan arazileri, kendilerinden olmayan birilerine ait olmasını arzuladığı gerekçesi ile Huneys'e kızmakla kalmamış onu dövmüşlerdir.⁴² Bu hadise Kûfelilerin kendilerine ait olduğuna inandıkları savafî arazinin Hz. Osman tarafından kiraya verilmiş olmasına ne kadar içlerdiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Valinin huzurunda meydana gelen bu hadise, Huneys'in kabilesi olan Esedoğulları ile Saîd b. el-As'ın arasını açtığı gibi,⁴³ Hz. Osman'ın savafî arazisi hususundaki icraatlarına

zimmilerin malında olduğunu söylemektedir (Bkz. Seyf b. Ömer, *Vakatu'l-Cemel*, der. Ahmed Ratib, Beyrut 1972, s. 40; Hinds, "Küfan", s. 360). İbn Sirin de Hz. Osman'ın katledilmesi olayına katılan Kûfelilerin Hz. Osman'ın fey'i adil olarak dağıtmadığını ileri sürdüklerini bildirmektedir. Bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Katli", *AÜİFD*, sayı: XXVII, Ankara 1985.

41 Taberi, *Tarih*, c. V, s. 323.

42 Seyf b. Ömer, s. 36; Şibli Numânî, bu şahısların Kureyş iktidarına karşı çıkan olduğunu ve "Fetihleri Kureyş ile beraber yaptığımızı göre Kureyş'le eşit olarak iktidardan istifade etmemiz gerekir." dediklerini belirtir. Bkz. Şibli Numânî, *Asrı Sadette İslâm*, çev. Ömer Rıza, İstanbul 1928, c. V, s. 24.

43 Nitekim bu hadise üzerine Huneys'in kabilesi olan Esedoğulları, onun öcünü almak için vali Saîd'in evini kuşatmışlardı. Vali bu olayda hiçbir dahlinin olmadığı hususunda onları uzun uğraşlar sonucunda ancak ikna edebildi (Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Seyf b. Ömer, s. 36). Esedoğullarının Saîd'i rahat bırakmasının bir başka sebebi ise kuşkusuz Esed kabilesi ile Kureyş kabilesi arasında gelişmekte olan dostluk ve ittifaktır.

karşı muhalefet etmekte olan insanların da kendilerini açığa vurmalarına ve muhalefetlerini daha da derinleştirmelerine sebep olmuştur. Nitekim muhalifler Hz. Osman tarafından verilmiş olan bu iktaların keyfi bir uygulama olduğunu savunmuş, halife ile valisinin Sevad arazisini Kureyş'in çiftliği şeklinde düşünerek, dilediklerine bağışladıklarını yüksek sesle dillendirmekle kalmamış, iktidara karşı ortak hareket edilmesi hususunda Kûfelileri teşvik etmişlerdir. Başını Mâlik Eşter'in çekmiş olduğu bu muhalif kitle ile Saîd arasında meydana gelen bir tartışmada muhaliflerin iktidarı, *Sevad'ı, Kureyş'in çiftliği şeklinde kullanmakla suçlaması* üzerine Saîd, kendisi ve Hz. Osman'ın savafî araziler ile ilgili icraatlarına sahip çıkmak amacıyla Sevad'ın Kureyş'in çiftliği olduğunu söylemesi,⁴⁴ bir infialin oluşmasına ve muhaliflerin valinin korumasını dövmelerine sebep olmuştur.⁴⁵

Kûfe'de İsyân

Hz. Osman'a karşı oluşmuş olan bu muhalefete rağmen Kûfe kentinin kahir ekserisi bu hadisede yer alanları desteklemedikleri gibi valinin yanında da yer almamışlardır. Bu durum valinin icraatlarından hoşnut olmadıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kendisine karşı gerçekleşmiş olan bu nahoş hadise karşısında aciz kaldığı anlaşılan vali Saîd b. el-As'ın, durumu Hz. Osman'a bildirmesi üzerine halife, sürekli kendisi ve valisini eleştirerek yönetimin yıpranmasına sebep olan ve bununla kalmayıp valisinin dövülmesi hadisesine de karışmış olan Mâlik Eşter en-Nehâî, Sâbit b. Kays en-Nehâî, Cemil b. Ziyâd, Zeyd b. Suhân el-Abdî, kardeşi Sa'saa b. Suhân, Cundeb b. Zübeyr, Urve b. Ca'd, Amr b. el-Hamık, Amr b. Zurâre, Esfer b. Kays el-Hârisî, Kumeyl b. Ziyâd ile Yezîd b. Mukannef,⁴⁶ adlı

44 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kubrâ*, Beyrut 1957, c. V, s. 32; Mes'ûdi, *Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, Murucu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, Kum 1984, c. I, s. 345.

45 İbn A'sam, *Futûh*, Beyrut 1986, c. I/II, ss. 384-385; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 143.

46 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere*, Kahire, ts., c. III, s. 1141; Belâzürî, *Ensâb*, c. VI, s. 152; İbn A'sam, *Futûh*, c. I/II, ss. 384-385; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. I, s. 230; Hinds, "Kûfan", s. 358.

şahısların Muâviye'nin valilik yapmakta olduğu Şam'a sürgüne gönderilmesini emretmiştir.⁴⁷ Halife, asileri, yönetim muhaliflerinin te'dip amacıyla sürüldükleri Şam'a göndermekle tabir caiz ise bir taş ile iki kuş vurmak istiyor olmalıdır. Bir taraftan bunların Şam'a gidince kanaatlerini değiştirip ıslah olacaklarını beklerken, diğer taraftan da bu insanları Küfe'den uzaklaştırmakla şehirde artık açıkça ortaya çıkmış olan fitnenin önüne geçebileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Ancak halife, ciddi bir şekilde yanılmaktaydı. Çünkü Küfe'den Şam'a gelen muhalifler, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kendilerine iltifat edip sürekli uğramasına rağmen,⁴⁸ yönetime karşı geliştirmiş oldukları söylemlerini burada da devam ettirmişler ve özelde Saîd ile Hz. Osman'ı genelde ise Kureyş'in tamamını eleştirmeyi sürdürmüşlerdir.⁴⁹ Bunlar fetihleri Ku-

47 İbn Şebbe, *Tarih*, c. III, s. 1141; İbn Ebibekr, *et-Temhîd ve'l-beyan fi makteli's-şehid Osman*, thk. Muhammed Yusuf Zaid, 1964, s. 57; Sürgün, Hz. Osman döneminde başvurulan te'dip yöntemlerinden biriydi. Bkz. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991, s. 213; Hinds, "Kûfan" s. 35.

48 Abdülbaki Gölpınarlı bu sürgünün gerekçesinin, Saîd'in "Küfe Kureyş'in cifiğidir." dediği esnada orada başta Mâlik Eşter olmak üzere bulunan Kûfeliilerin Saîd'e saldırdırmaları ve onu dövmeleri olduğunu söylemektedir. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali A.S.*, İstanbul 1978, ss. 68-69.

49 Nitekim İbn Ebibekr'in onlarla Muâviye arasında geçtiğini belirttiği aşağıdaki diyalog bunu açıkça ortaya koymaktadır. Muâviye Kûfeli gruba:

- Siz Arap olan, İslam ile şereflenmiş, sahip olduğu bu İslam ile de diğer unsurlara galip gelmiş bir kavimsiniz, sizden olan Kureyş'i niye ayıplıyorsunuz. Eğer Kureyş olmasaydı daha önce içinde bulunduğunuz zelliliğe geri dönerdiniz. Sizi bugün yönetenler sizin için bir örtüdürler bu örtünün dışına taşmayınız. Şunu da unutmayınız ki sizi yönetenler size karşı son derece merhametlidirler. Allah'a and olsun ki eğer onlar sizi yönetmekten uzaklaşırlarsa Allah sizi çok kötü şeylerle imtihan edecektir.

Grubun içerisinde bulunanlardan biri Muâviye'nin bu sözlerine:

- Sizin Kureyş olarak isimlendirdiğiniz kabile Arapların en geniş kabilesi olmadığı gibi, cahiliye döneminde de en güçlü kabilesi değildi ki bizi onunla korkutuyorsun. Bahsettiğin örtüye gelince bu örtü yirtildiği zaman biz de kurtuluruz.

Şeklinde cevap verince Muâviye bu olaya son derece kızmış ve bu kızgınlığını:

"- Şimdi sizin düşmanlığınızın temelini akılsızlık olduğunu anladım. Sen bu kavmin sözcüsüsün, o kadar geri zekalısın ki ben sana İslam'dan bahsediyorum sen ise bana cahiliyeden bahsediyorsun. Kureyş İslam'dan önce de İslam döneminde de Arapların ne en geniş ve ne de en güçlü kabilesiydi. Ancak herkesin bildiği gibi Arapların en insancıl ve saygın kabilesiydi ve Araplar birbirlerini yerken Kureyş kabilesi Kabe'nin sayesinde emniyette idi. Allah, dinini buradan yaydı, halifeleri de buradandır." ifadeleri ile dile getirmiştir. Bkz. İbn Ebibekr, *age*, ss. 57-58.

reys kabilesi ile birlikte yaptıklarına ve dolayısıyla başta ganimet ve haraç gelirleri olmak üzere bu yöreden elde edilmekte olan gelirlerin tamamını onlarla eşit bir şekilde bölüşmeleri gerektiğine inanıyor; aksinin uygulanmakta olduğunu iddia ettikleri bu durumun adalete ters olduğunu savunuyorlardı. Bunların sürekli yönetimi eleştirmelerinden rahatsız olan vali Muâviye b. Ebî Süfyân, durumu halifeye intikal ettirmek zorunda kalmış ve bunların bir an önce Şam'dan çıkarılmalarını talep etmiştir. Hadiseyi değerlendiren İbnü'l-Cevzî, "Muâviye bu adamların ıslah olmayacağını anladığı için onları uzaklaştırdı." derken,⁵⁰ Belâzürî ise, Suriyeli bazı insanların Küfelilere uğradıklarını öğrenen Muâviye'nin Şam'da bir huzursuzluğun çıkmasından korktuğu için durumu halife Hz. Osman'a bildirecek bunların başka bir yere sürülmelerini istediğini söylemektedir. Asıl gerekçe her ne olursa olsun Hz. Osman'ın onayını alan Muâviye, hiç zaman kaybetmeden Mâlik Eşter ve arkadaşlarını Abdurrahman b. Halid b. Velid'in valilik yapmakta olduğu Hims'a göndermiştir.⁵¹

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta ise, Küfeli asilerin sair garnizonlardan gelmiş olan diğer asiler ile yönetim karşıtı organize bir hareketi Şam'da tezgâhlayış olma ihtimalleridir. Hz. Osman'ın katline katılanların, en azından bir kısmını, Şam sürgünlerinin oluşturmuş olması bu ihtimali akla getirmektedir.

Öte taraftan Hz. Osman'ın, Mâlik Eşter liderliğindeki muhalifleri Şam'a sürgüne göndermekle Kûfe'de düzenin sağlanacağı beklentisi de boş çıkmış, hatta bu uygulama ona muhalif olanların sayısında ciddi bir artışa yol açmıştır. Zira Hz. Ömer döneminde kurulmuş olan bu şehirde, kuruluşundan itibaren ilk kez sürgün cezası uygulanmaktadır. Üstelik sürgüne gönderilenler şehrin ileri gelenleridir, hatta içlerinde kabile reisleri dahi bulunmaktadır. Hâl böyle olunca bu sürgün

50 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. III, s. 292.

51 Belâzürî'de bulunan bir başka rivayete göre ise Muâviye, bu insanları memleketlerine göndermiş, vali Said tarafından bu kez de Hims'a sürgün edilmişlerdir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. VI, s. 156.

Küfe'deki muhaliflerin artışında önemli rol oynamıştır. Seyf b. Ömer'in de haklı olarak ifade ettiği gibi fitne bu hadise ile beraber gün yüzüne çıkmıştır. Toplum arasında ihtilâf doğmuş, toplumda yönetimi destekleyenler ve yönetim muhalifleri olmak üzere iki ayrı kitle oluşmuştur.⁵² Nitekim, sürgün hadisesinden hemen sonra şehrin ileri gelenlerinden Ma'kil b. Kays el-Riyâhî, Mâlik b. Habib, Abdullah b. Tufeyl el-Amirî, Ziyâd b. Hafize et-Temimî, Yezîd b. Kays el-Erhabî, Hucr b. Adıyy el-Kindî, Süleyman b. Surad, Zeyd b. Hısn et-Tâî, Mâlik b. Habib el-Yerbuî, Museyyeb b. Necebe el-Fezârî bir araya gelerek Halife Osman'a Vali Saîd b. el-As'ın, Küfe'nin ileri gelenlerini kendisine şikayet etmek suretiyle onlara haksızlık yaptığını söyleyip onu tehdit etmişler⁵³ ve aşağıdaki mektubu göndermişlerdir.

Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim.

Müminlerin emiri, Allah'ın kulu Osman b. Affan'a Küfe'nin ileri gelenlerinden bir gruptan; Allah'ın selamı üzerine olsun. Biz bu mektubu, sana bir nasihat ve bu ümmetin tefrikaya düşmemesi için bir özümlük olsun diye yazmaktayız. Biz senin bu ümmet için bir fitne doğurmandan korkuyoruz. Senin zalim yardımcıların var, seni uyarılar zulme uğruyor. Seni uyarılarla sana yardım eden zalimler iki şeyde ihtilaf etmekte, iki farklı gruba ayrılmaktadırlar. Sen etrafındakilerle büyük suçlar işlemektesin.

Ey Osman! Allah'tan kork ve senden öncekilerin sünnetini önemse, yakınlarımızı ve salihlerimizi yok etmekten vazgeç. Bizimle şerhlerimizin arasını ayır. Bizim yerimize "Tulekâ" veya "Tulekâ oğullarına" görev vermekten vazgeç. Sen Allah'a ve O'nun Kitabı'na itaat edip onu yüceltmek için mücadele ettiğin, O'nun ehlini ihya edip şerden ve şer ehlinden koruyup bizdeki hoşnutsuzluğu giderdiğin ve katında yakınlığını ve uzağını hak üzere aynı kefedede değerlendirdiğin sürece emirimizsin.

Biz sana olan nasihatımızı yaptık. Eğer sen yapmakta olduklarından vazgeçersen biz senin hak üzere yardımcıların ve destekleyicileriniz. Fakat bunun aksini yaparsan bir sadece kendini kına. Biz sana biat ettiğimiz için maslahatı gözeterek sünneti terk edemeyiz. Bu durumda seni razı ederek Allah'a isyan edemeyiz. Zira Allah bize nefislerimizden daha azizdir. Bu konuda Allah şahit

52 Bkz. Seyf b. Ömer, *age*, s. 35.

53 İbn Şebbe, *Tarih*, s. 1142.

olarak bize yeter. Allah, seni kendisine itaata döndürsün, kendisinden korkutarak ma'siyetten korusun.⁵⁴

Yukarıda tercümesini vermeye çalıştığımız mektuptan da açıkça ortaya çıktığı gibi muhaliflere sahip çıkan kitle, Hz. Osman'ın icraatından ciddi bir şekilde rahatsız olmuşlardır. Bu mektubu kaleme alanlar büyük bir ihtimalle bununla daha sonra yapacaklarına karşı Hz. Osman ve çevresindeki insanların hiçbir mazeretlerinin olmasını istememişlerdir. Zaten bunu mektupta da açık açık belirtmektedirler. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Küfelilerce yazılan mektup Ebû Rebia tarafından Hz. Osman'a getirilmiştir. Hz. Osman kendisine getirilmiş olan mektubu okuyunca adeta çileden çıkmış ve Ebû Rebia'ya bu mektubun kimler tarafından yazıldığını söylemesini emretmiştir. Ebû Rebia bunu reddedince Hz. Osman tarafından dövülmek ve hapsedilmek ile tehdit edilmiştir. Ancak Hz. Ali'nin devreye girmesi ile bu cezadan kurtulabilmiştir. Ebû Rebia, bu mektubun yanında Ka'b b. Ubeyde'nin adını taşıyan buna benzer bir mektup daha getirmişti. İkinci mektuba da çok kızmış olan Hz. Osman, Kûfe valisi Saîd'e yazarak, yiğitlik gösterip yazdığı mektubun altına adını yazmış olan Ka'ba yirmi kırbaç vurulmasını emretmekle kalmamış, onu Kûfe'den Rey'e sürdürmüştür.⁵⁵ Ka'b'ın gönderdiği mektubun metni şöyledir:

Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim.

Allah'ın kulu ve müminlerin emiri olan Osman'a Ka'b b. Ubeyde'den ema ba'd.. Ben sana fitneyi haber veriyorum. Senin adına bu ümmetin parçalanacağından endişe ediyorum. Burada senin sorumluluğun şudur: onların hayırlılarını sürdür, şerlilerini başımıza bela ettin, feylerimizi (sevad arazisi kastedilmektedir) düşmanlarımıza dağıttın, imtiyazları tekelleştirdin.⁵⁶

Ekonomik kriz sonrasında Kûfe'de Hz. Osman'a karşı oluşmuş olan bu huzursuzluğun benzerinin Basra ve Fustat başta olmak üzere diğer illerde de başladığı görülmektedir. Hatta

54 İbn A'sam, *Fütüh*, c. I/II, ss. 389-390; İbn Şebbe'de aynı mektubu bazı ufak değişikliklerle kaydetmektedir. Bkz. İbn Şebbe, *Tarih*, c. III, s. 1142.

55 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. VI, ss. 153-154.

56 İbn A'sam, *age*, I/II, 389.

bu illerden yazarı meçhul, halkı isyana teşvik eden mektuplar da gidip gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ali ve sair ashabın da görüşünü alarak durumu yerinde tespit etmek üzere *emсар* dediğimiz eyalet merkezlerine müfettişler göndermiştir.⁵⁷ Müfettişlerin sorunu çözmeye yarayacak bir öneri ile dönmeleri üzerine Hz. Osman, Beni Ümeyye'ye mensup olan valilerini hac mevsiminde Medine'de toplamıştır. Bu toplantıya, Basra valisi Abdullah b. Âmir, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Kûfe valisi Saïd b. el-As, Suriye valisi Muâviye b. Ebî Süfyân ve gözlemci olarak Amr b. el-As katılmışlardır.⁵⁸

Valiler toplantısı esnasında Kûfe'den Medine'ye gelmiş olan insanlar da toplantının neticelenmesini dört gözle beklemekte idiler. Bunlar hiç olmazsa Sevad arazisinin Kureyş'in çiftliği olduğunu söylemiş olan Saïd b. el-As'ın Kûfe valiliğinden alınacağını ümit ediyorlardı. Ancak netice onların beklediği gibi çıkmamış vali Saïd görevine başlamak üzere Kûfe'ye geri gönderilmiştir. Bunu öğrenen İlba b. el-Heysem es-Sedusî, Kûfe'ye gelmiş ve halka Sevad'ı Kureyş'in bahçesi olarak görmekte olan valilerinin gelmekte olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kûfeliler Muâviye tarafından Hıms'a gönderilmiş olan muhaliflere mektup yazıp memleketlerine bir an önce dönmelerini istemişlerdir. Bu haberi alan Mâlik Eşter, Mâlik b. Ka'b b. Abdullah el-Hemedânî, Yezîd b. Kays b. Sümâme, Şureyh b. Evfa el-Absî, Abdullah b. Şecere es-Sulemî, Cemre b. Sinân el-Esedî, Hurkus b. Zübeyr es-Sa'dî, Ziyâd b. Hasafa et-Teymî, Abdullah b. Kafl el-Bekrî, Ziyâd b. Nadr el-Hârisî, Amr b. Şurahbil Ebû Meysere el-Hemedanî, Alkame b. Kays en-Nehaî Hıms'tan ayrılarak,⁵⁹ hiç zaman kaybetmeden Kûfe'ye gelmişlerdir. Fakat Hıms'tan gelmiş olduklarını belirtmelerinin fazla etkili olmayacağını düşündüklerinden olsa gerek Medine'den gelmiş olduklarını belirtme gereği hissetmişlerdir. Böylece

57 Hz. Osman, Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye gönderirken, Üsâme b. Zeyd'i Basra'ya; Âmmar b. Yâsir'i Mısır'a; Abdullah b. Ömer'i ise Şam'a gönderdi.

58 İbn Miskevayh, *Tecâribu'l-ümem*, thk. Ebû'l-Kasım İmami, Tahran 1987, c. I, s. 273; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 155.

59 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. VI, s. 157.

hem Kûfe'ye gelişlerinden Hz. Osman'ın haberinin olduğunu belirtmek istedikleri hem de söyleyecekleri şeylerin daha etkili olmasını arzu etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Grubun lideri durumunda olan Mâlik Eşter, Kûfe Cuma camisine gelerek "Ben Müminlerin emiri Osman'ın yanından geliyorum. Saîd'i onunla, kadınlarımıza verilen atâların yüz dirhem indirilmesi, İslam için zorluğa katlananlarınızın atâların ikibin dirheme düşürülmesi, ganimetlerinizin Kureys'e peşkeş çekilmesi konusunda görüşürken bıraktım."⁶⁰ şeklinde bir hitabede bulunmuştur. Savafî arazilerinin Kureys kabilesinin ileri gelenlerine dağıtılmış olmasından son derece rahatsız olan halk, atâlarının da kesileceğini duyunca isyan etmiştir. Büyük bir ihtimalle halk zaten bu ekonomik kriz sonucunda en azından krizin aşılması için atâlarının kesilebileceğini bekliyordu. Hiçbir tartışmaya girmeden Mâlik Eşter'in söylediklerini kabul etmeleri bunu düşündürmektedir. Kûfe'de vali vekili olarak görev yapmakta olan Amr b. Huveyris'in insanları sakinleştirmek için çırpınması hiç bir fayda sağlamamıştır.⁶¹ Halk, Yemen kökenli Mâlik Eşter en-Nehâî'nin anlattıklarına inanmış ve onun peşinden gitmeye başlamıştı.⁶² Mâlik, ehlu'l-eyyâm'ın da atâlarının kesileceğini söyleyerek, daha önce Saîd'in yanında yer almış olan bu grubu kendi yanına çekmeyi başarmış, arkasında var olan en önemli destekten Saîd'i mahrum bırakmıştır.

Kûfelilerin desteğini aldığı görülen Mâlik Eşter, Hz. Osman'a yönelik eleştirisini sertleştirmeye başlamıştır. Halifenin İslam'ın özünü değiştirdiğini iddia ediyor, halkı kendilerine katılmaya çağırıyor, Medine'den hareket etmiş olan Vali Saîd'in şehre sokulmaması gerektiğini söylüyordu. Gözü dönmüş olan bu kitleye, yaptıklarının anarşi çıkarmak (fitne) olduğunu söyleyip onları engellemeye çalışanlar ise, muhtemelen Hz. Osman veya Saîd'in işbirlikçileri olarak mütalaa edilmiş oldukları için ya taciz ediliyor veya dövülüyorlardı.

60 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, ss. 152-153.

61 Mes'ûdi, *Murûc*, c. II, s. 345; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 153.

62 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 33; Mes'ûdi, *Murûc*, c. II, s. 345; İbn A'sam, *Futûh*, c. I/II, ss. 395-397; Hinds, "Küfan", s. 358.

Bunlardan biri olan Kâbisa b. Câbir b. Vehb el-Esedî'nin, Mâlik Eşter ve adamları tarafından dövülmesi ile kendilerine karşı çıkabilecek olanlar sindirilmiş oldu. Böylece Kûfe'nin hakimiyetini ele geçiren Mâlik, Sâid'in Medine'ye giderken yerine vekil olarak bırakmış olduğu Sâbit b. Kays b. Hâtim el-Ensârî'yi, Dâru'l-imâre'den çıkardı, kendisi yerleşti. Valinin en önemli görevleri arasında yer alan cuma namazını kaldırma işini bizzat kendisi üstlenirken, vakit namazlarını kaldırma görevini ise Ziyâd b. en-Nadr'a verdi.⁶³

Böylece Kûfe'ye tamamen hakim olan Mâlik, Hz. Osman'ın şehri ele geçirmek amacıyla askerî tedbirlere başvurabileceğinden çekindiği için dışarıdan gelebilecek herhangi bir silahlı saldırıya karşı korumak üzere görevliler tayin etti. Yaklaşık bin kişilik bir kuvveti Mekke'den dönen vali Saîd'in şehre girmesine mani olmaları için görevlendirdikten sonra,⁶⁴ Kûfe ile Hîre arasına kendi komutasında bir birlik, Basra'dan gelebilecek olan saldırıya karşı Kesker'in aşağı tarafına Âiz b. Harmelle komutasında 500 kişilik bir kuvvet, Suriye'den gelebilecek saldırıya karşı Aynu't-Temr'e, Cemre b. Sinân el-Esedî komutasında 500 kişilik bir kuvvet, el-Cebel bölgesinden gelebilecek olan saldırıları engellemek için Hâni b. Ebî Hayye b. Alkame el-Hemedânî komutasında 1000 kişilik bir kuvvet gönderdi.⁶⁵

Şehrin Hz. Osman'ın muhtemel askerî hareketine karşı güvence altına alındığına inanan Mâlik, Kûfe'ye yakın yerleşim birimlerinin de kontrolünü ele geçirmek için harekete geçti ve Yezîd b. Huceyye et-Temimî'yi Medâin ve Cûhâ'ya, Urve b. Zeydu'l-Hayl et-Tâi'yi Medâin'in aşağı bölgesine atadı. Atanan görevlilere halkın sempatisini kazanmak amacıyla olsa gerek, vergileri toplamamaları, halkı teskin edip sükuneti ve huzuru sağlamalarını emretti.⁶⁶

63 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

64 Halife, *age*, s. 168. Belâzûrî, Mâlik Eşter'in Mâlik b. Ka'b el-Erhabî'yi, Uzeyb'e 500 kişilik bir kuvvetin başına gönderdiğini ve kesinlikle Saîd'in geçmesine müsaade etmemelerini emrettiğini söylemektedir. Bkz. Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

65 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

66 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

Hız. Osman Kûfe'deki bu son durumu öğrenince şehre ordu sevk edip sorunu daha da büyötmek istemediği için asileri teskin edip, onları itaate çağırın, toplum içerisinde isyan çıkarın ilk grup olduklarını hatırlatıp kendilerini Hakk'a ve Kitaba davet eden bir mektup yazdı ve bu mektubu Abdurrahman b. Ebîbekr ve Misver b. Mahreme ile Kûfe'ye gönderdi. Mektup Kûfe'de etki yapmış oldu. Asilerin lideri Mâlik Eşter halifenin mektubunu okuduktan sonra aşağıdaki son derece sert ifadelerin yer aldığı cevabı yazdı ve Yezîd b. Kays el-Erhâbî, Mesruk b. el-Ecda' el-Hemedânî, Abdullah b. Ebî Sebte el-Cu'fî, Harice b. es-Salt el-Burcumî ile Medine'ye gönderdi. Mektubun metni şöyle idi.

Mâlik Eşter'den hatalarla başı belada olan, Hız. Peygamber'in sünnetinin dışına çıkmış, Kur'an'ın hükümlerini göz ardı eden halife.. *Enma ba'd*. Mektubunu okuduk. Kendini ve amillerini (halka) zulüm ve düşmanlıktan alıkoy. Bize (yönetici olarak) iyileri gönder ki biz de sana itaatimizle hoşgörö gösterelim. Sen bizim nefislerimize zulmettiğimizi sanıyorsun. Ancak senin bu zannın zulmü adalet, hakkı ise batıl olarak gösteriyor. İsteğimiz, hayırlılarımız ve salihlerimize yaptıklarından ve onları şehirlerinden sürmenden dolayı tövbe edip, bu yaptıklarından vazgeçmen ve razı olduğumuz Ebü Musa el-Eş'arî ile Huzeyfe b. el-Yemân'ı şehrimize atamandır. Velid'ini, Said'ini ve heva ehli olan aile fertlerini bizden uzak tut.⁶⁷

Hız. Osman kendisine gelen mektubu okuduktan sonra Kûfeli asilerin şehri, merkezi hükümetten koparmayı düşünmediklerini, kendi hilafetini hâlâ kabul ettiklerini ve kendisine yapmış oldukları biatı bozmadıklarını anladı. Durumu daha da zora sokmamak için olsa gerek mektubu getirenlerin huzurunda tövbe ederek, Yüce Allah'tan bağışlanma istedikten sonra Ebü Musa ile Huzeyfe'ye birer mektup yazarak onları Kûfe'nin yöneticiliğine atadığını bildirdi.⁶⁸ Ebü Musa el-Eş'arî'nin halifenin mektubunu alıp yeni görevine hemen başlaması ile yönetime isyan etmiş olan halk yatıştı.⁶⁹ Böylece Kûfe'de aylardır sürmekte olan isyan, asilerin istediği şekilde

67 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. VI, s. 159.

68 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 34; Halife, *age*, s. 168; İbn A'sam, *Futüh*, c. I/II, ss. 395-397; Mes'üdi, *Murüc*, c. II, s. 345; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 274; İbnü'l-Verdi, *Târih*, thk. Ahmed Refat el-Bedrâvî, Beyrut 1970, c. I, s. 232.

69 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. VI, s. 159.

neticelenmiş oldu. Ancak Hz. Osman, kendi icraatlarına sahip çıkmayıp bunların bir hata olduğunu, hatadan da öte bir günah olduğunu kabul edip tövbe etmiş olması, onun sair icraatlarını da sorgulanabilir hale getirdiğinden bu hadise merkezi hükümetin yıpranmasına yol açmakla kalmadı, muhalifleri de cesaretlendirdi.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, Küfeli asilerin, halife Osman'a kendilerinden birini vali ve haraç sorumlusu olarak atamaları hususunda baskıda bulunmayıp onun yerine bu hadiseler esnasında tarafsız kalmış olan Ebû Musa ile Huzeyfe b. el-Yemân'ı atanmalarını istemiş olmalarıdır. Devlet gelirlerini toplamak ile görevlendirilmesi istenen Huzeyfe b. el-Yemân Hz. Ömer döneminde de bu görevin başında bulunuyordu.⁷⁰ İktâ sistemini uygulamamış olan Hz. Ömer adına yıllarca Sevad gelirlerini idare eden birinin göreve getirilmiş olması ile Hz. Osman'ın krizi aşmak için baş vurduğu iktâ uygulamasının önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır. Ebû Musa el-Eş'arî'nin ise özenle seçildiğini tahmin etmekteyiz. Nitekim daha önce Hz. Ömer'in Basra valisi olan Ebû Musa, Hz. Osman tarafından görevden alınmıştı. Dolayısıyla onun göreve getirilişi, Hz. Osman'a bir cevap niteliği taşıdığı gibi Basra'da vali iken yapmış olduğu önemli icraatlar da atanmasında etkili olmuş olabilir. Hatta bu tercihte Ebû Musa el-Eş'arî'nin Kureyş kabilesine mensup olmaması ve özellikle de Yemenli olması da rol oynamış olabilir.⁷¹ Daha sonraları Siffin Savaşı'nın ardından, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki ihtilâfin hakem yolu ile halledilmesine karar verildiğinde Küfelilerin aynı gerekçelerle Ebû Musa'yı hakem adayı olarak seçmeleri bu son ihtimali güçlü hâle getirmektedir.⁷²

70 Bkz. Söylemez, *Bedevîlik*, s. 266.

71 Kuzey ve Güney Arapları arasında öteden beri bir çekişme mevcuttu. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Patricia Crone, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?", *Der İslâm*, sayı: 71/1, yıl: 1994.

72 İbn Hibban; Eş'as b. Kays el-Kindî'nin "Her iki hakemin de Kureyş'ten olmasını asla kabul etmeyiz." dediğini ve Yemenli kabilelerin de onu desteklediğini kaydetmektedir (Bkz. *Kitabu's-sikât*, Haydarabâd, 1975, c. II, s. 292); Mes'ûdi ve Ya'kubi ise Eş'as'ın "Her iki hakem asla Mudar'dan olamaz." dediğini kaydetmektedirler. Bkz. Ya'kubi, *Târîhu'l-Ya'kubi*, Beyrut 1992, c. II, s. 189; Mes'ûdi, *age*, c. II, s. 402.

H. Osman'ın valiyi değiştirmesi Kûfelileri bir süre için tatmin etmiş, fakat bu durum onların yönetime karşı koyabileceklerine inanmalarını sağlamış ve H. Osman'ın katlini hazırlayan sürecin başlamasında da etkili olmuştur. Keza, Kûfelilerin, valilerini H. Osman'a kabul ettirmeleri diğer bölgelerde de etkili olmuştur.⁷³ Nitekim bu hadise ile beraber emsarin Medine üzerindeki baskısı hissedilir ölçüde artmış, bunun sonucu olarak Mısırlılar da Medine'ye yürüyüp valilerinin değiştirilmesini talep etmişlerdir.

Öte taraftan valilerinin değişmesine rağmen, H. Osman tarafından başlatılan ekonomik uygulamalarda hiçbir değişikliğin olmadığını gören Kûfeliler, daha da ileri giderek işi halifenin iktidardan uzaklaştırılmasına kadar vardırımlıdır. Nitekim H. Osman, giderek büyüyen, çeşitlenen ve halifenin sair yanlış icraatlarıyla da beslenerek toplumun hemen hemen tüm katmanına yayılan bu muhalefetin bir sonucu olarak 12 Zilhicce 35/ Haziran 655'de şehit edildi.⁷⁴ Onun şehadeti, problemin sonu olmadı. Aksine yeni problemlerin başlangıcı oldu,⁷⁵ öldürülmesi İşlam tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. H. Osman'ın şehadetiyle ümmet, bir daha aynı bayrak altında toplanmamak üzere, birtakım gruplara ayrıldı.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Kûfe büyük oranda ganimet gelirleriyle geçinen bir kentti. Bu kentte yaşayanların büyük bir kısmı hayatlarını bu gelirler ile devam ettirmekteydiler. Ancak, H. Osman'ın hilafetinin ikinci altıncı yılında, fetihlerin varacağı son noktaya ulaşması, gelirlerde azalmaya yol açtı ve bu durum kentte ekonomik birtakım sıkıntılarının doğmasına sebep oldu. Bu ekonomik sıkıntılar bir süre sonra siyasi huzursuzlukların meydana gelmesine zemin hazır-

73 Taberi, *Tarih*, c. V, s. 342.

74 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 31.

75 H. Osman'ın şehadeti Cemal ve Siffin Savaşlarına kaynaklık ettiği gibi yıllar sonra Yezid b. Muâviye dönemindeki Harre olayında Müslim b. Ukbe'nin Medine'de yaptığı katliamı H. Osman'ın intikamı şeklinde değerlendirmesi (İbn Abdırabbih, *İkdu'l-Ferid*, c. IV, s. 280), bu olayın çok daha sonraki dönemlerde meydana gelen olayları da etkilediğini göstermektedir.

ladı. Krizi aşmaya çalışan Hz. Osman'ın Sevad arazisini bazı şahıslara ikta olarak vermesi, Kûfeliler üzerindeki otoritesini önemli ölçüde sarstı. Çok geçmeden şehirde halifeye karşı önemli bir muhalefet hareketi başladı. Bu hareket günden güne büyüyerek şehrin hakimiyetini ele geçirdi ve şehre kendi istedikleri valiyi atayarak Kûfe'yi resmen olmasa bile gerçekte merkezi hükümetten kopardı. Daha sonra halife asiler tarafından atanan valiyi tanıması üzerine bir süreliğine dinse de günden güne büyüyerek onun ölümünü hazırlayan faktörlerin içerisinde yer aldı.

KAYNAKLAR

- AKARSU, Murat, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- ALGÛL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1991.
- BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (463/1071), *Tarihu Bağdat ev Medinetu's-Selâm*, I-XIV, Beyrut ts.
- BELÂZÛRÎ, *Kitâbu cumel min ensâbi'l-eşrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996.
- BELÂZÛRÎ, *Futûhu'l-buldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- CRONE, Patrica, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?", 1994, *Der İslâm* 71/1.
- CUAYT, Hişam, *el-Kûfe: neşetu'l-medineti'l-arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993
- EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm (224/833), *Kitâbu'l-emvâl*, çev.: Cemalettin Sayık, İstanbul 1981.
- EBÛ YUSUF, Yakub b. İbrahim (150/767), *Kitâbu'l-harâc*, çev.: Ali Özek, İstanbul 1973.
- DİYARBEKRİ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihu hamis fi ahvâli enfûsi nefis*, Mısır, ts.
- FAYDA, Mustafa, "Atâ", *DÎA*, IV.
"Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989.
- GÖLPINARLI, Abdulkaki, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali As*, İstanbul 1978.
- HALİFE B. HAYYAT, Ebû Amr (240/854) *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziya Ömeri, Riyad, 1985.
- HİND, Martin, "Kûfan Political Alignments and Their Background in the Mid-Seventh Centerey A.D.", *International Journal of Middle East Studies İJMAS*, II Britanya 1970 346-367.
"The Murder of The Caliph 'Uthmân", *İJMAS*, III, Great Britain 1972 450-469
- HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991.
İslâm Tarihi, Ankara 1999.
"Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi AÜİFD*, Sayı XXVII, 1985.
- İBN A'SEM el KÛFÎ, Ebî Muhammed Ahmed (314/926), *el Futûh*, I-VIII, Beyrut, 1986.
- İBN ABDİRRABİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *el-İkdu'l-ferit*, Kahire 1302.

- İBN EBİBEKR, Muhammed b. Yahya (741/1346), *et-Temhit ve'l-beyan fi makteli's-Şehid Osman*, tahk. Dr. Muhammed Yusuf Zaid 1964.
- İBN HİBBAN, Ebi Hatim Muhammed (345/965), *es-Siretu'n-Nebeviye ve ahbâru'l-hulefâ*, talk., Seyyid Azim, Lübnan ts. *Kitabu's-sikât*, I-IX, Haydarabad 1975.
- İBN KUTEYBE, *el-İmâme ve's-siyâse*, Mısır 1969.
- İBN MİSKEVEYH, er-Razî (421/1030), *Tecâribu'l-ümem*, I-II, thk. Ebü'l-Kasım İmamî, Tahran 1987.
- İBNİ SA'D (230/844), *et-Tabakâtü'l-kubrâ*, I-VIII, Beyrut 1957.
- İBN ŞEBBE (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Müneverve*, I-III, Kahire, ts.
- İBN ZENCEVEYH, Humeyd (251/865), *Kitabu'l-emvâl*, I-III, Riyâd ts.
- İbnü'l-CEVZî, Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995.
- İBNÛL-ESİR, İzzuddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmîl fi't-târîh*, çev.: Ahmet Ağrakça, I-XII, İstanbul, 1991.
- İBN VERDÎ, Zeynuddin Ömer, *Târîh*, I-II, tahk. Ahmed Refat el-Bedrâvî, Beyrut 1970.
- JAFRÎ, S. Husain M., *Origins and Early Development of Shia İslâm*, London, 1981.
- KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, I-XV, şrh. Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut 1987.
- MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Abdulkahîr (869/1441), *Kitabu'l-mevâiz ve'l-i'tibar fi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, M. Gaston Wiet, Fuat Sezgin tarafından İslamic Geografî'nin 248. Cildi olarak neşredildi, Frankfurt 1995.
- MASSİGNON, *Hitatu'l-Kûfe ve şerhu haritâtuhâ*, Arapça'ya çev.: Taki Muhammed el-Misba'î, tahk. Kamil Süleyman el-Cebburî, Nef 1979.
- Mes'ûdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin,(346/957), *Murucu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, I-IV, Kum 1984.
- NUMANÎ, Şibli, Şibli Numanî, *Asrı Sadette İslâm*, çev.: Ömer Rıza, İstanbul, 1928
- SEYF B. ÖMER, *Vakatu'l-Cemel*, der.: Ahmed Ratib, Beyrut 1972.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001.
- TABERÎ, Ebü Cafer Muhammed b Cerir (310/922), *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987.
- YAHYA b. ADEM (203/818), *Kibâbu'l-harâc*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1347.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub (292/905), *Târîhu'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut 1992.

HZ. ALİ VE KÜFELİLER

Hız. Osman, Kûfe, Basra ve Fustat garnizonlarına mensup askerler tarafından uzun bir kuşatmanın akabinde hunharca öldürülmüştü. Onun öldürülmesi ile bir engelden kurtulduklarını düşünen askerler, kısa süre içerisinde yeni bir sorunla yüz yüze geldiler. Zira yerine kimi geçireceklerini hiç hesaplamamışlardır. Öyle görünüyor ki onlar Hız. Osman'ı çekilmek zorunda bıraktıktan sonra bu sorunla ilgilenmeyi düşünmüş ve zamana bırakmışlardı. Ancak durum onların beklentilerinin aksine gelişti. Hız. Osman'ın "Allah'ın kendisine güydirdiği gömlek" olarak tanımladığı hilafeti bırakmamış olması, planlarını altüst etti. Yüz yüze kaldıkları sorunu çözerken de aralarında bir ittifakın olmadığı; her askerî grubun kendi çıkarını gözetdiği ve kendisine yakın birini hilafete getirmeyi arzuladığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu vesileyle Küfeliler Zübeyr b. Avvâm'a, Mısırlılar Hız. Ali'ye, Basralılar ise Talha b. Ubeydullah'a hilafeti teklif ettiler.¹ Fakat beklentilerinin aksine kendilerine hilafet teklif edilmiş bu zevatın hiçbiri bu ağır yükü kabul etmek istemedi. Bunun üzerine farklı adaylar gündeme geldi ve Hız. Ömer'in halife adayı olarak belirlediği şurada aday olarak bulunan Sa'd b. Ebî Vakkâs ile seçilmek üzere bulundurulmuş ve şayet bir bölünme olursa Abdurrahman b. Avf'ın tarafında oy kullanması istenen Abdullah b. Ömer'e müracaat ettiler. Ancak bunların hiçbiri işlenmiş olan bu suçun, oynanan bu oyunun bir parçası olmak istemediği için hilafete yanaşmadı.²

- 1 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (276/889), *Uyûnu'l-ahbâr*, I-IV, Mısır 1963, I, 204; er-Razi (421/1030), *Tecâribu'l-umem*, I-II (thk. Ebû'l-Kasım İmamî), Tahran 1987, I, 280.
- 2 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-umemî ve'l-mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987, V, 408; Nuveyrî, Şihabuddin Ahmet b. Abrulvahhab (733/1332), *Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edep* (thk. Muhammed Refat Fetullah), (20. Cüz), Mısır 1975, XX, 13.

Askeri ihtilale maruz kalan, sivil idaresi çökertilen Medine tam bir kaos ortamı yaşamaktaydı. Başkentte şimdi tüm ipler ihtilalcı askerlerin lideri gibi görünen Ğafiki b. Harb'in elinde bulunuyordu. Medine'de beş gün yöneticilik yapan Ğafiki, ümmetin asi askerlerden birini halife olarak kabul etmeyeceğinin bilincinde olsa gerek,³ sebep oldukları bu düzensizliği ortadan kaldırmak amacıyla bu süre içerisinde Medinelilerden birini halife olarak atamak istemedi. Zira bu amaçla Medinelileri bir araya toplayarak, kendilerinin şûra ehli olduklarını, halife seçme yetkisinin kendilerinde bulunduğunu, bir an önce halifeyi seçmelerini, bunu gerçekleştirmeleri için kendilerine iki gün süre tanıdıklarını, bu sürenin bitiminde halifeyi seçmedikleri takdirde başta Ali olmak üzere, Talha, Zübeyr ve diğer birçok Medineliyi öldürecekleri tehdidinde bulundular ve olayı seyretmeye koyuldular.⁴

Tehdit kısa süre içerisinde etkisini gösterdi. Nitekim ihtilalcılar tarafından halife adayı olarak öne sürülen Talha ve Zübeyr'in de içinde bulunduğu Medineliler toplanıp Hz. Ali'nin kapısına dayandılar. Hz. Osman'ın halife olarak seçildiği Hz. Ömer'in şûrasını referans göstererek hilafeti kabul etmesi konusunda baskı yaptılar.⁵ Bu baskılara direnmeye çalışan Hz. Ali ısrarla vezirliği, emirliğe tercih ettiğini söylediye de başarılı olamadı.⁶ Kendisinden başka hilafeti üstlenecek bir alternatifin olmadığını anlayınca da herkesin kendisine itaat etmesi ve biatın aleni olarak mescitte yapılması şartı ile ancak hilafeti kabul edebileceğini söyledi. İleri sürdüğü bu şartın orada bulunanlar tarafından kabul edilmesi üzerine bu ağır yükün altına girmiş oldu. Hicri otuz beş yılının Zilhicce ayı içerisinde bir Cuma günü Medine-i Müneverre'nin merkezinde bulunan ve Mescid-i Nebevi olarak bilinen mekanda kendisine biat töreni yapıldı.⁷ Hz. Peygamber'in mihrabında

3 İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el Kâmil fi't-târih* (çev. Ahmet Ağrakça vd.), I-XII, İstanbul 1991, III, 197.

4 İbnü'l-Esir, *Tarih*, I, 197; Nuveyrî, XX, 13.

5 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, I-II, Mısır, 1969, I, 46; Taberî, V, 448.

6 Taberî, V, 448; İbn Miskeveyh, II, 293; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 197; Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihü hamis fi ahvâl'i enfüsi'n- nefis*, Mısır, ?, II, 276.

7 Nuveyrî, XX, 10.

durarak biat alan Hz. Ali'ye ilk biat eden şahsın, kısa bir süre sonra kendisine isyan edecek olan Talha b. Ubeydullah olması dikkat çekicidir.⁸ İbn Hibban'a göre ikinci olarak biat eden şahıs ise onunla birlikte hareket edecek olan Zübeyr b. Avvâm olmuştur.⁹ Bazı rivayetlere göre Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm "Hududullahı ikame etmek ve Osman'ın katillerini bir an önce bulup cezalandırmak" koşuluyla yeni halifeye biat etmişlerdir. Ancak bu durum ne yukarıda bir kısmını vermeye çalıştığımız tarihsel koşullarla örtüşmektedir ne de realiteye uymaktadır. Zira her iki zat da aslında hem bu ağır yükü omuzlamaktan kaçınmak istemiş, hem de asilerin hışmından kurtulmayı hedeflemiş oldukları için Hz. Ali'ye gelip kendisini hilafeti kabul etmesi hususunda zorlamışlardır. Hem onu hilafete zorlamak; hem de koşul ileri sürmek bir çelişki teşkil etmektedir. Dahası inisiyatifi tamamen ellerinde bulunduran ihtilalcilerin kontrolündeki bir mahfilde onları cezalandırma koşuluyla biat etmeyi istemek mantıklı da görülmemektedir. Öyle görünüyor ki bu rivayetler daha sonraki dönemlerde, Talha ve Zübeyr'in neden hem biat ettikleri hem de kısa süre sonra isyan etmiş oldukları sorusuna verilmek istenen mantıklı bir cevap müvacehesinde üretilmiş malzemenin bir parçasıdır.¹⁰ Dolayısıyla o tarihsel tabloyla uyum halinde olmayan bu rivayetleri kabul etmek zor görünmektedir.

Talha ve Zübeyr'in biatı ile başlayan bu süreç Medinelilerin biat etmesiyle devam etmiş, ihtilalcilerin biatı ile de son bulmuştur. Böylece Hz. Ali, hilafet makamına oturmuş oldu. Ancak kendisini bekleyen çok ciddi sorunlar vardı ki bu sorunların başında, henüz öldürülmüş olan Hz. Osman'ın katillerinin nasıl cezalandırılacağı meselesi bulunmaktadır. Bu meselenin çözümü Hz. Ali'nin bundan sonraki icraatlarını da

8 Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub (292/905), *Târihu'l-Ya'kubî*, I-II, 1992, Beyrut, II, 178; Taberî, V, 449; İbn Hibban, Ebû Hatim Muhammed (345/965), *es-Siretu'n-Nebeviye ve Ahbârî'l-Hulefa*, Lübnan, 522; Diyarbekrî, II, 276.

9 İbn Hibban, *Tarih*, 522.

10 Seyf b. Ömer, el- Dabbî el-Esedî (200/815), *el-Fitnetu ve vakatu'l-cemel* (Derleyen ve tasnif eden, Ahmet Ratib), Beyrut, 1972, 100; Taberî, V, 459, 460; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 200.

belirleyecekti. Her ne kadar ashaptan bazı zevatın bu hadisenin üzerine hemen gitmesi gerektiğini söyledilerse de durumun vahametinin farkında olan Hz. Ali onları dinlemedi ve hakimiyeti eline tam almaksızın bu konunun üzerine gitmeye karar aldı. Çünkü henüz Medine'de bile hakimiyeti ele alamamışken böyle bir durumun üzerine gitmek Hz. Osman ile aynı sonu paylaşmaktan başka bir sonuç vermeyecekti. Zaten etrafı da ihtilalci askerler tarafından kuşatılmış vaziyette idi. Bu çemberden çıkmadan bu denli zor bir hadisede adım atmak güç olacaktı.¹¹ Yanı sıra Saïd b. el-As, Velid b. Ukbe, Mervân b. Hakem başta olmak üzere Hz. Osman'ın yakınları da Hz. Ali'ye biat edildikten hemen sonra Medine'yi terk edip Mekke'ye gitmişlerdi.¹² Bunların amaçlarının ne olduğunu bilmeyen; ancak kendilerinden şüphelendiği anlaşılan Hz. Ali, bu durumdan da haberdar olunca kendisiyle birlikte hareket eden askerlerin üzerine giderek gücünü zayıflatmak istemediği de düşünülebilir. Bununla birlikte hiçbir şekilde bu olayı kurcalamaması da kendisini ihtilalci askerler ile aynı safa iteceğinin bilincinde olduğu için de olayı tamamen kapatmamış, bir soruşturma başlatmıştır. Bu soruşturma esnasında Hz. Osman'ın kim tarafından öldürüldüğü sorusuna askerlerin tamamının "ben" cevabı vermiş olması bunları cezalandırmayı zorlaştıran bir başka etken olmuştur. Şayet Hz. Osman'ın evine girip, onu öldüren şahıslar tespit edilebilmiş olsalardı öyle tahmin ediyorum ki onları cezalandırmak biraz daha kolay olacaktı. Ancak bunun tespit edilmemiş olmasının da Hz. Ali'nin kararını etkilediği anlaşılmaktadır.

Medine içerisinde biat almayı tamamlayan Hz. Ali, Hz. Osman'ın valilerini, özellikle haklarında çokça şikayet bulunanları değiştirmeye karar verdi. Abdullah b. Abbas ve Muğire b. Şu'be gibi sözlerine itibar edilen şahısların, acele etmemesi, İslam aleminin tamamının biatını aldıktan sonra valileri değiştirmesi şeklindeki uyarıların hiçbirini dikkate almadan hemen harekete geçmiş ve Kûfe, Basra, Suriye ve Fustat vali-

11 Seyf b. Ömer, 97; Nuveyri, XX, 15.

12 Taberî, V, 456; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 45; İbn Hibban, *Kitabu's-sikât*, I-IX, Haydarabad 1975., II, 268; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 197.

lerini görevden alarak yerlerine yeni valiler gönderdi.¹³ İşte Hz. Ali ile Kûfelilerin yolu, kendisine biat eden ihtilalci Kûfelileri saymazsak ilk kez burada kesişmiş oldu ve şahadetine kadar da birlikte anılır oldular. Elinizdeki çalışma da daha çok bu hadiseden sonraki süreci incelemeyi amaçlamaktadır.

Kûfe'de Hz. Ali'ye Biat Edilmesi

Hz. Ali İslam aleminden biat almaya hazırlandığı günlerde Hz. Osman'ın ihtilalci askerler tarafından şehit edildiği ve yerine Hz. Ali'nin hilafete getirildiği haberi Kûfe'ye ulaşmış oldu. Haberin Kûfe'de çeşitli şekillerde okunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, Kûfe'den Hz. Osman kuşatmasına katılan askerlerin baskısıyla, Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine atanmış olan Ebû Musa el-Eş'arî tarafından bu haberin oldukça farklı mütalaa edildiği görülmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin halife olarak atandığı haberi kendisine ulaştığında geleneklere göre valinin Kûfe halkını mescide toplayıp haberi iletmesi ve yeni halifeye biat çağrısında bulunması icap etmesine rağmen Ebû Musa bunu yapmadığı gibi, hemen biat etmeyerek biraz bekleyip işi zamana bırakma temayülünde olduğunu da ibraz etmiş oldu. Onun bu kararından bazı Kûfelilerin rahatsız oldukları ve kendisine giderek "Muhacir ve Ensar biat etmişken kendisinin neden Hz. Ali'ye biat etmediğini" sordukları; Ebû Musa'nın "Bu konuda insanların ne yapacağına bakacağım." diyerek bu kararını bildirdiği rivayet edilmektedir.¹⁴ Yine aynı rivayet kümelerine göre başta Haşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs olmak üzere Kûfe'nin ileri gelenlerinden birtakım insanların Ebû Musa'nın bu kararını şiddetle eleştirdikleri ve bir an önce biat etmesi hususunda baskı yaptıkları aktarılmaktadır.¹⁵ Bu baskılara rağmen sonuç değişmemiştir. Ebû Musa'nın neden hemen biat etmediği sorusuna gelince: muhtemelen o Hz.

13 Ya'kubî, *Tarih*, II, 180; Dineverî, Ebî Hanîfe Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbârü't-tvâl* (thk. Abdu'l-Münim Âmir, Cemaleddin Şeyyâl), Kahire, 1960, 142; Taberî, V, 468; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murucu'z-zehab ve meâdinu'l-cevher*, I-IV, Kum, 1984, II, 363; İbn Hibban, *Sikât*, II, 271.

14 İbn A'sem, Ebî Muhammed Ahmed (314/926), *el Futûh*, I-VIII, Beyrut 1986, I/II, 436, 437.

15 İbn A'sem, I/II, 436, 437.

Ali'nin kendisi ile ilgili kararını bir başka ifadeyle kendisinin vali olarak kalıp kalmayacağını anlaşılmamasını beklemiştir. Zaten kısa süre sonra da Hz. Ali tarafından görevden alınacağı anlaşılmış oldu.

Öte taraftan Hz. Ali problemleri gördüğü şehirlerin tamamına vali gönderdiği dönemde Kûfe'nin de valisini değiştirmeye karar vermiş ve Ebû Musa el-Eş'arî'yi görevden alarak yerine Umâre b. Şihab'ı atamış ve yeni valiye hiç zaman geçirmeden de görevinin başına gitmesini emretmiştir.¹⁶ Hz. Ali'nin emrini alan yeni Kûfe valisi de kısa süre içerisinde hazırlıklarını yaparak Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Zubâle'ye¹⁷ geldiğinde Hz. Osman'ın katilleri ile mücadele etmek üzere Kûfe'den Medine'ye doğru yola çıkmış olan Tuleyhâ b. Esed ve beraberindekilerle karşılaştı.¹⁸ Tuleyhâ, Umâre'nin yeni vali olarak Kûfe'ye atandığını öğrendiği zaman; bundan rahatsız olmuş ve ona geri dönmelerini, Küfelilerin valilerinin değiştirilmesini istemediklerini, dönmemesi durumunda boynunu vuracağını söylemesi üzerine, korkan Umâre, kendisini nasıl bir durumun beklediğini bilmediği için; muhtemelen de Hz. Osman döneminde Kûfe'de valiler mevzusunda cereyan eden olumsuzluklara da muttali olması hasebiyle Medine'ye geri döndü.¹⁹ Umâre tarafından getirilen bilgileri değerlendiren Hz. Ali en azından Kûfe konusunda aceleci davrandığını kabul ederek; Mâlik Eşter'in de telkinleriyle Ebû Musa el-Eş'arî'yi Kûfe valiliğinde bırakmaya karar verdi.²⁰ Bu kararını da Ma'bed el-Eslemî aracılığıyla Ebû Musa el-Eş'arî'ye bildirmiş oldu ve biat talebinde bulundu.²¹ Görevden alınmayacağını öğrenen Ebû Musa el-Eş'arî de

16 Seyf b. Ömer, 100; Taberî, V, 466; İbn Hibban, *Sikât*, II, 274; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 206; İbnü'l-Verdi, Zeynuddin Ömer, *Tarih*, I-II (thk. Ahmed Refat el-Bedrâvi), Beyrut, 1970, I, 235. Dineverî Ummare b. Hisan olduğunu belirtir. Bkz. Dineverî, 141.

17 Zubale: Medine'den Kûfe'ye giderken yol üzerinde bir köydür. Nuveyrî, XX, 22.

18 İbn Hibban, *Sikât*, II, 274.

19 Taberî, V, 466; İbn Hibban, *Sikât*, II, 274; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 206; Nuveyrî, XX, 22.

20 Ya'kubi, *Tarih*, II, 179; Belâzûri, *Ensâbu'l-Eşrâf* (thk. Suheyl Zekkâr vd.), Beyrut 1996, III, 29.

21 Taberî, V, 467; Nuveyrî, XX, 24.

Kûfe'nin ileri gelenlerinden biat edenlerle etmeyenlerin isimlerinin bulunduğu bir mektup ile birlikte kendi biatını da Hz. Ali'ye göndermiş oldu.²² Böylelikle Ebû Musa el-Eş'arî ile Hz. Ali arasındaki gerginlik asgari düzeye inmiş oldu.

Kûfe'de bunlar olurken Suriye valisi Muâviye'nin de ne yapacağı netleşmeye başladı; yeni halifeye biat etmeyeceğini ve Hz. Osman'ın kanını talep ettiğini bildiren elçisi Medine'ye geldi.²³ Bu Hz. Ali'nin hiç beklemediği bir durumdu. Zira o ne Hz. Osman'ın kanına bulaştığını düşünüyordu, ne de bir halife olarak birilerinin kendisine biat etmeyeceğini hesaplamıştı. Muâviye'nin onu Hz. Osman'ın kanına bulaşanlarla aynı kefedede değerlendirip, bunu gerekçe göstererek de biat etmeyi reddetmesi Hz. Ali'yi hemen silaha sarılmaya da götürmedi. Zira o mümkün olduğu kadar diplomasıyla işi halletmeyi düşünüyordu. Ancak diplomatik çabaların sonuç vermeyeceği de kısa süre içerisinde de anlaşılmuş oldu. Bunun üzerine Hz. Ali son şık olan savaşı gündemine aldı ve ümmetin birliğini sağlamak amacıyla Muâviye ile savaşmaya karar verdi.²⁴ Hazırlıklarını bitirip yerine amcası Abbass'ın oğlu olan Kusem'i Medine'ye vekil olarak bırakmaya karar verdiği ve ordusunu düzene soktuğu bir esnada Mekke'den hiç beklemediği haberler gelmeye başladı.²⁵ Kendisini adeta şok eden bu haberlere göre Hz. Aişe, etrafına topladığı birliklerle onunla mücadele etmeye karar vermiştir. Dahası kısa bir süre önce kendisine biat eden; onu hilafeti kabule zorlayan; adeta hilafete itelemiş olan ve bir süre önce de umre amacıyla Mekke'ye gitmek istediklerini söyleyerek kendisinden izin alan Talha ile Zübeyr'in de bu hareketin içerisinde yer aldıkları, yer almakla kalmadıkları hatta yönlendiricileri arasında buldukları bilgisi kendisine ulaştığında hayreti, tabir caiz ise bir kat daha artmış oldu.²⁶ Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını is-

22 Seyf b. Ömer, 101; Taberî, V, 467; İbn Hibban, *Sikât*, II, 277; İbnü'l-Esir, III, 206.

23 Taberî, V, 468.

24 Taberî, V, 468.

25 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 45.

26 Dineverî, 141; Ya'kubî, *Tarih*, II, 180; Taberî, 5/468; İbn A'sem, I/II, 452; Mes'ûdi, II, 366; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 208.

tediklerini söyleyen bu zevatın talepleri ise onu daha da üzdü. Çünkü gerek Hz. Osman'ı yaptıkları sert eleştirilerle yıpratın, gerekse de muhasara altında olduğu bir esnada kendisini yalnız bırakanların başını çektiği Mekke'deki grubun, Hz. Osman'ın masum olduğunu, haksız yere öldürüldüğünü, katillerinin cezalandırılması gerektiğini, bunu yapmayan halife ile mücadele edilmesinin icap ettiğini söylemelerini ise anlamak zordu.²⁷ Hz. Osman'ın intikamının alınmasıyla vicdanlarını rahatlatmayı düşündükleri anlaşılın Cemel Vak'ası katılanları ile Hz. Hüseyin'in katlinden sonra Kûfe'de başlayan Süleyman b. Surad'ın liderliğindeki Tevvâbûn arasında ortak paydalar oldukça fazladır.

Hz. Aişe'nin ordusunda sadece vicdan azabı çekenler mevcut değildi. Bunların yanı sıra Hz. Osman döneminde elde ettikleri statü ve servetlerinin tehdit altında olduğuna inanan Beni Ümeyye de vardı.²⁸ Hatta hareketin asıl yönlendiricilerinin bunlar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira Hz. Osman'ın Beni Ümeyye'den olan Yemen valisi Ya'la b. Münye, Hz. Ali'ye karşı hazırlanan ordunun büyük bir kısmını finanse etti.²⁹ ez-Zührî onun Yemen'den dört yüz deve yükü mal getirdiğini ve bu malı orduyu donatmak için kullandığını söylemektedir.³⁰ Hatta Hz. Aişe'nin bindiği ve adını vaka'ya veren, asıl adı Asker olan deve dahi Ya'lâ'nın Yemen'den getirdiği develerden biriydi.³¹ Eski Basra valisi Abdullah b. Âmir de Basra beytûlmalinden getirdiği paranın çoğunu bu uğurda harcadı. Abdullah b. Âmir; Hz. Aişe ve beraberindekileri Basra'ya yönelmeleri hususunda ikna etti. Bunun üzerine Basra'ya yönelindi.³² ez-Zührî bunların Mekke'den çıkarken

27 Bkz. Taberî, V, 407, 408.

28 Saïd b. el-As, Mervân b. el-Hakem, Abdurrahman b. Attab b. Esid, vb. Ümeyyeoğullarının ileri gelenlerinin tamamı Mekke'de toplandılar. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, III, 23

29 Taberî, V, 477; Mes'ûdi, II, 366; İbn Hibban, *Sikât*, II, 279; Nuveyri, XX, 23.

30 Belâzürî, *Ensâb*, III, 21.

31 Taberî, V, 477; Belâzürî, *Ensâb*, III, 23; İbn Abdirabbih, I, 210, 303.

32 Seyf b. Ömer, 116; Belâzürî, *Ensâb*, III, 21; Taberî, V, 480, 481, 507; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 143; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 59; İbn Hibban, *Sikât*, II, 292.

900 kişi olduklarını yolda kendilerine katılanlarla 3000 kişiye ulaştıklarını söylemektedir.³³

Burada bir konunun üzerinde daha durulmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ebû Mihnef'in aktardığına göre Talha ve Zübeyr, Mekke'ye gelmelerinden sonra Hz. Aişe ile buluşup, Basra'ya gitmeye karar verdiklerinde Hz. Aişe'ye niyetini yani kendilerine Ali ile savaşmak isteyip istemediğini sormuşlar. Hz. Aişe'de "Hayır halka Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü bildirmek ve Osman'dan sonra hilafetin aynen Ömer'in kendisinden sonra bıraktığı gibi şûranın işi olduğunu bildirmek istiyoruz."³⁴ diye cevap vermiştir. Görüldüğü gibi Hz. Aişe'nin bu cevabından Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürülmesinin ötesinde Hz. Ali'ye yönelik bir tepkisi söz konusudur. Zaten İbn Mihnef'in aktardığına göre Hz. Aişe Mekke'de iken Hz. Osman'ın katli haberini aldığı anda bir tepki göstermemiş yerine kimin geçtiğini sormuş, insanların Talha'ya biat ettiklerini öğrenince de sevinmiştir. Bir süre sonra bu haberin yalan olduğunu, halkın Hz. Ali'ye biat ettiklerini öğrenince de tepki göstermiştir.³⁵ Şayet bu haber doğruysa Hz. Aişe'nin asıl derdinin Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürülmesi olmayıp, Hz. Ali'nin bizzatıhi kendisi olduğunu tebellür etmektedir. Zaten Hz. Aişe'nin "Osman mazlum olarak öldürüldü. Sizi Osman'ın kanını talep etmeye ve hilafetin şûraya devredilmesinin (sağlamaya) davet ediyorum."³⁶ şeklinde asker toplaması da amacın sadece Hz. Osman'ın kanını talep olmadığını netleştirmektedir.

Kûfelilerin Cemel Hadisesindeki Rolü

Hz. Aişe ve beraberindekilerin Hz. Ali ile mücadele etmek amacıyla garnizon kentlerden birine gitmeye karar verip Basra'ya yönelmeleri üzerine Hz. Ali de Muâviye ile savaşmak üzere hazırladığı birliğini bu yöne sevk etme kararı aldı. Yerine vekil olarak Sehl b. Huneyf el-Ensari'yi bırakarak Medine'den

33 Belâzürî, *Ensâb*, III, 22.

34 Belâzürî, *Ensâb*, III, 23.

35 Belâzürî, *Ensâb*, III, 18.

36 Belâzürî, *Ensâb*, III, 23.

ayrıldı.³⁷ Ancak Basra garnizonunu ele geçirmeyi başaran Hz. Aişe ile mücadele edecek oranda askere sahip olmadığını da kısa süre içerisinde anlamış oldu. Dolayısıyla Kûfe garnizonundan alacağı takviye güçlerle Hz. Aişe ile mücadele etmeye karar verdi. Ebû Mihnef'in verdiği bilgileri esas aldığımızda Rebeze'ye gelince Kûfe valisi Ebû Musa el-Eş'arî'ye Haşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs'ı göndererek asker talebinde bulundu. İlk andan itibaren Hz. Ali ve verdiği mücadeleye karşı olduğu görülen Ebû Musa, fitneden uzak durmaları gerektiği gerekçesiyle, asker göndermek istemediği gibi Kûfelilerin Hz. Ali'nin bu davetine olumlu cevap vermelerine de mani olmak istedi. Haşim'in eli boş dönmesinden sonra tek seçeneğinin Kûfe garnizonundan gelecek askerler olduğunu bilen Hz. Ali, bu kez Abdullah b. Abbas ile Muhammed b. Ebûbekr'i aynı taleple Kûfe'ye gönderirken; Ebû Musa'yı azlettiğini ve yerine Karaza b. Ka'b el-Ensari'yi atadığını da söyledi.³⁸

Hz. Ali bir taraftan Kûfe'ye doğru yolculuğuna devam ederken diğer taraftan da Ebû Musa ile aralarında giderek kızışan sorunu diplomatik görüşmelerle bitirmeye gayret ediyordu. Nitekim Kûfe'ye yakın Zikar³⁹ mevkiine gelince, orada karargah kurdu ve Hz. Ebûbekir'in oğlu Muhammed ile Cafer et-Tayyar'ın oğlu Muhammed b. Cafer'i gönderdi.⁴⁰ Ebû Musa, bırakın asker göndermeyi kabul etmeyi; gelenleri içinde buldukları sürecin Hz. Peygamber tarafından haber verilen fitnenin bizzat kendisi olduğunu, bu fitnede oturanın yürüyenden hayırlı olacağını, dünyayı isteyen buna müdahil olması, fakat öte dünyayı arzulayanın ise asla buna bulaşmaması gerektiğini söyleyip onları da bu işten uzak durmaları hususunda ikna etmeye çalıştı.⁴¹

37 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 22; Mes'ûdî, II, 367; Ya'kubi ise Ebû Hasan b. Abd'ı Amr'ın vekil olarak bırakıldığını belirtmektedir. Bkz. Ya'kubî, *Tarih*, II, 181.

38 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 31.

39 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 22. Kûfe yakınlarında bir yerin adı olup burası Bekr b. Vâil kabilesine ait idi. Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûn*, III, 339.

40 Taberî, V, 508.

41 Taberî, V, 512; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 65, 66; Mes'ûdî, II, 368; Nuveyrî, XX, 46.

Tüm ümidini Kûfe garnizonundan gelecek askerlere bağlayan Hz. Ali, bu kez Abdullah b. Abbas ile Neha kabilesinin ileri gelenlerinden Mâlik Eşter'i, Ebû Musa el-Eş'arî'yi ikna etmeleri amacıyla Kûfe'ye gönderdi.⁴² İbn Abbas ve Mâlik Eşter ile Ebû Musa arasında geçen tartışmalar hiç bir şeyi değiştirmemi.⁴³ Bunun üzerine Hz. Ali, oğlu Hasan ve ünlü sahâbi Ammâr b. Yâsir'i gönderdi.⁴⁴ Belâzûrî bazı ravilerin Hz. Ali'nin Hz. Hasan ve Ammâr ile beraber Ka'ys b. Sa'd b. Ubâde'yi de gönderdiğini söylediklerini belirttikten sonra bunu eleştirmekte ve bu bilginin doğru olmadığını çünkü Ka'ys'ın daha önce Hz. Ali tarafından Mısır'a vali olarak atandığını o tarihte orada bulunmadığını ilave etmektedir.⁴⁵

Ammâr b. Yâsir ve Hz. Hasan, Kûfe'ye gelerek doğruca mescide gittiler. Bunların gelişleri üzerine Kûfeliler de mescitte toplandılar. Mescitte Ebû Musa ile Ammâr arasında çok sert tartışmalar meydana geldi. Ebû Mûsa bu savaşa katılmamanın gerektiğini ve bunun bir fitne olduğu tezini sürekli işliyordu. Mescitte bulunanlar ikiye ayrıldılar. Hz. Hasan ve Ammâr'ı destekleyenler; Hz. Ali'ye biat ettiklerini, dolayısıyla onu yalnız bırakmalarını gerektiğini savunurken, Ebû Musa'yı destekleyenler ise bunun bir fitne olduğunu savunuyor ve Ammâr'ı Hz. Osman'ın katline iştirak ile suçluyordu.⁴⁶ Bunun üzerine Ebû Mûsa şu konuşmayı yaptı:

Ey insanlar bana uyun! böylece Arap neslini korursunuz ve zulme uğrayanlar size sığınurlar. Birileri tarafından korkutulan birisi ise güvenceyi yine sizde bulur. Biz Resulullah (sav)'ın ashâbi olarak ondan duyduklarımızı herkesten daha iyi biliriz. Fitne bir yere girdi mi fikir ayrılığı doğurduğu gibi, giderken de her şeyi açığa çıkarır. Biliniz ki bu fitne insan vücudundaki hastalığa benzer, zaman zaman sağa, zaman zaman da sola doğru ilerler. Bazen yatışır, nereden geldiği bilinmez, sabırlı kimsenin durumunu değiştirmeden çeker gider. Kılıçlarınızı kınına sokun, mızraklarınızı

42 Taberî, V, 512.

43 Taberî, V, 508; Nuveyrî, XX, 46-47.

44 Halife, *Tarih*, 180; Dineverî, 144; Ya'kubî, *Tarih*, II, 181; Taberî, V, 508; Mes'ûdî, II, 368; İbn Hibban, *Sikât*, II, 281; İbn Abdîrabbih, IV, 293; Nuveyrî, XX, 48.

45 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 32

46 İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 334-336; Nuveyrî, XX, 51.

kırın, oklarını gevşetin, yaylarınızı koparın, evlerinizde oturun. Kureyş'i kendi haline bırakın, onlar ille de Medine'den, ayrılmak iktidar uğruna ilim ehlini terk etmek istiyorlarsa bırakınız yapınlar. Biliniz ki onlar bunu yaparlarsa kendileri için yapmış olurlar, yapmazlarsa da bu kendilerinin bileceği bir iştir. Benden nasihat isteyin fakat beni aldatmayın. Bana uyarmanız dininiz ve dünyanın selamet bulur. Böyle yapmanız halinde fitne dalgası kendi sorumlusunu boğar.⁴⁷

Ebû Musa bu konuşması ile hadiseyi Kureyş kabilesinin iç mücadelesi ve iktidar hesaplaşması olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla tarafların hiç birine yardım etmemekle Kureyş kabilesinin iktidar mücadelesine dahlinin olmamasına çalışmaktadır. Kûfe'yi devletten müstakil bir eyalet telakki edip ona göre hareket etmesi ise Hz. Ali'nin onu görevden alma hususundaki kararının ne denli isabetli olduğunu göstermektedir. Ebû Musa'nın hemen akabinde söz alan Hz. Hasan kısa ve özlü bir konuşma yaparak Kûfelileri yeniden kendilerine yardıma çağırdı. Tam bu esnada Zeyd b. Suhan'ın, Hz. Aişe'nin kendisini desteklemeleri için gönderdiği aşağıdaki mektubunu okuyunca durum tersine dönmeye başladı.

Ummu'l-Mu'minin Aişe'den halis oğlu Zeyd b. Suhan'a: Allah'ın selamı üzerine olsun. Senin baban cahiliye döneminin liderlerinden, İslam döneminin de ulu kişilerindendi. Sen babanı temsil etmekteisin. Osman b. Affan hakkında olanlar sana ulaşmıştır. Bu mektubum sana ulaştığı zaman insanları Ali b. Ebî Talib'e katılmamalarını sağla. Emrim gelinceye kadar yerinde kal vesselam.⁴⁸

Başta Adıyy b. Hatim, Hint b. Amr, Hucr b. Adıyy olmak üzere orada bulunanların önemli bir kısmı Ammâr b. Yâsir ve Hz. Hasan'ı desteklediler ve Kûfelileri de Hz. Ali'ye katılmaya çağırdılar.⁴⁹

Ebû Musa'nın bu menfi tutumundan dolayı Hz. Hasan ve Ammâr Kûfe'ye gönderildikleri zaman beraberlerinde yeni vali Karaza b. Ka'b el-Ensari de gönderilmişti.⁵⁰ Hz. Ali, bu atama

47 Taberî, V, 515; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 234.

48 İbn Abdırabbih, IV, 292.

49 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 59; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 334-6; Nuveyri, XX, 52.

50 Taberî, V, 513; Mes'ûdi, II, 361.

ile ilgili olarak da Ebû Musa'ya gönderdiği mektupta şöyle demektedir.

Allah'ın sana nasip etmediği bu meselelerden uzak kalmanın seni emrimi reddetmeye götürmeyeceğini tahmin ederdim. Adam istemek üzere Hasan b. Ali ve Ammâr b. Yâsir'i Kûfe'ye gönderdim. Karaza b. Ka'b'ı da vilayete vali olarak gönderiyorum. İşimizin başından ivedilikle ayrıl. Bunu yapmaman halinde yeni valiye, sana karşı zor kullanmasını emrettim. Bilmiş ol ki ona karşı silaha sarılır da kaybedersen seni öldürmesini emrettim.

Bu mektup Hz. Ali'nin Ebû Musa'ya karşı beslediği duyguları göstermektedir. Tüm bunlar tahkimde Ebû Musa'nın Hz. Ali'yi neden desteklemediğini kendiliğinden tebellür ettirmektedir.

Cemel Savaşı'na Katılan Kûfe'li Kabileler

Kûfeliler ikna edildikten sonra Hz. Hasan ve Ammâr, yedi bin kişilik bir kuvvetle yola çıktılar. Bu kuvvetin iki bin kişilik bölümü kayıklarla şehrin hemen yanı başındaki Fırat nehrini kullanarak Basra'ya doğru ilerlerken; geri kalan kısmı ise Hz. Hasan ve Ammâr b. Yâsir ile birlikte Zikar'da bulunan Hz. Ali'ye katıldılar.⁵¹

Hz. Ali'nin saflarında Hz. Aişe'nin liderliğindeki Basra ordusuna karşı, savaşmayı kabul edenlerin çoğu Kahtani kabilelere mensup olup kendilerinden birer yöneticinin liderliğinde savaşa gittiler. Bu kabileler ile liderlerini liste halinde şu şekilde verebiliriz:

1. Kinane, Esed, Temim, Ribah, Muzeyne kabileleri: Komutanları Mâlik b. Yesâr el-Riyâhî.
2. Bekr, Tağlib: Komutanları Va'lâ b. Mahdûc ez-Zuheylî idi.⁵²

51 Halife b. Hayyat, Ebû Amr (240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, I, thk. Ekrem Ziya Ömerî, Riyad, 1985, 184; İbnü'l-Fakih, Ebûbekir Ahmed b. İbrahim el-Hemedani (289/902), *Muhtasar kitâbu'l-buldân* (neşr. M.J. de Goeje), Leiden 1885, 179; Mes'ûdi, II, 368; İbn Abdîrabbih, *İkdu'l-ferîd*, I-VII (thk. Ali Şîri), Lübnan 1990, IV, 293. İbn A'sem ise mübalağalı bir rakam vermektedir. Ona göre Kûfe'den Hz. Ali'nin çağrısına cevap verenler 9.200 kişi idi [Bkz. İbn A'sem, I/II, 462]. Belâzûri ise 10.000 kişilik bir kuvvet olduğunu söylemektedir. Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, III, 29.

52 İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 283; Nuveyri, XX, 53.

3. Mezhic ve Eş'âr Kabilesi: Komutanı Ziyâd b. Nadr el-Hârisî.⁵³
4. Becile, Hassam ve Ezd kabileleri: Komutanları Mihnef b. Suleym el-Ezdi.⁵⁴
5. Abdu'l-Kays kabilesi: Komutanları Muhtar'ın amcası olan İbn Mesud es-Sekafi.⁵⁵
6. Himyer ve Hemedân kabileleri: Komutanları Saïd b. Kays el-Hemedanî.
7. Tay kabilesi: liderleri Adiy b. Hâtim et-Tâi.⁵⁶

Hz. Ali'yi destekleyen bu kabileler, savaşın kaderi üzerinde önemli belirleyiciliğe sahip oldular. Müslümanların ilk olarak karşı karşıya geldikleri ve birçok seçkin sahabenin şehit olduğu Cemel Savaşı, Hz. Ali'nin galibiyeti ile son buldu. Hz. Ali savaşı kazanmasına rağmen sevinememiştir. Zira Hz. Aişe'nin ordusundan yeni katılımlarla daha da güçlenmiş olarak Muâviye b. Ebî Süfyân kendisini beklemekteydi.⁵⁷

Cemel Savaşı'nın son bulmasından sonra Hz. Ali Basralıların biatını aldı.⁵⁸ Hz. Ali, ordusunda bulunanların, öldürülen Basralılardan kalan malın ganimet olduğu, dolayısıyla dağıtılması gerektiği şeklindeki isteklerine, şiddetle karşı koydu. Ancak onların ganimet beklentilerini de bütünüyle karşılıksız bırakmadı. Beytülmalde bulunan 600.000 dirhem parayı askerlerine dağıttı. Her nefere 500 dirhem düştüğü rivayet edilmektedir. Bu atiyeleri dağıtırken de "Şamlıları yenmemiz durumunda size daha fazlasını veririm." diyerek bundan sonraki hedefi de belirlemiş oldu.⁵⁹

Kûfe'nin Başkent Oluşu

Hz. Ali, Cemel Savaşı'nı müteakip Basra'da on beş gün kaldıktan sonra buraya vali olarak Abdullah b. Abbas'ı

53 Dineverî, 146; İbnü'l-Esir, ise Hucr b. Adiy olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Tarih*, III, 283; Nuveyrî, XX, 53.

54 Dineverî, 146; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 283; Nuveyrî, XX, 53.

55 Dineverî, 146; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 283.

56 Dineverî, 146.

57 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 88, 95.

58 Dineverî, 151; Mes'ûdî, II, 377.

59 İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 266.

atadı,⁶⁰ Medine'ye dönmeyip, Kûfe'ye H. 36. yılı Recep ayında⁶¹ yerleşerek burayı kendisine başkent haline getirdi.⁶² Hz. Ali'nin ayrılmasıyla Medine eski önemini yitirmiş, devletin gözden uzak bir vilayeti haline gelmiştir. Kuşkusuz yeni halifenin Kûfe'yi başkent olarak seçmesinin arkasında birtakım siyasi, iktisadi, askerî ve kültürel nedenler de bulunmaktadır. Şimdi bu nedenlere kısaca bakalım:

1. Hicaz bölgesi iktisadî olarak kendisine yeterli olabilen bir coğrafya değildi. Sürekli diğer bölgelere ihtiyaç hissetmekteydi. İslam fetihlerinin başlamasından sonra genelde ganimet gelirleri ile geçinmekteydi. Fetihlerin durması ile de Medine bu gelirlerinden büyük ölçüde yoksun kaldı. Oysa ki Irak yöresi, Dicle ve Fırat nehirlerinin havzası olması nedeniyle kendi kendisine yettiği gibi civar yörelerin de tahıl ihtiyacını karşılamaktaydı. İslam'dan önce de burası Bizans'ın önemli tahıl ambarları arasında sayılmaktaydı.

2. Hicaz, evlatlarını İslam devletinin her tarafına dağıtmış, İslamî fetihlerin asker ihtiyacını karşılamıştı. Ancak devletin sınırlarının genişlemesi, İslam'a farklı bölgelerden katılımın artmasıyla Hicaz askerî gücünü önemli ölçüde yitirmiş, askerî ağırlık Irak ve Şam yöresine kaymıştı.⁶³ Bu durum kendisini Hz. Osman'ın şahadetinde gösterdiği gibi, Hz. Ali'nin Basra'ya giderken yeterli sayıda askere sahip olamamasında da ortaya çıkmaktadır. Suriye'yi elinde tutan Muâviye ile mücadele edebilmek için en azından onun sahip olduğu kadar güçlü bir kuvvete sahip olmak gerekiyordu. Hicaz bu güce sahip olmadığı için Irak'a yerleşmek kaçınılmazdı.

3. Hz. Osman'ın şahadetinden sonra ümmet arasında "onu destekleyenler" ve "Hz. Ali'yi destekleyenler" olmak üzere iki yeni grup türemişti. Bu iki gruptan "Hz. Ali'yi destekleyenler" büyük ölçüde Kûfe'de toplanmışlardır. Başkent Kûfe, Hz.

60 Dineverî, 152; Mes'ûdî, II, 381.

61 Dineverî, 152; Ya'kubî, *Tarih*, II, 184.

62 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 86.

63 Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I-III (çev. Kurul), İstanbul, 1993, I, 160.

Ali'nin hilafetinden bir süre sonra Şia'nın doğup büyüdüğü merkez olmuştur.

Kûfe'yi kontrol altına alan Hz. Ali, Basra, Yemen, Mısır ve Hicaz'a hakimiyetini kabul ettirmesiyle azımsanamayacak bir güce ulaştı. Artık yapılması gereken şey, Suriye yöresini de itaat altına almaktı. Öte taraftan Muâviye de Hz. Ali'nin sahip olduğu gücün farkında idi. Bunun için birtakım siyasi ayak oyunlarına başvurmaktan çekinmedi. "Hz. Osman'ın kanını talep etme" kalkanının koruması altında kendisini iktidara taşıyacak bazı icraatlarda bulundu. Nitekim İrfan Aycan'ın haklı olarak Muâviye'nin ilk büyük zaferi şeklinde nitelendirdiği, Mısır valisi Kays b. Sa'd'ın azlını gerçekleştirmeyi başardı.⁶⁴ Arapların beş büyük dahisi arasında adı geçen Kays'ı satın almayı başaramayan Muâviye, daha zayıf birinin Mısır'a atanmasını sağlamayı başardı Nitekim onun yerine atanan Muhammed b. Ebûbekr; icraatları ile Muâviye'nin bu beklentisini büyük ölçüde gerçekleştirdi. Yanı sıra Muâviye, Amr b. el-As'ı Mısır valiliği karşılığında saflarına katmayı başararak gücüne güç katmış oldu.⁶⁵

Hz. Ali, Muâviye ile aralarındaki problemi diplomatik yollarla halletmenin daha iyi olacağını düşündüğünden Kûfe sakinlerinden Becile kabilesinin lideri Cerîr b. Abdullah'ı Muâviye'ye elçi olarak gönderdi.⁶⁶ Şam'a giden Cerir'in getirdiği haber Şamlıların barışı düşünmedikleri idi.⁶⁷ Cerir'den sonra Adıyy b. Hâtim, Yezîd b. Kays, Şenes b. Rebi',⁶⁸ Damre b. Yezîd, Amr b. Zûrare el-Lahmî,⁶⁹ Hz. Ali tarafından Şamlılara barış teklifi için gönderilen elçilerdir. Ancak tüm bu uğraşlar sonuç vermedi. Savaş kaçınılmaz hale geldi. Kendisine bağlı olan yerleşim birimlerine elçiler göndererek asker talebinde bulundu. Basra valisi Abdullah b. Abbas yerine vekil olarak Ebû Esved ed-Dueli ve haraç sorumlusu

64 İbn Hibban, Sikât, II, 278. Ayrıca bkz. İrfan Aycan, *Muâviye*, 139. vd.

65 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 71

66 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 65; Dineverî, 156; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 92; Mes'ûdi, II, 401; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 384.

67 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 65; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 93.

68 İbnü'l-Esir, III, 294.

69 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 78.

olarak Ziyâd b. Ebihî'yi bırakarak Kûfe'ye geldi.⁷⁰ Yeni gelen birliklerle daha da güçlenen Hz. Ali hazırlıklarını bitirdikten sonra yerine vekil olarak Ukbe b. Amr b. Sa'lebe'yi bırakarak Kûfe'den ayrıldı.⁷¹ Siffin dolaylarına gelip yerleşen Hz. Ali'nin ordusunun kaç kişi olduğu ile ilgili kaynaklarımızda çelişkili haberler mevcuttur.⁷² Ordusundaki Kûfeli kabileler ve liderleri şunlardır.

1. Kureyş, Esed ve Kinane kabilelerinin; komutanı; Ca'fer b. Abdullah.
2. Kinde kabilesi; komutanı Hucr b. Adıyy.
3. Huzaâ kabilesi; komutanı Amr b. Hamık.
4. Bekr kabilesi; komutanı Nuaym b. Hubeyre.
5. Rubah kabilesi, komutanı Tufeyl b. Şubrume.
6. Becile kabilesi; komutanı Rifâa b. Şeddâd.
7. Kudâa ve Tay kabilesi; komutanı Adıyy b. Hatim.
8. Temim kabilesi; komutanı Muhammed b. Utârid.
9. Hemedân; liderleri Saïd b. Kays.
10. Mezhic kabilesi; liderleri Mâlik Eşter b. Hâris.
11. Abdulkays kabilesi; liderleri Sa'sa b. Suhan.⁷³

Ordu kabile esasına göre tanzim edildikten sonra, ileri karnat komutanlığına Mâlik Eşter; yayaların başına Ammâr b. Yâsir; Kûfeli kurrânın başına Mi'sar el-Fedekî getirildiler.⁷⁴ Savaş başladıktan sonra her kabile kendi kabile fertlerini savaşmaya teşvik etmekte, diğer kabilelerden daha cesur olduklarını göstermeye çalışmaktaydı. Savaş, kabilelerin güç gösterisi şeklinde devam etmekteydi. Savaşın Iraklılar lehine döndüğünü gören Amr b. el-As; Muâviye'ye gelerek:

70 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 77.

71 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 79; Mes'ûdî, II, 384; İbn Hibban ile Dineverî ise Ebû Mesud el-Ensari'nin atandığını söylemektedirler. Bkz. Dineverî, 165; İbn Hibban, *Sikât*, II, 292.

72 Halife, Hz. Ali'nin ordusunun 25.000 kişiden oluştuğunu söylerken (*Tarih*, 194), İbn Kuteybe 100.000 kişiden fazla bir rakam vermektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 104.

73 Halife, *Tarih*, 194-195.

74 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 104; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 299.

"Sana bizim aramızı birleştirecek, onların aralarına nifak sokacak, bir hususu anlatmamı ister misin?" dedi. Muâviye; Evet dedi. Amr; "Kur'an sahifelerini havaya kaldıralım ve onları Ku'ran sahifelerine davet ederek aramızda bu hükmün hakem olmasını talep edelim. Onların bir kısmı bu hileye kanmasalar bile bir kısmı bu hileye kanacaklardır. Böylece aralarına tefrika girmiş olacak, onlar Ku'ran'ın hakemliğine başvurmayı kabul ederlerse biz bir müddet savaşmaktan nefes almış olacağız." diyerek cevap verdi.⁷⁵

Muâviye'nin kabul etmesi üzerine Kur'an sahifeleri mızrakların ucuna geçirildi.⁷⁶ Suriyeliler, ellerindeki Kur'an sahifeleriyle Hz. Ali'nin ordusuna bağırıyorlardı:

İşte bunlar Allah'ın kitabının hükümleridir. Bizim ve sizin aranızda hakem olsun.⁷⁷

Kur'an sahifelerinin mızrakların ucuna geçirilmesi beklenildiği gibi etki yaptı. Hz. Ali'nin ordusunu ikiye böldü. Bir taraftan Hz. Ali ve savaşa hâlâ devam etmekte olan Mâlik Eşter; diğer taraftan başını Mi'sar el-Fedekî ve Zeyd b. Husayn'in çektiği grub vardı. Bunlar Kur'an sahifelerini görünce durmuşlar, "Allah'ın kitabına icabet etmemiz gerekir." demişlerdi.⁷⁸ Muâviye ve Amr b. As tarafından tezgahlanan oyunu farkeden Hz. Ali bunlara:

Ey Allah'ın kulları hakkınızı aramaya devam ediniz. Samimiyetinizi ve bağlılığınızı sürdürünüz. Düşmana karşı savaşmaya devam ediniz. Ben Muâviye'yi, Amr'ı, İbn Ebî Muayt'ı, Habib'i, İbn Ebî Serh'i ve Dahhâk'ı çok iyi tanyorum. Onların dinle ve Kur'an ile bir alakaları yoktur. Ben onları sizden daha iyi biliyorum. Çünkü çocuk iken beraber olduk, beraber büyüdük sonra da beraber vakit geçirdik. Onlar çocuk iken son derece kötü ve şerli oldukları gibi büyüdükten sonra da kötü ve şerlidirler. Vallahi bu Kur'an sahifeleri sizi kandırmak ve aldatmak için havaya kaldırılmıştır.⁷⁹

75 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 115; Taberî, V, 660; İbn Habîb, *Sikât*, II, 292; Mes'ûdi, II, 401; İbnü'l-Esîr, *Tarih*, III, 321.

76 Dineverî, 189; Ya'kubî, *Tarih*, II, 188; Taberî, V, 662; İbn Hibban, *Sikât*, II, 292; İbn Abdırabbih, III, 322.

77 İbn Kuteybe, I, 115; İbnü'l-Esîr, *Tarih*, III, 321.

78 Taberî, V, 661.

79 Taberî, V, 662; Mes'ûdi, II, 401; İbnü'l-Esîr, *Tarih*, III, 321.

demiş olmasına rağmen Mi'sar ve beraberindekiler, Hz. Ali'nin bu uyarısını dikkate almamış, "Allah'ın Kitabı'na davet edilip de kabul etmemek bize yakışmaz."⁸⁰ diyerek Hz. Ali'nin tüm karşı koymasına rağmen silahlarını bırakmışlardı. Bu aşamadan sonra Hz. Ali tüm karizmasını yitirmiş, artık bunlar, her dediklerini yapabilir hale gelmişlerdi. Zaten isteklerini kabul ettirmek için Hz. Ali'yi tehdit etmekten de geri durmamaktaydılar.

Allah'ın Kitabı'na icabet etmemen halinde Osman'a yaptığımızı sana da yaparız.⁸¹

diyerek isteklerini kabul ettirdiler. Artık inisiyatif Hz. Ali'nin elinden çıkmıştı. Mâlik Eşter'e haber gönderip, savaşı bırakıp gelmesini istedi. Mâlik, savaşı kazanmak üzere iken bırakıp geldi. Savaşın durduğu bu esnada Eş'as b. Kays, Hz. Ali'ye gelerek "Ben şu anda Müslümanların davet edildikleri Allah'ın kitabına razı olduklarını görüyorum." diyerek Muâviye'nin ne istediğini öğrenmek üzere kendisini göndermesini talep etti. Bunun üzerine Hz. Ali, Eş'as'ı Muâviye'ye gönderdi. Muâviye ile Amr zaten bunu bekliyorlardı. Muâviye, Eş'as'a:

Bizim ve sizin, Allah'ın, kitabında emrettiklerine geri dönmemiz için, sizler beğendiğiniz ve razı olduğunuz bir adamı aranızda seçip gönderin, biz de seçtiğimiz bir adamı gönderelim. Bu iki adam, Allah'ın kitabına göre hüküm verdikleri ve düşmanlığa girmeden karar verdikleri takdirde hükümlerini kabul edelim. Onların üzerinde ittifak ettikleri hükme tabi olalım.

dedi. Eş'as, Muâviye'nin bu önerisini olumlu buldu ve kabul ettikten sonra da Hz. Ali'ye gelerek durumu bildirdi.⁸²

Anlaşmazlık esnasında hakeme başvurma olayı, Arap geleneğine uygun bir çözüm olduğu gibi, İslamî öğretisi ile de çelişmediğinden dolayı orada bulunanlar hiç bir art niyet sezmeden kabul ettiler. Bunun üzerine tarafların üzerinde ittifak ettikleri aşğıdaki metin oluştu:

80 İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 321.

81 Taberî, V, 662; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 115.

82 Taberî, V, 662; Mes'ûdi, II, 401.

Bismillahirrahmanirrahim

Bu Ali b. Ebî Talip ile Muâviye b. Ebi Süfyan'ın üzerinde anlaş-
tığı (metindir). Ali'nin hakemi Iraklıların ve onların taraftarı olan
Müslümanların hakemidir. Muâviye'nin hakemi Suriyelilerin ve
onların taraftarı olan Müslümanların hakemidir. Biz Allah'ın hük-
mü karşısında boyun eğiyoruz. İhtilaf ettiğimiz hususta aramızda
Kur'an -başından sonuna kadar- bulunsun. Kur'an'ın dirilttiğini
diriltecek, öldürdüğünü ise öldüreceğiz. İkisi de hakemlerin iki-
sinin Kur'an'da bulduklarına uyacaklar. Şayet hakemler ihtilaf
ettiğimiz konu hakkında Kur'an'da bir şey bulamazlarsa adil, iyi,
toplumu tefrik etmeyip birleştiren sünnete başvuracaklar.

Hakemler ise Abdullah b. Kays (Ebû Musa el-Eş'arî) ve Amr b. el-
As'tır. Onlardan kitapta buldukları nas ile, Kur'an'da bulamama-
ları durumunda toplumu ayırmayan birleştiren sünnet ile amel
edecekleri hususunda ahd ve misak aldık. (Ensab, III, 108)

Ebû Musa'nın Hakem Seçilmesi

İş, kimin hakem olarak seçileceğine geldiğinde Hz. Ali ve
ordusu arasında yeni bir anlaşmazlık zuhur etti. Hz. Ali, ha-
kem olarak Abdullah b. Abbas'ın seçilmesini istiyordu.⁸³ An-
cak Yemen kökenli kabileler İbn Abbas'ın Hz. Ali'nin yakını ol-
duğunu ileri sürerek onu reddettiler.⁸⁴ Hz. Ali'nin Mâlik Eşter'i
önermesi de bir şey değiştirmede. Mâlik'i de sert buldular.⁸⁵
Orada bulunanlar ısrarla Ebû Musa'yı ön plana çıkarmak-
ta, onun hakem olarak atanmasını istemekteydiler.⁸⁶ Ebû
Musa'nın üzerinde ısrarla durulmasının arkasında birtakım
sebepler olmalıdır. Kûfeli kurrânın, Ebû Musa'nın kendilerini
sürekli kötülüklerden alıkoyduğunu, dolayısıyla onun seçil-
mesi gerektiğini istemeleri, Ebû Musa'nın ısrarla seçilmek is-
tenmesinin nedeni olarak ortaya konuluyorsa da bunun fazla
tutarlı bir tez olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Ebû Musa, kurrâ
üzerinde önemli bir etkiye sahip olsaydı kurrâ da onun yap-
tığını yapar bu savaşa katılmazdı. Kurrânın bu savaşta yerle-

83 Dineverî, 192; Ya'kubî, *Tarih*, II, 189; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 130; Taberî, V, 662, Mes'ûdi, II, 402. Muhammed b. Abdu'l-Kerim el-Şehristânî (ö. 548), *el-Milel ve'n-nihal*, I-IV (İbn Hazm'ın *Fasl*'ının hamşisinde), Mısır, 1317. I, 156.

84 İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 130.

85 Taberî, V, 662.

86 Dineverî, 192; Mes'ûdi, II, 402; Şehristânî, I, 156.

rini almaları Ebû Musa'nın onların üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığını açık bir kanıtıdır. Bu konuda İrfan Aycan, Eş'as'ın belirleyicilik rolüne ısrarla soyunmasından şüphelenmektedir. Eş'as'ın Muâviye tarafından satın alınmış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.⁸⁷ Belâzûrî, Eş'as b. Kays'ın daha önce Azerbaycan valisi olduğunu Hz. Ali tarafından azledildiğini, azledilince de çok alındığını ve Muâviye ile yazıştığını söylemektedir.⁸⁸ Belâzûrî'nin aktardığı bir başka rivayete göre ise Hz. Ali tarafından azledilmemiş, Hulvan'a aktarılmış, ancak Kûfe'ye çağrılarak Azerbaycan valiliği esnasındaki gelirler hususunda hesaba çekilmiştir. Bu hesaba çekilişe alınmış, bunun üzerine Muâviye ile yazışmıştır.⁸⁹ Bu ihtimal makul karşılanabileceği gibi Rebiâ kabilesine mensup olan Eş'as ve beraberindekilerin, bu kabileye mensup olduğu için Ebû Musa'yı ön plana çıkardıkları da söylenebilir. Zira onlar hakemliğin önemli bir görev olduğunun bilincinde idiler. Şimdiye kadar tüm önemli görevlerin Mudar tarafından yerine getirilmiş olduğunu düşünüyor, bu önemli görevin şerefini de Mudar'a kaptırmamaya çalışıyorlardı.⁹⁰ Eş'as'ın "Vallahi her iki hakemin Kureyş'ten olmasını asla kabul etmeyiz."⁹¹ demesi bunun en önemli kanıtlarındandır. Kûfe'nin kuruluşundan itibaren şehirde kabilenin ne kadar önemli bir olgu olduğu, birey kimliğinin hemen hemen olmadığı, tüm eylemlerin kabile kimliği ön plana çıkarılarak gerçekleştirildiği göz önüne alındığında bu isteğin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Hz. Ali, Yemenli kabilelerinin bu isteğine şiddetle karşı koymaya çalıştı. "Bana birinci konuda isyan ettiniz, bu konuda isyan etmeyiniz. Ebû Musa'nın bu işe liyakatli olmadığı-

87 İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1991, 150.

88 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 80.

89 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 80.

90 İbn Hibban; Eş'as'ın "Her iki hakemin de Kureyş'ten olmasını asla kabul etmeyiz." dediğini ve Yemenli kabilelerin de onu desteklediği kaydetmektedir [Bkz. İbn Habîb, *Sikât*, II, 292]. Mes'ûdî ise Eş'as'ın her iki hakem Mudar'dan olamaz dediğini kaydetmektedir. Bkz. Mes'ûdî, II, 402.

91 Ya'kubî, *Tarih*, II, 189; Mes'ûdî, II, 402. Ayrıca bkz. Abdulaziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi* (trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul, 1991, 107.

na inanıyorum.”⁹² demesi hiç bir şeyi değiştirmede. Geçmişte Ebû Musa ile Hz. Ali arasındaki sürtüşmeler göz önüne alındığında Hz. Ali'nin bu endişesi oldukça yerindedir. Tüm bu olaylardan sonra Ebû Musa'nın onun tarafını tutması beklenemezdi. Zira onu haklı bulmadığı için yanında yer almamıştı. Ebû Musa'nın haksız bulduğu birini haklı ilan etmesini beklemek saflık olurdu. Hz. Ali bunun bilincinde olarak müdahale etmek istemiş, ancak gücü yetmemişti, zira daha önce belirttiğimiz gibi insiyatifi elinden kaçırmıştı. Kabilevi taassup tüm ağırlığı ile onun yapmak istediklerini baltalamaktaydı. Hz. Ali, Ebû Musa'nın kendisinin adına hareket etmeyeceğini bile bile onun hakemliğine razı olmak zorunda kaldı denilebilir.

Eş'as ve beraberindekiler isteklerini kabul ettirmelerinin hemen akabinde, çoğunluğunu Bekr ve Temim bedevilerinin oluşturduğu Küfeli bir grup Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak, hükmün Allah'a ait olduğunu belirterek, tahkimin kabul edilmesiyle küfre girildiğini iddia ettiler. Hz. Ali ve beraberinde bulunanları tekfir ederek onlardan ayrıldılar.⁹³ Bedevi kültüre sahip olan bu insanlar Kûfe'ye yerleştikten sonra da tüm kültür öğelerini muhafaza etmişlerdi.⁹⁴ Kendi kabileleri çerçevesinde kapalı bir toplum oluşturdukları için hadarileşemedikleri⁹⁵ de göz önüne alındığı zaman toplumdaki kopmalarının illeti kısmen çözümler gibi görünmektedir. Bunun yanında bu insanlar Kûfe'de başından beri Kureyş iktidarına karşı sempati ile bakmıyorlardı. Cemel ve Sıffin gibi Kureyş'in iktidar mücadelesi olarak değerlendirdikleri savaşlarda evlatlarını kaybetmiş olmalarının da onların bu hurucunda önemli pay sahibi olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁶ Bunlarda kabilevi kültürün hakim olduğunun en önemli

92 Taberi, V, 663; Mes'ûdi, II, 402; İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 321.

93 Şhristanî, I, 156.

94 İslam'ı kabul edenler geçmişte sahip oldukları fikirlerine İslam kisvesi giydirerek büyük ölçüde yaşattılar. Bkz. Sabri Hizmetli, "İtikadi Mezheplerin Doğuşu", *AÜFD*, XXVI, Yıl: 1983, 663.

95 Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Mücadeleleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1993, s. 33.

96 Geniş malumat için bkz. E. Ruhi Fıçlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Etki Eden Bazı Sebepler", *AÜFD*, Sayı 20.

göstergesi kabileler halinde huruç etmeleridir. Eğer Hariciliği doğuran saikler dinî olmuş olsaydı bunlara her tabaka ve kabileden Müslümanın katılmış olması icap ederdi. Zaten bunların halifenin Kureyş'ten olması gerekmez tarzında bayraklaşan imamet anlayışı da bunu desteklemektedir. Bu kabilelere mensup olan ve o gün toplum içinde önemli bir sosyal statü olarak kendisini gösteren "kurrâ"nın varlığı kimi araştırmacıları yanıltarak Hariciliğin dinî saiklerden ortaya çıkan bir oluşum olduğu kanaatine götürmüştür. Ancak yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, Haricilik tamamen siyasi çatışma ve sosyal patlamanın sonucunda doğan bir anlayıştır.

Hz. Ali'nin ordusunun önemli bir bölümünü oluşturan 12.000 kişilik bir kuvvet⁹⁷ ondan ayrılarak Abdullah b. Kevva'yı⁹⁸ başlarına geçirip Harûra'ya çekildiler.⁹⁹ Hz. Ali, onlarla konuşmak üzere Abdullah b. Abbas'ı gönderdi.¹⁰⁰ İbn Abbas'ın kendileriyle tartışması, içlerinde İbn Kevva'nın da bulunduğu 6000 kişilik bir grubun Kûfe'ye geri dönmesini sağladı.¹⁰¹ Diğerleri ise Harûra'da kalıp başlarına Abdullah b. Vehb er-Rasibî'yi geçirdiler.¹⁰² Hz. Ali, Harûra'daki bu yeni oluşumla, kendisi ile savaşmadığı müddetçe savaşmamaya karar vererek onları kendi haline bıraktı.¹⁰³

Öte taraftan Sıffin'de taraflar arasında varılan anlaşma gereği 38/659 yılı Ramazan ayında hakemler Dummetu'l-Cendel'de bir araya geldiler.¹⁰⁴ Ebû Musa'nın Amr'ın tarihî hilesine yenilmesi¹⁰⁵ problemi çözmedi, tam tersine, siyasi platformda Muâviye'yi asi bir vali olmaktan çıkarıp Hz. Ali'ye

97 İbn Hibban, *Sikât*, II, 292.

98 Mes'ûdi, II, 405; Şehristanî, I, 156.

99 Ya'kubî, *Tarih*, II, 191. Ayrıca bkz. Ebû Mansur Abdulkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (çev. Ethem Ruhi Fırlah), Ankara, 1991, 56.

100 Ya'kubî, *Tarih*, II, 191; İbn Abdîrabbih, II, 219; Bağdadi, 56.

101 Bağdadi, 56.

102 Halife, *Tarih*, 197, 198; İbn Hibban, *Sikât*, II, 292; Mes'ûdi, II, 405; Şehristanî, I, 156.

103 Müberred, Ebû Abbas Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğati ve'l-Edebi ve'n-Nahvi ve't-Tasrif* I-IV (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli), Beyrut, 1993, III, 1131.

104 Dineverî, 197; Ya'kubî, *Tarih*, II, 190; Taberî, V, 683; Mes'ûdi, II, 406.

105 Taberî, V, 683. Mes'ûdi, II, 405. Ya'kubî, *Tarih*, II, 190. Dineverî, 201. Diyarbekri, II, 278.

denk siyasi bir güç haline getirdi. Hakem olayı ile işin hal- ledilemediğini gören Hz. Ali, meseleyi yeniden kılıçla hallet- me kararı aldı. Kûfe'ye döndükten sonra Suriye tarafına ya- pılacak olan seferin hazırlıklarına başladı. Tam bu esnada Haricilerin, Abdullah b. Habbab b. Eret ile hanımı ve çocu- ğunu öldürdükleri haberi geldi.¹⁰⁶ Olayı denetlemek üzere Hz. Ali tarafından gönderilen müfettiş Hâris b. Murre el-Ezdi'nin de öldürülmesi bardağı taşıran son damla oldu.¹⁰⁷ Bunun bir sonucu olarak Haricilerin üzerine yürüyen Hz. Ali, onlardan Abdullah ve ailesinin katili/katillerini istedi. Hâricilerin hep bir ağızdan "Onları hepimiz öldürdük." demeleri Hz. Ali'nin öncelikli problemin Muâviye isyanı olmayıp Hariciler olduğu kararını vermesine neden oldu.

Harûra ve Nehrevan'da Hariciler ile karşı karşıya gelen Hz. Ali, bunların önemli bir kısmını kılıçtan geçirdiyse de toptan yok edemedi.¹⁰⁸ Zira Hâriciliği besleyen saikler hâlâ varlıklarını korumaktaydı. Bu saikler yok edilemeden Hâriciliğin orta- dan kaldırılabilmesi zaten düşünülemezdi.

Hz. Ali bundan sonra Muâviye ile ciddi bir mücadele sür- düremedi. Muâviye günden güne güçlenirken Hz. Ali gün geç- tikçe güç kaybına uğramaktaydı. Özellikle son dönemlerinde Muâviye'ye karşı savaşacak asker bulmakta oldukça zorlan- maktaydı.¹⁰⁹ Hz. Ali'nin, Murâd kabilesine mensup bir Haricî olan İbn Mülcem tarafından H 40 yılı Ramazan ayında öldü- rülmesi Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadeleye nokta koy- du.¹¹⁰ Ancak bu hadise de Kûfelilerin, ne Hz. Ali evlatlarına ne de Muâviye'ye tam anlamıyla yar olmalarını sağladı. Bu tarihten itibaren Kûfe siyasi arenada hep çift taraflı oynadı.

106 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l- Kubrâ*, I-VIII, Beyrut, 1957, III, 32, 33; Ya'kubî, *Ta- rih*, II, 190; Mes'ûdî, II, 415.

107 Mes'ûdî, II, 417.

108 Dineverî, 206; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 149; Ya'kubî, *Tarih*, II, 193; Mes'ûdî, II, 417.

109 Hodgson, I, 158.

110 Dineverî, 214; İbn Hibban, *Sikât*, II, 292; Mes'ûdî, II, 401; Diyarbekrî, II, 278. Ya'kubî ise H 40 yılının Şaban ayı olduğunu söylemektedir. Bkz. Ya'kubî, *Tarih*, II, 221.

HZ. HASAN'IN HİLAFETİ MUÂVİYE'YE DEVRİNİN ARKA PLANI

Hız. Hasan dönemi, İslam tarih yazıcılığı açısından problemli bir dönemdir. Söz konusu zaman dilimi ile ilgili yeterli araştırma yapılmamıştır. Mevcut çalışmalarda da çoğu zaman mezhepsel kaygılar ön plana çıkmıştır. Bu durum dönemin aydınlatılması bir yana, sorunun daha da giriftleşip içinden çıkılmayacak bir hal almasında etkili olmuştur. Özellikle Şia ve Ehl-i Sünnet, söz konusu devreyi, bir birinden oldukça farklı şekillerde inşa etmişlerdir. Bu iki düşünce ekolünün, Hız. Hasan ile ilgili tarihi verileri kendi görüşleri doğrultusunda kurguladıkları ve buna uygun bir tarih inşasına çalıştıklarını görülmektedir. Şia, Tanrı tarafından belirlenen ikinci imam olarak kabul ettiği Hız. Hasan ile ilgili kutsal bir hâle oluşturarak, kurgulamasını bu eksen üzerinden yaparken,¹ Ehl-i Sünnet ise bir taraftan Hız. Peygamber'in torunu Hasan imajını zedelemeyen ve onu rencide etmeden Şia'ya karşı durmaya çalışmak, diğer taraftan ise Muâviye'ye yapılan aşırı eleştirilerin, en azından bir kısmını, göğüslemek gibi bir paradoksla karşı karşıya kalmıştır.

Ehl-i Sünnet, Muâviye'nin gerek Hız. Ali gerekse Hız. Hasan karşısındaki tutumunu temelde yanlış ve haksız bulmasına rağmen fazla eleştirmeme eğilimindedir. Her iki grup da Hız.

1 Şia Hız. Hasan'ın yaptığı her şeyin Allah tarafından emredildiğini, onun da Allah'ın emrini yerine getirdiğini söylemektedir. Konu ile ilgili Kuleyni şunları aktarmaktadır: "Ebû Abdullah rivayet etmektedir: Vasiyet, yazılı bir metin olarak Muhammed'e indi. Vasiyet ile ilgili bu yazılı metin dışında Muhammed'e gökten mühürlü hiçbir metin indirilmemiştir. Cebrail dedi ki: "Bu Ehl-i Beyt'ine ümmet hakkındaki vasiyetindir... Muhammed'in ölümünden sonra Ali o mektuptan ilk mührü açtı onunla amel etti. Sonra Hasan ikinci mührü açtı onunla amel etti. Onun ölümünden sonra Hüseyin üçüncü mührü açtı, orada şunun yazılı olduğunu gördü: Savaş, öldür ve öldürül, insanları kendinle beraber şahadet için götür. Sen olmaksızın onlara şahadet yoktur. Hüseyin ölünce mektubu Ali b. Hüseyin'e verdi..." Kuleyni, *Usulu Kafti*, I-IV (Farsçaya trc. Seyid Cevad Mustafa), Tahran ?, II, 28-29.

Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye teslim etmesini doğru bulma noktasında ortak bir paydada buluşuyorlarsa da, fiilen aksi gerçekleşmiş olan imametin, Muâviye'ye devri hadisesini meşru kılacak tarzda, te'vil etme yolunu tercih etmişlerdir. Ehl-i Sünnet bu noktada "Benim bu oğlum seyyiddir. Umulur ki Allah bununla iki Müslüman kitlenin arasını bulacaktır."² hadisine dayanarak, Hasan'ın Muâviye ile barışmasını meşru bir zemine oturtma çabasına girişirken, Şia ise Hz. Hasan'ı haklı göstermek için hadiseye ilahi bir yön veya veche verme gayretindedir.

Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesi ile alakalı muazzam bir hadis külliyatı uydurulmuştur. Bu durum söz konusu ideolojik kurguyu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Biz, çoğunluğu Şia tarafından uydurulmuş olan bu hadislerden sadece bir kaçını zikretmekle yetineceğiz:

Muâviye'yi Hz. Peygamber'in minberinde görmeye tahammül edemeyen Şiiler, bir taraftan Peygamber'in Muâviye'yi lanetlediğini ve "Onu minberimin üzerinde görürseniz, öldürünüz." dediğini aktarırlarken³ diğer taraftan, "Resulullah rüyasında Ümeyyeoğullarının birbiri ardınca minbere çıktıklarını gördü. Bu rüya onu üzdü kendisini teselli etmek için yüce Allah Kevser suresini nazil buyurdu." iddiasında bulunmaktadırlar. Bir birinden iki ayrı duruşu ifade eden bu haberlerden ilki, daha erken döneme ait iken, ikinci haber ise Emevî hanedanına mensup halifelerin peş peşe iktidara geldikleri bir döneme aittir. Nitekim rivayetdeki teslimiyet ha-

- 2 Bu hadis birçok meşhur hadis mecmuasında da yer almaktadır. Örnek olarak bkz. Buharî, VII, 74; Tirmizî, 3775; Nesai, III, 107; Ebü Davud, 4662; Taberanî, 2588; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyer A'lam en-Nubela* (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed), I-XXIII, Beyrut 1984-1988, III, 251; Zehbî, *Tarhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm -Ahdu Muâviye b. Ebî Süfyân 41-60* (thk. Ömer Abdusselam Tedmuri), Beyrut 1993, 34; İbn Teymiyye, *Sualun fi Muaviyye b. Ebî Süfyân* (trc. M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları'nın içerisinde*), Ankara 1999, 119; Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fi Funûni'l-Edeb* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim) Kahire 1975, XX, 230.
- 3 Allame İbn Mutahhar Hillî (726/1326), *Kitabu Minhâcu'l-Kerâme fi Ma'rifeti'l-İmâme* (thk. Muhammed Reşad Sâlim), Kahire 1962, 113.

vası Emevîlerin güçlü olduğu dönemlerde uydurulmuş olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Esîr, hilafeti Muâviye'ye teslim ettiğinden dolayı eleştirilen Hz. Hasan'ın kendisini savunmak için bu haberi kullandığını söylemektedir.⁴ Bu durum, daha sonraki dönemlerde Peygamber'in torununu temize çıkarmak amacıyla bu uydurma rivayetten Ehl-i Sünnet'in de yararlanmak istediğini ortaya koymaktadır.

Şiilerin kendi aralarındaki tartışmaların da zaman zaman uydurulan hadislere katıldığını görmekteyiz. Nitekim Peygamber'e söylettilen "Hasan ve Hüseyin huruç etmeseler de etseler de imamdırlar."⁵ haberi aslında Şia'nın kendi içerisindeki tartışmalar ile alakalıdır. Hz. Hasan ile Hüseyin'in Emevîler karşısındaki farklı tutumları, Hz. Hasan'ın imametini tartışmalı hale getirince, böyle bir hadis uydurularak imameti kurtarılmıştır!. Yine aynı düşünce ekolü tarafından uydurulan "İlim anlamındaki arş, öncekilerin dördü, sonrakilerin de dördü tarafından taşınır. Önceki dört selam üzerlerine olsun Nuh, İbrahim, Musa ve İsa'dır. Sonrakiler de Allah'ın salatu üzerlerine olsun Muhammed, Ali, Hasan ve Hüseyin'dir."⁶ haberi ashabin en aliminin kim olduğu ve imametın ümmetin en alimine ait olduğu tartışmalarla, yani hicri ikinci asra ait çekişmelerle yakından ilişkilidir. Bilindiği gibi Şia ümmetin en alimi olarak Hz. Ali'yi kabul etmekte ve imametın Hz. Ebûbekir'in değil onun hakkı olduğunu iddia etmekteydi.

- 4 İbnü'l-Esîr aynen şöyle demektedir: "Hz. Hasan Küfe'den ayrıldığında adamın biri ona hücum ederek "Ey Müslümanların yüzünü kara çıkartan adam!" diye bağırmiş. Hz. Hasan da ona şöyle cevap vermişti: "Beni kinama! Resulullah rüyasında Ümeyyeğullarının birbiri ardınca minbere çıktığını gördü. Bu rüya Peygamber'i çok üzümüştü, ancak yüce Allah bunun üzerine şu ayeti indirdi "Biz sana Keuser'i verdik." Arkasından indirdiği kadir suresinde şöyle buyurdu: "Biz onu Kur'an'ı kadir gecesinde indirdik... (o gece) bin aydan daha hayırlıdır." Senden sonra Ümeyyeğulları bu göreve geleceklerdir. Bkz. *el-Kâmil*, III, 416.
- 5 Şeyh Razî Ali Yasin, *Sulh-ı İmam Hasan -por şokveterin-i nermeş-i kahrumânâne-i tarih* (Farsçaya trc. Seyyid Ali Hamenei), Tahran 1365, 269; Muhammed Beyumî Mehran, *el-İmam Hasan b. Ali*, Beyrut 1990, 44.
- 6 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Babeveyh el-Kumî (Şeyh Saduk), *Risâletü'l-İ'tikadiyeti'l-İmâmîyye: Şü İmâmîyye'nin İnanç Esasları* (Türkçe trc. Ethem Ruhi Fıglalı), Ankara 1978, 47.

Nebi (as) Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'e şöyle demiştir: "Sizinle savaşan kimsenin düşmanı, sizinle barış halinde olanın dostuyum."⁷ Hadisi ise yine Şiiler tarafından uydurulmuş bir haber olup Cemel, Sıffin ve Kerbela'da Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin ile savaşmış olan Emevîleri toptan cehenneme gönderme amacına matuf olarak uydurulmuştur.

Mes'ûdî'ye atfedilen *İsbatu'l-Vasiyye* adlı eserde bulunan aşağıdaki hadise ise Şiiler tarafından bu konuda uydurulan hadislerde artık mantığın bile yok olduğunu göstermesi açısından son derece çarpıcıdır.

Hüseyin (as) Aişe'nin [Hz. Hasan'ın dedesinin yanına defnedilmesine müsaade etmemesi] üzerine kendisine gitti ve onun talakını verdi. Çünkü Resulullah, kendi eşlerini boşama yetkisini kendisinden sonra Emiru'l-mü'min'e [Hz. Ali] vermişti. O da kendisinden sonra Hasan (as)'a vermişti. Hasan da Hüseyin (as)'e vermişti. Resulullah [bu yetkiyi verirken de] şöyle buyurmuştu: Eşlerimin içinde kıyamet günü beni görmeyecek olanlar, vasile-rim tarafından talakları verilmiş olanlardır.⁸

"Benim bu oğlum sey-yiddir. Umulur ki Allah bununla iki Müslüman kitlenin arasını bulacaktır." Siyasi hadiseler ile hadis ilişkisi konusunda bir çalışması bulunan Mehmet Hatipoğlu bu hadisin mevzu olduğunu söyledikten sonra şöyle demektedir:

Ehl-i Beyt'e aşırı derecede bağlı olan kimseler, onun maddi menfaat karşılığı mukaddes davadan yüz çevirmiş olmasını hazmedememişler, hatta onu, "müminlerin yüz karası" olarak ilan etmeye karar vermişlerdir. Hasan'ın hareketini mazur görmeye çalışan çevreler ise, onun müdafaasını Hz. Peygamber'e yaptırmaktan başka çıkar yol bulamayacaklardır. Hz. Peygamber, iki büyük ordunun birbirini kırmasına mani olup sulhu ikame eden bu torununun tutumunu yerinde bulacak, hatta övecektir.⁹

7 Şeyh Saduk, 125. Bu rivayetin Hilli'deki versiyonu ise "Ey Ali seninle savaşan benimle savaşmış, seninle anlaşan benimle anlaşmış olur." şeklindedir. Bkz. Hilli, 115-116.

8 Mes'ûdî'ye atfedilen *İsbatu'l-Vasiyye* li İmam Ali b. Ebi Talib, Beyrut 1988, 173

9 Bkz. Mehmet Hatipoğlu, *Hız. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebeti*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 41.

Yezîd b. Humeyr b. Abdurrahman b. Cubeyr'in ağzıyla Hasan'a söylettirilen "Arapların çoğunluğu bana itaat etmekteydiler. İstedğim ile savaşıyor, istediğim ile barış imzalıyorlardı. Ama ben bütün bunlara rağmen hilafeti Allah rızası ve ümmetin kanının dökülmemesi için terkettim."¹⁰ ifadesi de yukarıdaki hadisi tamamlaması için inşa edilmiş gibidir.

Yukarıda sadece bir kaçını aktarmış olduğumuz haberlerden de anlaşıldığı gibi, Hz. Hasan dönemi sonraki kuşaklar tarafından bir çok kez restorasyona tabi tutulmuş ve "tarih kurgulayıcıları" tarafından birden fazla kurgulanmıştır. İşte "tarihin geriye dönük olarak okunması"nın en güzel örneği olan, bu kurgu tarih içerisinde doğruyu bulup çıkarmak İslam tarih yazıcısının önündeki en büyük problemlerden biri olarak durmaktadır.

Biz bu çalışmamızda yukarıda saydığımız iki farklı ideolojik duruştan herhangi birinin tuzağına düşmeden Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesinin nedenlerini tartışmak istiyoruz. Elde ettiğimiz malzemenin hem lehte hem de aleyhte olanlarını dikkate alarak bir sonuca varmaya çalışacağız.

Hz. Hasan'ın Hilafete Getirilişi

Hz. Ali ile Hz. Fatıma'nın ilk çocuğu olan Hz. Hasan, Medine'de 625 tarihinde doğdu. Taberistan'ın ve Kuzey Afrika'nın fethinde bulundu. Hz. Osman'ın asiler tarafından kuşatıldığı dönemde, kardeşi Hüseyin ile beraber, onu korumak amacıyla kapısında nöbet beklemesi dışında, babasının hilafetine kadar hiçbir siyasi hadisede yer almadı. Hz. Ali döneminde ise Hz. Aişe'nin ordusuna karşı savaşmak üzere, asker toplamak amacıyla, Küfe'ye, ünlü sahâbi Ammâr b. Yâsir ile beraber gönderildi.¹¹ Babasının hilafeti döneminde cereyan eden savaşların tamamına iştirak etti.

10 Zehebî, *Tarih (Muâviye)*, 38.

11 Hz. Hasan ve Ammâr b. Yasir'in Küfe valisi Ebû Musa el-Eş'arî ile tartışmaları meydana gelmiş, bu tartışmaların akabinden ancak 7.000 kişilik bir kuvvet Hz. Ali'nin ordusuna katılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat* (thk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1993, 137-138; Ebû Cafer Muhammed b Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l Mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987, V, 508; Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, I-V, Kum 1984, II,368.

Hız. Ali'nin vefatından sonra hilafete getirilen Hız. Hasan'ın seçiliş biçimi ile Hız. Ebûbekir'in göreve getirilişinde arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Bir farkla ki Hız. Ebûbekir'in hilafete gelişinde Ensarın, Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek amacıyla, daha önce birtakım hazırlıklar yaptığı anlaşılmaktadır.¹² Bu durum sahabenin tamamen hazırlıksız olmadığını, en azından bir kısmının Hız. Peygamber'in hastalığı esnasında, onun vefat edeceği gerçekliğine kendisini hazırladığını ortaya koymaktadır.

Hız. Hasan'a gelince; Kûfelilerin Hız. Ali'den sonra kimin halife olacağı hususunda hiçbir hazırlık yapmadıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Hız. Ali'nin şehit edilmesi ani bir gelişmedir. Kûfeliler bu duruma tamamen hazırlıksız yakalanmışlardır. Ancak Hız. Ali'nin yaralanması ile beraber kimin halife olacağını tartışılmaya başlandığını görmekteyiz. Tartışma Hız. Ali'ye kadar getirilmiş, kendisinden sonra halifelik yapacak bir şahsı tayin etmesi istenmiştir.¹³ Hız. Hasan dışında, kaynaklarımız tarafından zikredilmemiş olmasına rağmen, başka adaylar da bulunmuş olmalıdır. Babasının vefatından iki gün sonra kendisine biat edilmiş olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.¹⁴ Ancak Hız. Hasan, bu adaylar arasından sıyrılıp ön plana çıkmıştır. Onun ön plana çıkmasının birtakım nedenleri olmalıdır. Kendisini hilafete taşımada önceki başarılarının rolünün olmadığını biliyoruz. Zira daha önce hilafete gelebilecek kadar büyük bir başarı elde edemediği gibi katıldığı savaşlarda da kayda değer bir varlık gösterememiştir. Nitekim hilafeti onun hakkı olarak görenler de kendisine böyle bir başarı atfetmemektedirler. Dolayısıyla Hız. Hasan'ı hilafete taşıyan nedenleri başka yerde aramak gerekmektedir.

Şia, Hız. Hasan'ı hilafete taşıyan nedenin ilahî olduğu kısmındadır. Onlara göre Hız. Hasan, babasından sonraki imam

12 Peygamber'in cenazesi kaldırılmadan Ensar'ın Sakifetu Beni Saide'de toplanarak Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmeye çalışmaları, onların Hız. Peygamber'den sonra kimin halife olacağı hususunda birtakım hazırlıklar yaptığını göstermektedir.

13 Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye* (thk. Ahmed Ebû Mülhim ve arkadaşları), I-XIV, Beyrut ?, VIII, 16.

14 Bkz. Mes'ûdi, *Murûc*, III, 4.

olarak Tanrı tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali, Tanrı'nın bu emrine dayanarak, oğlunu kendisinden sonraki imam olarak açıklamış ve halkın ona biat etmesini emretmiştir. Bu hadiseden sonra da Kûfeliler, Hz. Hasan'a biat etmişlerdir. Şii müellif Kuleynî, bu olayı anlatırken şöyle demektedir:

Ali (as) hasta olduğu zaman onun yerine namazı oğlu Hasan kıldırdı. İmam Ali kitabını ve silahını ona vererek onu kendi yerine imam tayin etti ve şöyle dedi:

Yavrum! Allah Resulü benden sonra seni vasi tayin etmem ve kitabım ile silahımı sana vermemi emretti. Peygamber beni kendisine vasi tayin edip kitabını ve silahını verdiği gibi, benim de seni vasi tayin etmemi ve ömrünün sonlarına doğru bunları kardeşin Hüseyin'e vermeni buyurmamı emretti...¹⁵

İsbatu'l-Vasiyye adlı eserde de Hz. Ali'nin on iki oğlunu bir araya toplattığını, kendilerine Hasan ve Hüseyin'i vasi tayin ettiğini söylediğini, bundan sonra da Hz. Hasan'a biat edildiğini aktarmaktadır.¹⁶ İbn A'sem Hz. Ali'nin vefatından sonra Kûfeliler "Önce Hasan'ın, arkasından da Hüseyin'in imam olmasını kabul ettiler."¹⁷ demektedir. Ancak Şii kaynaklar dışından gelen rivayetler Hz. Hasan'ın bu şekilde veliaht olarak atandığına dair yeterli bilgi sunmamaktadır. Aksine tarafsız rivayetlerin büyük bir kısmı Hz. Ali'ye kendisinden sonra kimi halife tayin edeceğinin sorulduğunu, onun da hiçbir beyanda bulunmadığını aktarmaktadır. Örneğin İslam tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Belâzürî tarafından aktarılan Cündeb b. Abdullah'ın Hz. Ali'ye geldiği ve oğlu Hasan'ı halife seçmek istediklerini, bu konudaki fikrini sorduğunu, Hz. Ali'nin de "Size emretmeyeceğim gibi sizi bundan da alkoymam."¹⁸ rivayeti bunlardan sadece birisidir.

15 el-Kuleynî, *Usul el-Kafl*, II, 65. Kuleynî tarafından aktarılan bu rivayet kendisinden sonraki kaynakların tamamında yer aldığı gibi, bu gün dahi Şii kökenli araştırmacılar aynı argümanı kullanmaktadırlar. Örnek olarak bkz. Razi Ali Yasin, *Sulh-ı İmam Hasan*, 76-77.

16 Bkz. *İsbatu'l-Vasiyye*, 165 vd.

17 Bkz. Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem (314/926), *el-Fütüh*, I-VIII, Beyrut 1986, III/IV, 284.

18 Belâzürî, *Kitâbu Cumel min Ensâbi'l-Eşrâf* (thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli) III, 262; Taberî, VI, 73.

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ali kendisinden sonraki halifeyi belirlemek istememiştir. Nitekim kendisine bu talepte bulunanlara Hz. Peygamber'i örnek almak istediğini ifade ederek hiç kimseyi halife olarak zikretmeyeceğini söylemiştir.¹⁹ Bilindiği gibi Hz. Peygamber de kendisinden sonra hiç kimseyi halife tayin etmemiş, ümmeti kendi halifesini tayin hususunda özgür bırakmıştı. Hz. Ebûbekir ve Ömer ise kendilerinden sonraki halifeyi bir şekilde belirlemişlerdi. Hz. Ömer, Hz. Osman'ın halife seçtiği şûrayı belirlerken oğlunu da dahil etmiş, fakat seçilemeyeceğini şart koşmuştu. İşte Hz. Ali bu hadiseye de vurgu yaparak Hasan'ı halife olarak belirlemeyeceğini, hilafetine de engel olmayacağını açıklamıştı. Adnan Demircan'ın da belirttiği gibi belki de Hz. Ali, açık bir şekilde dile getirmemiş olsa da, oğlunun halife olmasını istemiştir. En azından oğlunun da diğer insanlar kadar hak sahibi olduğunu düşünmüş olmalıdır.²⁰ Zaten Abdullah b. Cündeb'in kendisiyle görüşmesinden hemen sonra oğlunu çağırıp nasihatlerde bulunması da halife seçileceğini beklediğini göstermektedir.²¹

Hz. Ali'in vefatından iki gün sonra halk yeni halifeyi seçmek üzere Kûfe Cuma mescidinde toplandı.²² O ana kadar da halifenin kim olacağı hususunda halk arasında bir ittifak bulunmuyordu. Bunu bilen Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî, mescitte bir konuşma yaparak, babasının faziletlerini ve Hz. Hasan'ın meziyetlerini zikretmiş, ona biat etmeleri hususunda Kûfelilere telkinlerde bulunmuş ve hiç zaman kaybetmeden kendisine biat eden ilk kişi olmuştur. Onun biat etmesiyle Kûfeliler de biat etmeye başlamışlardı.²³ Dönemin ileri gelenlerinden biri olarak kabul edilen Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi Hz. Hasan'a biat hususunda bu denli acele ettiren neden ise Kûfe'nin yapısında aranmalıdır. Zira Kûfe çok farklı etnik unsurları barındıran bir kent idi.²⁴ Hilafet tartışmaları ile, bu etnik unsurların kar-

19 Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, VIII, 16.

20 Bkz. Adnan Demircan, *İslam Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, 40.

21 Bkz. Belâzûri, III, 262.

22 Bkz. Mes'ûdi, *Murûc*, III, 4.

23 Belâzûri, III, 278; Taberî, VI, 73.

24 Kûfe'nin demografik yapısı ile ilgili olarak bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, 95-171.

şı karşıya gelebileceği endişesinin Kays'ı acele ettirmiş olması yüksek bir ihtimaldir. Böylece Kays'ın, gerek Kuzey Arapları gerekse de Güney Arapları tarafından kabul edilebilecek birine biat ederek, Küfelilerin birbirlerine girmesini, bir iç savaşın patlak vermesini engellediğini söylemek mümkündür.

Şii temayüllü olan İsfehâni, Hz. Hasan'a ilk biat edenin Abdullah b. Abbas olduğunu söylemektedir.²⁵ Ancak Abdullah b. Abbas, Hz. Ali'nin Basra valisi idi ve o anda Kûfe'de olmayıp görevinin başında bulunuyordu.²⁶ Zaten İsfehâni Hz. Hasan'a ilk biat eden şahsın Abdullah b. Abbas olduğunu söyledikten sonra Muâviye tarafından Hz. Hasan'ın hakimiyetinde bulunan kentlere casusların gönderildiğini, Kûfe'ye gönderilen casusun Hz. Hasan, Basra'ya gönderilen casusun da Basra valisi Abdullah b. Abbas tarafından yakalanarak idam edildiğini belirtmektedir.²⁷ Böylece İsfehâni de daha önce verdiği bilgiyi yanlışlamakta, Abdullah b. Abbas'ın o tarihte Basra'da olduğunu kabullenmektedir. İbn A'sem'in de Abdullah b. Abbas'ın Basra'dan Hz. Hasan'a mektup yazıp, Muâviye ile savaşa devam etmesini tavsiye ettiğini söylemesi de²⁸ Abdullah'ın, Hz. Hasan'a biat ettiği tarihte Kûfe'de olmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus ise Hz. Hasan'a yapılan biatın şekli ile ilgilidir. Kaynaklar bu konuda birbiri ile çelişen iki ayrı rivayet kümesi zikretmektedirler. Birinci rivayet kümesi Küfelilerin, Hz. Hasan'a, Muâviye ile savaşması şartı ile biat etmek istediğini ve Hz. Hasan'ın Kur'an ve Sünnet yeter diyerek bunu reddettiğini belirtmektedir.²⁹ Kaynaklarımızda bunların kimlikleri ile ilgili net bilgiler

25 Ebû'l-Ferec el-İsfehâni (356/966), *Mekâtîlu't-Talibiyîn* (thk. Ahmed Sakar), Beyrut 1987, 52.

26 Bkz. Ali Yasin, 122.

27 Bkz. İsfehâni, *Mekâtîl*, 54.

28 Bkz. İbn A'sem, III/IV, 285.

29 İbn Kuteybe konu ile ilgili şunları söylemektedir: "Küfelilerden bazıları Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan'ın yanında yer aldılar. Bunlar ona Muâviye ile savaşması şartı ile biat etmek istediler. Ancak o, söz konusu grubun bu şekilde biatını kabul etmedi. Bunun üzerine Hz. Hasan'dan ayrılarak Hüseyin'e gittiler ve ona biat etmek istediler. Fakat Hüseyin, ağabeyi dururken kendisinin biat almasının mümkün olmadığını belir-

verilmese de savaş hususunda bu kadar istekli olan bu grubun Hariciler olduğu kanaatindeyiz. Eğer Hz. Hasan'a biat etmiş olanların tamamı, "Muâviye ile savaşmak" şartıyla onun hilafetini tanıyacıklarını ileri sürmüş olsalardı, biraz sonra anlatmaya çalışacağımız süreçte, savaş hususunda bu kadar gevşek davranmaz ve savaşmamak için bu kadar mücadele etmezler, aksine Muâviye ile canla başla savaşırlandı. Oysaki hadiseler Kûfelilerin ne kadar isteksiz olduklarını, savaştan ziyade barışı düşündüklerini ortaya koymaktadır.

Taberî, Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin de Muâviye ile savaşmak şartı ile biat etmek istediğini, ancak Hz. Hasan'ın bu şartı kabul etmediğini söylemektedir.³⁰ Fakat hadiseyi Kûfeli tarihçi Avvâne b. el-Hakem'den (ö.148) aktaran Belâzûrî, Kays'ın şartlı biat ettiğine dair bir bilgi aktarmamaktadır.³¹ Zaten Kays'ın şartlı biat etmek istemesi olayın akışı ile uyumlu değildir.

İkinci rivayet kümesi ise Hz. Hasan'ın barışı sağlamak veya kendisine birtakım çıkarlar elde etmek amacıyla hilafete gelmek istediğini, hilafete seçilirken "barış yaptığı ile barış, savaş yaptığı ile savaş yapmak" şartı ile biat aldığını,³² böylece hilafeti Muâviye'ye devretmek için hazırlık yaptığını söylemektedir. Nitekim bu rivayetler Hz. Hasan'ın Muâviye ile savaşma niyetinde olmadığını, tek amacının kendisine birtakım çıkarlar sağladıktan sonra hilafeti Muâviye'ye teslim etmek olduğunu belirten Zührî kanalıyla gelmektedir.³³ O bu kurgusunu, söz konusu şahıslar arasında hiçbir hadise meydana gelmemişçesine, Hasan'ın Muâviye'ye yazarak ondan birtakım şeyler talep ettiğini, bunların verilmesi durumunda biat edebileceğini söylediği iddiası ile tamamlamaktadır.³⁴

tince, ondan ayrıldılar tekrar Hasan'a geldiler ve kendisine biat ettiler." Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame*, I/II, 163.

30 Bkz. Taberî, VI, 73.

31 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, III, 279.

32 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 279; Taberî, VI, 77; İbn A'sem, III/IV, 285; Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Nu'man (413/1022), *el-İrşâd* (shh. Seyyid Kâzım el-Musevî), Kum 1377, 169; Nuveyrî, XX, 224.

33 Bkz. İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Meğâzi en-Nebeviyye* (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1981, 157; Zührî kanalıyla gelen bu bilgiler aynı şekilde Taberî [VI, 73-74] ve İbnü'l-Cevzî [*el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1995, III, 406] tarafından da eserlerine alınmıştır.

34 Bkz. Taberî, VI, 77.

Zühri Emevî yanlısı bir tarihçidir. Nitekim bu hanedan ile yakın ilişkileri bulunmakta idi. Abdulmelik b. Mervân fetva hususunda ona başvururdu.³⁵ Emevî halifesi Hişam döneminde ise bu hanedanının neredeyse bir parçası haline gelmiş, onlardan hiç ayrılmamıştır. Bu dönemde halifenin çocuklarının da hocalığını yapmıştır.³⁶ Dolayısıyla Zühri tarafından aktarılan bu rivayetin Hişam dönemindeki İmam Zeyd b. Ali hareketiyle de yakın ilişkisinin bulunma olasılığını göz ardı etmemek gerekir. Bilindiği gibi Hişam b. Abdulmelik'e isyan eden Zeyd b. Ali döneminde de birtakım ekonomik nedenler gündeme gelmiş ve Zeyd b. Ali hadisesi bu ekonomik sorunlardan dolayı patlak vermiş idi.³⁷ Hz. Hasan'ın hilafeti para karşılığında sattığını söyleyen yukarıdaki rivayetler, aynı zamanda Zeyd b. Ali'yi karalamak için kullanılmış olmalıdır. Böylece bu ailenin öteden beri para düşkünü olduğu, ilkelerinin bulunmadığı ima edilerek, Zeyd b. Ali'yi halkın gözünden düşürme amacıyla ileri sürülmüş olması muhtemeldir. Bu rivayetler aynı zamanda Hz. Hasan'ın böyle bir şart ileri sürdüğünde, biat etmekte olan halkın tereddüt geçirdiğini, Muâviye ile anlaşmak niyetinde olduğundan şüphelendiklerini ve bu tutumunu kınadıklarını aktarmaktadır.³⁸ Fakat biraz sonra aktaracağımız hadiselerden de açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Kûfeliler hiç de bu kanaatte değillerdi. Aksine onlar savaşmayı istemiyorlardı.

Kendisine H 40 yılının Ramazan ayında biat edilen Hz. Hasan'ın halife olarak ilk icraatı babasının katili olan Abdurrahman b. Mülcem'e kısas uygulaması oldu.³⁹ Rivayetler

35 Hatta Kaderiye mezhebine mensup birtakım insanlar onun verdiği fetva sonucunda öldürülmüştü. Bkz. Abdulkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ruhi Fırlah), Ankara 1991, 289.

36 Bkz. Michael Lecker, "Biographical Notes on İbn Şihab al-Zuhri" *Jurnal of Semitic Studies*, XLI/1 spring 1996, 22 vd; ayrıca bkz. Talat Koçyiğit, "Zühri", *İA*, XIII, 643-647.

37 İmam Zeyd hadisesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübra*, I-IX, Beyrut trs, IV, 326; Muhammed b. Ali b. Tabataba b. Tiktaka, *el-Fahri fî Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duvelî'l-İslamiyye*, Beyrut trs., 133; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 673 vd.

38 Bkz. Nuveyri, XX, 224.

39 Ya'kubî, *Tarihu Ya'kubî*, I-II, Beyrut 1992, II, 216; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 240; Taberi, VI, 73; Muhammed b. Hibbân, *Kitabu's-Sikât*, I-IX, Haydarabad, 1975, II, 305; Kalkaşandî ve Nuveyri Hz. Hasan'a babasının katledildiği ilk gün biat edildiğini söylemektedir. Bkz. Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî,

Hız. Hasan'ın bu ilk sınavını hiç de iyi vermediğini aktarmaktadır. Zira bu rivayetlerin önemli bir kısmı Abdurrahman b. Mülcem'in işkence ile öldürüldüğü hususunda hemen hemen ittifak halindedir. Bunlardan kimisi ise İbn Mülcem'e müsl'e yapıldığını; yani önce elleri, sonra ayakları, arkasından kulakları ve burnu kesildikten sonra öldürüldüğünü söylemektedir.⁴⁰

Muâviye ile Mücadelenin Başlaması

İbn Mülcem'in kısas edilmesinden hemen sonra, Hız. Hasan, Muâviye ile başlayacağı mücadelede Kûfelilerin desteğini almak için harekete geçti ve atalarını yüzer dirhem artırdı.⁴¹ O, Kûfelilerin her ne kadar babasının yanında yer alıyor gibi görünseler de onu sevmediklerinin farkındaydı. Zira gerek Sıffin Savaşı'nda, gerekse Nuhayla, Nehrevan ve devamındaki savaşlarda bu şehirden önemli sayıda insan ölmüştü. Ölenlerin fazlalığını anlatmak için kaynaklar, şehirde ağıt sesinin yükselmediği hiçbir evin olmadığını aktarmaktadırlar. Tüm bu insanların, yakınlarının öldürülmesini gönül huzuru içerisinde kabullendiklerini söylemek safdillik olur. Bunun bilincinde olan Hız. Hasan,⁴² Muâviye ile yapacağı mücadelede bunların desteğini sağlamak istedi ve maaşlarını artırdı. Bu taktiğin geçici bir süre için dahi olsa işe yaradığı anlaşılmaktadır. Nitekim Belâzûrî, Kûfelilerin Hız. Hasan'ı babasından daha çok sevdiklerini aktarmaktadır.⁴³

Biat tamamlandıktan sonra yeni halife Hız. Hasan, babasının öldüğünü, kendisinin onun yerine halife seçildiğini,

Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa, I-XV (şrh. Muhammed Hüseyin Şemsuddin), Beyrut 1987, III, 266; *Meâstru'l-İnfâfe*, 106; en-Nuveyrî, XX, 224.

40 Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (276/889), *el-İmâne ve's-Siyâse*, I-II, Kum 1363, I/II, 161.

41 İsfehânî, *Mekâtîl*, 55. Bu durum Hız. Hasan'ın Muâviye'ye karşı savaşma isteğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Nitekim iddia edildiği gibi Hasan, gözünü ilk günden itibaren Kûfe beytülmaline dikmiş olsa idi, mukatilenin atalarını artırması anlamsız olurdu. Kûfe'de o tarihte 80.000 civarında bir mukatilenin bulunduğunu biliyoruz [Bkz. Söylemez, *Kûfe*, 95], bu beytülmalden 8.000.000 dirhem çıkması anlamına gelmektedir.

42 Nitekim Hız. Hasan, hilafeti Muâviye'ye devrederken Kûfelilere yaptığı konuşmada kendisini terk etmelerinin nedeni olarak Sıffin ve daha sonraki savaşta ölenlerin öcünü almak istemeleri olduğunu söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, III, 414.

43 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, III, 291.

babasının valilerine bildirdi ve biat istedi. Babasının atadığı valilerin tamamı ona biat ettiler. Hz. Hasan bu valilerden hiç birini değiştirmeyerek görevlerinin başında bıraktı. Böylece kendisine sadece Muâviye'nin kontrolünde bulunan Mısır ve Suriye biat etmemiş, bunun dışındaki yerleşim birimlerinin tamamı biat etmiş oldu. Daha önce babasının kontrolünde bulunan yerleşim birimlerinin biatını alan yeni halife, hiç zaman kaybetmeden Muâviye'ye mektup yazarak biat istedi.⁴⁴ Fakat Muâviye bunu reddetti. Çünkü o Hz. Ali'nin ölümü ile avantajlı bir konuma yükseldiğinin farkında idi. Artık karşısında genç ve deneyimsiz biri duruyordu. Onunla mücadele etmek daha kolay olacaktı. Dolayısıyla hiç zaman kaybetmeden kendisini halife ilan etti ve biat almaya başladı.⁴⁵ Böylece İslam aleminin, ilk defa, iki halifesi olmuş oldu. Artık Muâviye meşru halifeye biat etmeyen bir vali değil, kendisine, İslam aleminin en azından bir bölümünde, biat edilmiş olan bir halife konumuna yükseldi. Şimdi Hz. Hasan'ı ikna etmek veya en azından hareket alanını daraltmak gerekiyordu. Bu amaçla Muâviye ilk olarak Hasan'ı kendi tarafına çekmek için her zaman uyguladığı taktik olan kesenin ağzını açtı ve ona aslında hilafete layık olmakla beraber genç ve tecrübesiz olduğunu, devlet işlerinin deneyim gerektirdiğini bildirdi ve kendisine katılması durumunda ona Irak beytülmalinde bulunan tüm parayı ve istediği bölgenin haracını tahsis edeceğini yazdı.⁴⁶ Fakat Hasan, buna razı olmayarak babasının başlattığı mücadeleyi sürdürme niyetinde olduğunu ortaya koydu.

Muâviye'nin mektubunu Hz. Hasan'a getiren Cundeb b. Abdullah, Şamlıların kendisine karşı savaşmak için ordu hazırlamakta olduklarını bildirerek, bu ordunun gücü ve sayısı hakkında bilgi verdi, bir an önce hazırlanmasını önerdi.⁴⁷ Bu

44 Belâzürî, *Ensâb*, III, 281; İbn A'sem, III/IV, 286-287; İsfehâni, *Mekâtîl*, 55. Ayrıca bkz. İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri -İslam Öncesinden Abbasîlere Kadar-*, Ankara 1997, 281.

45 Bkz. İbn Hibbân, II, 305. Muâviye, Hz. Ali'nin vefat ettiği tarihte Kudüs'te bulunmaktaydı. Hz. Ali'nin vefat haberini alır almaz kendisine biat almaya başlamıştır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I/II, 162. Ayrıca bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, 176; Sarıçam, 281.

46 Belâzürî, *Ensâb*, III, 281.

47 Belâzürî, *Ensâb*, III, 281.

hadiseden kısa bir süre sonra Muâviye'nin 60.000 kişilik bir ordunun başında Şam'dan Irak'a doğru hareket ettiği, yerine vekil olarak da ed-Dahhâk b. Kays el-Fihri'yi atadığı haberi geldi.⁴⁸ Rivayetlere göre; Hz. Hasan, Muâviye'nin ordusunun Irak'a hareket ettiği haberini almış olmasına rağmen harekete geçmemiştir.⁴⁹ Büyük bir ihtimalle Muâviye'nin saldıracağı yerin netleşmesini beklemiştir. Kaynaklarımız Suriye ordusunun, Cisru Menbiç'e geldiği haberi üzerine Hz. Hasan'ın başta Hucr b. Adıyy, Kays b. Sa'd b. Ubâde ve Abdullah b. Abbas olmak üzere danışmanlarının uyarılarını dikkate alarak orduyu hazırlamak için harekete geçtiğini ve Kûfe mescidinde halka bir konuşma yaparak onları Muâviye'ye karşı savaşa çağırmakla yetinmediğini bunun bir cihat olduğunu ilan ettiğini aktarmaktadırlar.⁵⁰ Hz. Hasan'ın mescitte yapmış olduğu bu konuşma, onun Muâviye ile mücadeleye bakışını yansıtmaktadır. Cihat çağrısı içeren bu konuşma barış yanlısı birinin yapacağı bir hitap değildir. Eğer Hz. Hasan, Muâviye ile savaşmak ya da Demircan'ın ifadesi ile "Müslümanlar arasında meydana gelebilecek bir savaşın sorumluluğunu üstlenmemek"⁵¹ amacıyla olsaydı, hadiseye cihat olarak bakması anlamsız olurdu. Bu durum rivayetlerin aksine Muâviye ile ciddi bir şekilde savaşma niyetinde olduğunu göstermektedir.

Halife savaşa istekli olmasına rağmen Kûfeliler onun ile birlikte savaşa gitme niyetinde değillerdi. Nitekim Belâzûri ve İsfehânî, Kûfe mescidinde Hz. Hasan'ın halkı cihada davet ettiği sırada hiç kimsenin olumlu cevap vermediğini, herkesin susup kaldığını söylemektedir.⁵² Hz. Hasan'ın asker toplamakta zorlandığını gören Hz. Ali taraftarlarından Tay Kabilesi'nin lideri Adıyy b. Hâtim et-Tâi, Kays b. Sa'd b. Ubâde, Ziyâd b. Sa'sa' et-Teymî, Ma'kil b. Kays er-Riyâhî devreye girerek mescitte halka yaptıkları konuşmalarla Kûfelileri halifeye destek

48 Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad ve Medinetu's-Selâm*, I-XIV, Beyrut trs. I, 208.

49 Belâzûri, Avâne b. el-Hakem'den aktardığı bilgiye göre Hz. Hasan 50 gün hiç savaştan bahsetmeden durmuştur. Bkz. III, 279.

50 Belâzûri, *Ensâb*, III, 279-280; İsfehânî, *Mekâtîl*, 61.

51 Bkz. Demircan, 67.

52 Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, III, 281; İsfehânî, *Mekâtîl*, 66.

vermeye çağırdılar. Burada vurgulanan tema ise imamlarını yalnız bırakmamaları gerektiği idi.⁵³ Ama Kûfeliler, hiç de bu kanaatte değillerdi. Onlar, yukarıda da arz etmeye çalıştığımız gibi artık bu kabil savaşlardan yorgun düşmüş ve barışın bir an önce gelmesini arzulamaktaydılar.⁵⁴

Öte taraftan Hz. Hasan, Kûfelilerin kendisine destek vermek istemediklerini anlayınca amillerine yazarak asker talebinde bulundu.⁵⁵ Bütün bunlardan sonra Kûfe ve bağlı yerleşim birimlerinden 40.000 kişilik bir kuvvet oluştu.⁵⁶ Adı geçen bu şehrin askerî potansiyeli dikkate alındığında söz konusu rakamın çok da büyük olmadığı anlaşılmaktadır. Rivayetlerin aktardığı rakamların en yükseği olan 40.000 kişinin doğru olduğuna inansak bile bu rakamın içerisinde çevre yerleşim birimlerinden gelen askerlerin varlığını da kabul etmemiz gerekir. En kötü ihtimalle bunun 1/4'ünün dışardan geldiğini varsaysak bile Kûfe kökenli askerlerin 30.000 kişi olduğu gerçeği ile karşı karşıya gelmiş oluruz. Bu rakam da Kûfe'nin asker potansiyelinin ancak yarısını teşkil etmektedir.⁵⁷ Toplanan askerlerin hepsinin de Hz. Hasan'ı desteklediğini, onun başarılı olmasını istediğini veya aynı hedefe varmaya çalıştığını söylemek de mümkün değildir. Aksine Hz. Hasan'ın ordusu birbirinden oldukça farklı kitlelerden oluşmaktaydı. Bu kitlelerin ilkini Muâviye ve Haricilerle yapılan savaşlarda yorgun düşen, yakınlarını bu savaşlarda kaybeden ve artık savaşmak istemeyen kitle oluşturuyordu ki bu kitle ordunun çoğunluğunu teşkil etmekteydi.

Ordusunun ikinci önemli kuvvetini ise Hariciler oluşturmaktaydı.⁵⁸ Sayıları hakkında net bilgilere sahip olmamakla

53 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, III, 281 vd. İsfehâni, *Mekâtîl*, 62.

54 Nitekim Muâviye iktidara geldikten sonra baş gösteren Haricî isyanlarının bastırılmasında da Kûfeliler yer almak istememişler, onun tehditlerinden sonra istemeyerek katılmışlardı. Geniş bilgi için bkz. Taberî, VI, 81; Ya'kubî, II, 217. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 418; Nuveyrî, XX, 273.

55 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 280; İbn A'sem, III/IV,289; İsfehâni, *Mekâtîl*, 61.

56 Bkz. Kalkaşandî, *Measiru'l-inafe*, 108.

57 Ziyâd b. Ebîhi döneminde Kûfe'de 80.000 kişinin devletten atâ aldığı, yani asker olduğu bilinmektedir. Hz. Hasan döneminde de şehirdeki asker sayısı bundan çok farklı değildir. Geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 95.

58 Bkz. Müfid, 171; Ali Yasin, 175.

beraber, bunların Sabât'ta⁵⁹ çıkardıkları karışıklığı dikkate alacak olursak, önemli bir kuvvet olduklarını düşünebiliriz. Bu orduda yer almalarının nedenine gelince; Muâviye'yi kafir olarak gördükleri için onunla savaşmak istiyorlardı. Babası Hz. Ali'yi tekfir etmiş olmalarına rağmen yeni halifeyi kafir olarak hâlâ değerlendirmiyor, en azından onun hakkında henüz bir karara varamadıkları anlaşılıyor. Sabât'ta barıştan bahsettiği esnada Haricîlerin kendisine "Daha önce babanın şirke girdiği gibi sen de şirke girdin!" demeleri⁶⁰ de bu kanaatimizi destekliyor. Eğer onu daha önce kafir olarak değerlendirmiş olsalardı böyle bir cümleyi sarf etmelerinin bir anlamı kalmazdı.

Ordudaki üçüncü kitleyi ise Hz. Hasan'ı yürekte destekleyen kimseler oluşturuyordu. Sayıları Muâviye ile savaşın kaderini tayinde etkili olamayacak kadar az olan bu insanlar çoğunlukla Hemdân kabilesi ve Rebia'nın bazı kollarına mensup idiler. Nitekim Hz. Hasan, Sabât'ta saldırıya uğradığında bunlar tarafından korunmuştur.

Kûfe ve bağlı yerleşim birimlerinden gelen bu askerî güçten sonra, Hz. Hasan, yukarıda zikrettiğimiz sorunların da farkında olarak, Muğire b. Nevfel b. el-Hâris b. Abdulmuttalib'i Kûfe'de yerine vekil bırakarak⁶¹ Muâviye ile savaşmak üzere şehirden ayrıldı. Deyru Abdurrahman'a geldiğinde 12.000 kişilik bir öncü birliği oluşturdu ve başına da Ubeydullah b. Abbas'ı geçirdi⁶² ve kendisine Enbâr yöresine gitmesini, Muâviye'yi

59 Sabât: Medâin'e yakın bir yerleşim yeridir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, III, 166.

60 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, III, 282.

61 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 282; Kalkaşandî ise yerine Ammâr b. Hassân'ı vekil olarak bırakıp gittiğini söylemektedir. Bkz. *Measiru'l-inâfe*, 108.

62 Zührî'nin Emevî yanlısı tavrı bu hadisede de kendisini göstermekte ve diğer kaynaklardan farklı bilgiler vermesine neden olmaktadır. Ona göre Hz. Ali vefat etmeden önce Muâviye ile savaşmak üzere 40.000 kişilik bir kuvvet oluşturmuş ve başına da Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi geçirmişti. Hz. Ali şehid edilip yerine Hz. Hasan geçmiştir. Hasan, ta başından beri Muâviye ile anlaşmayı düşünmekteydi. Tek amacı ise birtakım menfaatler elde etmek idi. Bu isteğini onaylamayacağını bildiği Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi görevden alarak yerine Ubeydullah b. Abbas'ı getirdi. Ubeydullah, Hasan'ın bu niyetini bildiği için Muâviye tarafından kendisine teklif edilen parayı hiç çekinmeden kabul etti ve ona katıldı [Bkz. Zührî, 157]. Fakat Belâzûrî, bazı şahısların ordunun başına Kays b. Sa'd'ın geçtiğini söylediklerini, ancak bunun doğru olmadığını söylemektedir [Bkz.

orada karşılaşmasını, yaptığı her işte Kays b. Sa'd b. Ubâde ve Saïd b. Kays el-Hemedani'ye danışmasını, her gün kendisine haber göndermesini, öldürülmesi durumunda yerine Kays b. Sa'd'ın geçmesini, onun da öldürülmesi durumunda Saïd b. Kays'ın yerine geçmesini emretti.⁶³ Öncü kuvvetlerinin hemen arkasından hareket eden Hz. Hasan, *Deyru Ka'b*'ı geçerek oradan da *Medâin*'e yöneldi. Sabât'a gelinceye kadar ordusunu sürekli gözlediği aynı amaca sahip olmayan böyle bir ordu ile savaşmanın kendisini başarıya götürmeyeceği sonucuna vardığı anlaşılmaktadır. Bu yürüyüş esnasında zihninde barış fikri de, bir ihtimal olarak, belirmiş olmalıdır. Gerek hazırlık aşamasında, gerekse Sabât'a gelince kadar yolda geçen zaman zarfında hiç barıştan bahsetmemiş olması bu ihtimalin yolculuk esnasında düşünüldüğünü göstermektedir.

Burada yaptığı konuşmada bu ihtimali dile getirmesi,⁶⁴ Haricilerin, küfrüne hükmetmelerine neden olmuştur.⁶⁵ Hatta rivayetler bu konuşma üzerine Haricilerin birbirlerine "Hasan daha önce babasının küfre girdiği gibi küfre girdi." dediğini aktarmaktadır.⁶⁶ Hz. Hasan'ın küfrüne hükmeden Haricilerden, içlerinde Abdurrahman b. Abdullah b. Ebî Cu'âl el-Ezdi'nin de bulunduğu bir grup onun çadırına saldırıp, eş-

Belâzûri, III, 281]. Bu da Zührî tarafından aktarılan bilgilerin doğru olmadığını ortaya koymaktadır.

- 63 Belâzûri, *Ensâb*, III, 281; Ya'kubî, *Tarih*, II, 214; İsfehânî, *Mekâtîl*, 62.
- 64 Belâzûri, *Ensâb*, III, 282; Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbâru't-Tuvâl* (thk. Abdülmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl), Kahire 1960, 216; İbn A'sem, III/IV, 289; ayrıca bkz. Sarıçam, 283. İsmail b. Râsîd ise bu huzursuzluğun kaynağının ordu arasında gezen "Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğü" haberi olduğunu söylemektedir [Bkz. Taberî, VI, 74. Aynı bilgiler Nuveyrî tarafından da aktarılmaktadır. Bkz. XX, 225]. Yukarıda öncü kuvvetlerinin başında Kays'ın bulunmadığını belirttik, dolayısıyla bu rivayet kendiliğinden geçerliliğini yitirmektedir. Şiiler de Hz. Hasan'a karşı düzenlenen bu saldırıyı söz konusu konuşmaya bağlamakta, fakat amacının farklı olduğunu ileri sürmektedirler. Nitekim Şiilerin önemli yazarlarından Müfid, Hz. Hasan tarafından yapılan bu konuşmanın yegane amacının ordusunu denemek olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Müfid, 172.
- 65 Bkz. Dineveri, 216. Nitekim Haricî kaynaklar da Hz. Hasan'ın Muâviye ile anlaşmasından önceki durumu ile ilgili hiçbir beyanda bulunmazken, onun Muâviye ile anlaşmasından dolayı küfre girdiğini ifade etmektedirler. Bkz. Ahmed b. Saïd b. Abdulvahhid eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer* (thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), I-II, Umân 1987, I, 55.
- 66 Bkz. Dineveri, 216.

yasını yağmalamakla yetinmemiş⁶⁷ kendisini de öldürmeye çalışmıştır.⁶⁸ Bu saldırı esnasında bir taraftan da "Daha önce babanın şirke girdiği gibi şirke girdin ey Hasan!" diye bağır-maktan da geri durmuyorlardı.⁶⁹ Birinci suikast girişiminden sağ kurtulmayı başaran Hz. Hasan'ı, bu grubun sağ bırak-ma niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü atına atlayıp olay yerinden uzaklaşmak isterken, Haricilerden el-Cerrâh b. Sinân adındaki bir şahıs tarafından durdurulmuş, atının yu-larına yapışılarak babası gibi dinden çıktığı yüzüne haykırıl-mıştır. Bununla da yetinmeyen Cerrah, Hz. Hasan'a saldırmış onu atından düşürmüş, kılıçla öldürmeye yeltenmiştir. Has-san, orada bulunanların yardımıyla bu suikast girişiminden ancak yaralı olarak kurtulabilmiştir.⁷⁰ Hz. Hasan kendisine düzenlenen suikast girişiminden Hemdan ve Rebia kabilele-rine sığınarak kurtulabilmiştir. Bu kabileler onun etrafında canlı bir kalkan oluşturarak kendisini, Muhtar es-Sekafi'nin amcasının valilik yaptığı, Medâin'e⁷¹ getirmişlerdi.⁷² Nevbahti ve İsfehânî, Hz. Hasan'a suikast girişiminde bulunulduğunu, yaralı olarak kurtulduğunu ve yarasının Medâin'de tedavi edildiğini söylerken burada ne kadar kaldığı hakkında bilgi vermemektedirler.⁷³ Bu boşluk Bağdadî tarafından doldurul-muştur. Bağdadî onun Medâin'de 40 gün kadar kaldığını söy-lemektedir.⁷⁴

67 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 282.

68 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 282; Ya'kubî, *Tarih*, II, 214; Taberî, VI, 74; İsfehânî, *Mekâtîl*, 63; Nuveyrî, XX, 226.

69 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 282. Dineverî, 216.

70 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 283; Dineverî, 217; İsfehânî, *Mekâtîl*, 64; İbn A'sem, III/IV, 290; ufak değişikliklerle bkz. Nuveyrî, XX, 226.

71 Muhtar es-Sekafi de burada bulunmaktaydı. Muhtar'ın, amcasına Hz. Hasan'ı yakalayıp, Muâviye'ye, Cûhâ'nın haracını ömür boyu kendilerine tahsis etmesi karşılığında teslim etmeyi teklif etmiş olduğu, amcasının ise kendisine bu teklif karşısında sen Resulullah'ın oğluna buna yap-mamı nasıl teklif edersin? diyerek onu azarladığı rivayet edilmektedir. Belâzûrî, *Ensâb*, III, 283; V, 214; Taberî, VI, 74; Nuveyrî, XX, 226; Mu-hammed Bakır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, I-CX, Beyrut 1983; 44, 28.

72 İsfehânî, *Mekâtîl*, 63.

73 Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, Necef, 1936, 24; İsfehânî, *Mekâtîl*, 64.

74 Bkz. Bağdadî, *Tarih*, I, 149.

Bu hadiseye rağmen kaynaklarımız Haricilerin Hz. Hasan'ın ordusundan ayrıldığına dair en ufak bir bilgi aktarmamaktadırlar. Dolayısıyla Hz. Hasan'ın Medâin'e gitmeye karar vermiş olması Haricileri bir beklentiye sevk etmiş olmalıdır. Belki de onlar, gelişen bu son durumdan sonra Hz. Hasan'ın Muâviye ile savaşa devam edeceğini tahmin etmekteydiler.

Hz. Hasan'ın Muâviye ile Barış İmzalaması

Muâviye'nin Irak'a gelişi, zaten bir arada zor duran Hz. Hasan'ın ordusunun maneviyatını daha da bozmuştur. Çünkü bu ordu yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız gibi bir birine düşman ve aralarında bir çok savaş meydana gelmiş olan farklı kümelerden oluşuyordu. Küfeli askerlerin bu özelliğini gayet iyi bilen Muâviye, Irak'a gelir gelmez bu orduyu dağıtmanın yollarını aramaya başladı. Buna Hz. Hasan'ın öncü kuvvetleri komutanı Ubeydullah b. Abbas ile başlamayı uygun buldu ve kendisini yarısı peşin, yarısı Küfe'de ödenmek üzere 1.000.000 dirhem karşılığında saflarına katmayı başardı.⁷⁵ Ya'kubi, Ubeydullah'ın Muâviye'nin saflarına sekiz bin kişilik bir grup ile katıldığını söylemektedir.⁷⁶ İsfehâni ise tek başına ve gece gizlice katıldığını, sabahleyin ordunun sabah namazına kalktığında kendilerine imamlik yapmak üzere onu aradıklarını ve bulamadıklarını, bunun sonucunda da Muâviye'ye katıldığını anladıklarını, daha sonra kendilerine Kays b. Sa'd'ın namaz kıldırıldığını belirtmektedir.⁷⁷ Ubeydullah'ın Muâviye'nin ordusuna katılması Hz. Hasan'ın ordusundaki çözölmeyi hızlandırmıştır. Ubeydullah, Hz. Hasan'ın yakın akrabasıydı, Hz. Ali'nin amcasının oğluydu. Yakın akrabasının Hasan'a ihanet edip saf değiştirmesi, gönülsüz olarak bu mücadelede yer almış olan, fakat kaçmanın

75 Belâzûri, *Ensâb*, III, 284; Ya'kubi, *Tarih*, II, 214; Taberî, VI, 79; İsfehâni, *Mekâtîl*, 65; Keşî, *Ricâl*, I-II (thk. es-Seyid Mehdi er-Reai), Kum 1404, I, 330; İsterabadi (Keşî'nin *Ricâl*'i ile bir arada), I, 269. Nuveyri Ubeydullah b. Abbas'ın Hasan'ın Muâviye ile sulh yapma niyetinde olduğunu anlayınca kendisi için birtakım menfaatler elde etmek amacıyla Muâviye'nin saflarına katıldığını söylemektedir. XX, 289.

76 Bkz. Ya'kubi, *Tarih*, II, 214.

77 Bkz. İsfehâni, *Mekâtîl*, 65.

yolunu arayan kitle üzerinde etkili olmuş, Muâviye'nin saf- larına katılmalarına neden olmuştur. Ya'kubî'nin Ubeydul- lah ile 8.000 kişinin Muâviye'ye katıldığını söylemesi de bu çözüme ile alakalıdır. Kaynaklar Kays ile beraber 4.000 ki- şinin kaldığını söylemektedirler. Öncü kuvvetlerinin tamamı ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 12.000 kişi idi. Dolayısıy- la Muâviye'ye 8.000 kişi katılmış olmaktadır ki bu Ya'kubî'yi doğrulayan bir rakamdır.

Ubeydullah'ın Muâviye'nin saf- larına katılmasıyla Hz. Hasan'ın ordusunun öncü kuvvetlerinin başına Kays b. Sa'd geçmişti. Kays, ordusunun hızlı bir şekilde dağıldığını gör- müş, bunun önüne geçmek için⁷⁸ Ubeydullah'ı ihanetle suçla- mış ağır hakaretlerde bulunmuştur.⁷⁹ Ancak Kays'ın bu giri- şimleri hiçbir işe yaramamıştır. Irak ordusunda Muâviye'nin beklediği çözüme hızla sürmektedir. Kays'ın ordusunda bu- lunan sadece sıradan askerler değil, Kûfe'nin ileri gelenleri de Muâviye'ye giderek ona biat etmişlerdir. Hatta bunlardan bazıları temsil ettikleri kabileler adına biat etmekteydiler.⁸⁰ Kûfe'deki durum da savaş alanından çok farklı değildi. Meclisî, savaşa gitmeyip Kûfe'de kalan insanların da Muâviye'ye mek- tuplar yazarak onu şehre davet ettiğini söylemektedir.⁸¹ Do- layısıyla Hz. Hasan sadece ordusunun üzerindeki kontrolünü yitirmekle kalmamış, aynı zamanda Kûfe'yi de yitirmişti. Za- ten bunu anlaması da çok fazla sürmeyecektir.

Öte taraftan İbn A'sem el-Kûfi'nin de belirttiği gibi Kays b. Sa'd, bütün gayretlerine rağmen, ordusunun yaşadığı çözü- lmenin önüne geçmeyi başaramayınca durumu Hz. Hasan'a bildirdi.⁸² Kays'tan gelen mektup, Hz. Hasan'ın moralini daha da bozdu ve Kûfelilere aşağıdaki konuşmayı yaptı:

78 İbn Sa'd, VI, 53; Ya'kubî, *Tarih*, II, 214; İsfehâni, *Mekâtîl*, 73; Keşi, 330; Nuveyri, XX, 289; İsterabadi, I, 269.

79 Belâzürî, *Ensâb*, III, 284.

80 Halid b. Muammer, Rebîa kabilesi adına; Affâf b. Şureyhbil, Temim ka- bilesi adına Muâviye'ye biat ettiler. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, III, 284-285. Ayrıca bkz. Müfid, 172.

81 Bkz. Meclisî, 44, 43.

82 Bkz. İbn A'sem, IV, 157.

Ey Iraklılar babam Ali'yi savaşa ve tahkime zorlayanlar sizlerdiniz. Sonra ona muhalefet edenler (yine) sizler oldunuz. Sonra bana geldiniz. Muâviye gelince ileri gelenleriniz ona biat ettiler. Beni kendim ve dinim hususunda aldatmayınız.⁸³

İbn A'sam'a göre ise konuşmanın metni şu şekildedir:

Ey Iraklılar siz benimle ne yapmak istiyorsunuz. İşte Kays'ın mektubu, sizin ileri gelenlerinizin Muâviye'ye katıldıklarını yazıyor. Vallahi bu sizin tek kötülüğünüz değildir. Babamı tahkime zorlayanlar [yine] sizlerdiniz. Bunu kabul edince de ona muhalefet ettiniz. Sizi Muâviye ile ikinci kez savaşmaya çağırınca buna yanaşmadınız. Sonra ona, Allah'ın kendisine uygun gördüğü şey oldu. Sonra bana itaat edip isyan etmeyeceğinize dair biat edenler yine sizlerdiniz. Biatınızı aldım ve bu amaçla hareket ettim, bu hareketimde neyi amaçladığımı Allah bilir. Olan yine sizden oldu. Ey Iraklılar sizden çektiğim yeter. Bana dinim hususunda eziyet etmeyiniz. Ben Müslüman bir kimseyim. Hilafeti Muâviye'ye bırakıyorum.⁸⁴

Bu konuşmanın içeriğinden Hz. Hasan'ın içinde bulunduğu haleti ruhiyenin ipuçlarını yakalamamız mümkündür. Yine yukarıdaki ifadeler Hz. Hasan'ın Sabât'ta yaptığı konuşmanın sadece bir ihtimali dile getirdiğini göstermektedir.

Öte taraftan Ubeydullah'ı kendi tarafına çeken Muâviye, Hz. Hasan'ın ordusuna son darbeyi vurmak için Busr b. Ebî'l-Ertât komutasında bir orduyu Kays b. Sa'd'ın üzerine sevk etmişti.⁸⁵ Kays ile Busr arasında meydana gelen savaşta, Busr büyük bir yenilgiye uğramakla kalmamış, Şamlılardan pek çok kimse öldürülmüştü.⁸⁶ Bunun üzerine Muâviye, Ubeydullah b. Abbas'ı saflarına kattığı metotla, Kays'ı da kendisine bağlamak istedi ve ona da Ubeydullah'a yaptığı teklifin aynısını yaptı. Ancak Kays, bu teklifi kabul etmeyip, şiddetle reddetti.⁸⁷ Kays'ı kendi tarafına çekmeyi başaramayan Muâviye, onun komutasındaki 4.000 kişilik kuvveti büyük bir ordu ile kuşattı.

83 Belâzürî, *Ensâb*, III, 285.

84 İbn A'sam, III/IV, 391.

85 Belâzürî, *Ensâb*, III, 284.

86 Belâzürî, *Ensâb*, III, 284; İsfehâni, *Mekâtîl*, 73.

87 Belâzürî, *Ensâb*, III, 284; Ya'kubî, *Tarih*, II, 214; Taberî, VI, 79; İsfehâni, *Mekâtîl*, 74.

Dineveri, Muâviye'nin Kays b. Sa'd'ı kuşattığı esnada, Abdullah b. Âmir'in de Medâin'de bulunan Hz. Hasan'ı kuşattığını, Hz. Hasan'ın kuşatmayı yarmak amacıyla harekete geçmek istediğini, ancak askerlerini savaşa gönderemediğini ve onların isteksizliğini gördükten sonra da Abdullah b. Âmir'e, Muâviye ile sulh yapmak istediğini belirttiğini aktarmaktadır.⁸⁸ Bağdadî ise Hz. Hasan'ın bütün bu olanlara rağmen bu zor kararı yalnız başına vermediğini ordusunun ileri gelenleri ile istişarede bulunduktan sonra Muâviye ile barış yapmanın hem kendisi ve hem de askerleri için daha doğru olacağı neticesine vardığını ve onunla anlaşmak için harekete geçtiğini söylemektedir.⁸⁹ İbnü'l-Esir, Bağdadî'nin belirttiği bu istişareyi aktarmakta ve Hz. Hasan'ın arkadaşlarına aşağıdaki konuşmayı yaptığını söylemektedir:

Andolsun, Şamlılar hakkındaki kanaatimiz eskisi gibi devam ediyor ve hiçbir şüphe ve pişmanlık duymuş değiliz. Şamlılar ile selamet ve sabırla çarpışıp duruyoruz. Ancak sonunda selamet büyük bir düşmanlığa dönüşecektir. Bu sabır da zaten [şimdiden] eleme dönüştü. Çünkü sizler Siffin Savaşı'na giderken dininizi dünyanın önüne almış bulunuyordunuz. Bunun arkasından siz öldürülen iki kişi arasında kaldınız. Bir kesim Siffin'de öldürüldü ve siz onların da intikamını almaya çalışıyorsunuz. Geri kalanlarınız ise zaten kaçıp gitmiştir. Ağlayanlarınıza gelince; onlar da bize isyan etmiş durumdadır. Biliniz ki Muâviye bizi hiçbir izzet, şeref ve adalet yönü bulunmayan bir hususa çağırmıştır. Eğer ölümü tercih edecek olursanız hemen Muâviye'nin bu teklifini kesinlikle reddeder ve onu Allah'ın hükmü ve kılıçlarınızın ağızıyla muhakeme ederiz. Eğer dünya hayatını tercih edecek olursanız bu hususta rızanızı alırız.

Hz. Hasan'ın bu konuşması üzerine orada bulunanların hepsinin bir ağızdan, hayatta kalmak istediklerini bağırdıkları rivayet edilmektedir.⁹⁰ Bu konuşma sonrasında oradakilerin verdiği cevaplar da Hz. Hasan'ın arkasındaki desteği tamamen yitirdiğini, barış dışında yapacağı bir şeyinin kalmadığını ortaya koymaktadır.

88 Dineveri, 218.

89 Bkz. Bağdadî, *Tarih*, I, 139.

90 Bkz. İbnü'l-Esir, *Tarih*, III, 414.

Hz. Hasan'ın arkasındaki desteği yitirdiği için hilafeti Muâviye'ye devretmek zorunda kaldığını bize gösteren başka veriler de bulunmaktadır. Sadece Sünnî kaynaklar değil Şiî kaynaklar da Hasan'ın hilafeti devretmesinin en önemli nedeninin, arkasındaki desteği yitirmiş olması gerçeği olduğunda hemfikirdirler. Örneğin Şiî dünyanın en önemli bilginlerinden biri olan Müfid, Hz. Hasan'ın etrafında hemen hemen hiç kimsenin kalmadığını, tam bu esnada Muâviye'nin kendisine barış teklif ettiğini söylerken,⁹¹ Tabersî de buna katılmaktadır.⁹² Yine bir başka Şiî müellif olan Meclisî de hilafet devrinin temel nedeninin güç kaybı olduğunu vurgulamakta ve aşağıdaki haberi aktarmaktadır: Hz. Hasan kuşatma altında iken Zeyd b. Vehb el-Cüheynî, kendisine bundan sonra ne yapmayı düşündüğünü sorduğunda cevabı şöyle olmuştur:

Vallahi Muâviye'nin benim için bu insanlardan daha hayırlı olduğunu düşünüyorum. Bu insanlar benim taraftarım olduklarını söylüyorlar, fakat beni öldürmek istiyorlar, malımı yağmalıyorlar. Vallahi Muâviye'den kendim ve ailem için bir güvence alıp, canımızı ve malımızı kurtarmam savaşmamdan daha hayırlıdır. Vallahi Muâviye ile savaşacak olursam, bunlar beni boğazımdan tutarak kendisine teslim edeceklerdir.⁹³

Yıllar sonra Medine'ye gelenler Hz. Hasan'ı, iktidarı Muâviye terk ettiği için eleştirince onun barış antlaşmasının gerekçesi olarak "Kûfelilerin savaşmak istememeleri"ni zikretmesi⁹⁴ söz konusu antlaşmasının yegane nedeninin güç kaybı olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İbn Miskevayh, Hz. Hasan'ın arkasındaki desteği yitirmesi kadar Kûfe'de kalanlara da güvenmemesini gerekçe olarak zikretmektedir. Ona göre; Hz. Hasan, hilafeti Muâviye'ye teslim etmeden kısa bir süre önce ordusuna yapmış olduğu aşağıdaki konuşma da bunu ortaya koymaktadır. "Ey Iraklılar!

91 Müfid, 173.

92 Bkz. Ebû Mansûr Ahmed b. Ali b. Ebi Talib et-Tabersî (ö. 6.yy), *el-İhticâc*, I/II (thk. Muhammed Bakır el-Musevi el-Horasanî), Beyrut 1981, 289.

93 Meclisî, 44/20.

94 Bkz. Dineverî, 221.

Sizden gördüğüm üç şey beni yaralamıştır. Babamı öldürmeniz, beni yaralamanız ve malımı zorla gasp etmeniz!”⁹⁵

Bütün bu gerçeklere rağmen kimi tarih yazıcıları olaya tamamen dinî bir veche kazandırmaya çalışmaktadırlar. Örneğin; İbn Arabî Müslümanlar arasında bir savaşın meydana gelmemesi için Hz. Hasan'ın, hilafeti Muâviye'ye devrettiğini söyledikten sonra, Hz. Peygamber'in "Benim bu oğlum seyyiddir. Allah bununla iki Müslüman kitlenin arasını bulacaktır." dediğini aktarmakta ve onun bu gaybî habere binaen savaşmak istemediğini ve bu yüzden Muâviye ile barıştığını söylemektedir. Kalkaşandî de bu anlaşma ile Hz. Peygamber'in bir mucizesinin gerçekleştiğini söylemekte,⁹⁶ söz konusu hadise atıfta bulunmaktadır.⁹⁷ Ancak yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi eğer Hz. Hasan gerçekten böyle bir hadisi bildiğini ve bu hadis ile amel edip bunun sonucu olarak, Muâviye ile savaşmak niyetinde olmadığını kabul etsek, savaş için asker toplamasını, askerlerini Muâviye'nin üzerine göndermesini, hatta bu iki ordu arasında savaşa meydan vermesini ve bu savaşta bazı insanların ölümüne sebep olmasını izah edemeyiz. Bize göre; Hz. Hasan'ı temize çıkarmak için ortaya atılmış olan bu iddia doğru olmuş olsaydı, onun Kûfe'den hiç hareket etmeksizin hilafeti Muâviye'ye devretmesi gerekirdi. Nitekim, Hz. Hasan'ın ta Medâin'e kadar gelip hilafeti burada Muâviye'ye teslim etmesinin hiçbir mantıklı gerekçesi bulunmamaktadır. Yine Kûfelilere hitaben yapmış olduğu konuşmalar bizim bu kanaatimizi haklı çıkarmaktadır. Hz. Hasan başından beri vurgulamaya çalıştığımız gibi son derece zeki, akli başında ve geleceği görebilen bir devlet adamı idi. Binlerce insanın ölümüne veya eziyet ve sıkıntı çekmesine engel ol-

95 Bkz. İbn Miskeveyh er-Razi (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, I-II (thk. Ebû'l-Kasım İmamî), Tahran, 1987, I, 388.

96 Kalkaşandî, *Meâsiru'l-İnâfe*, 108.

97 Demircan "Hz. Hasan'ın ümmetin selameti mülahazasıyla hilafeti Muâviye'ye teslim etmesinin hakikat payı taşıdığını söyledikten sonra, bu nedenin tek başına hadiseyi açıklamak için yeterli olmadığını da ilave etmektedir. Bkz. Demircan, 69.

mak için hilafeti Kûfe'de Muâviye'ye teslim etmek ona en uygun düşen tavır olacaktı. Evet Hz. Hasan hilafeti Muâviye'ye devretme niyetinde olmadığı ve onunla savaşı düşündüğü gibi bunda başarılı olabileceği ümidi de taşıyordu. Ama şartlar onu barış masasına oturmak zorunda bırakmıştır.

Barış Şartları

Barış antlaşması konusunda da yukarıda zikrettiğimiz siyasi gruplar farklı şartların bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Her grubun zihninde çok değişik meziyetlere sahip bir Hz. Hasan portresi bulunduğu için söz konusu gruplar zihinlerindeki Hasan'a uygun şartları antlaşma metninde var olduğunu iddia etmişlerdir. Barış müzakereleri esnasında Abdullah b. Âmir b. Kureyz ve Abdurrahman b. Semure,⁹⁸ Muâviye adına; Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel b. el-Hâris b. Abdulmuttalib ise Hz. Hasan adına elçilik görevi yürütmüşlerdir.⁹⁹

Antlaşma şartları ile ilgili en detaylı bilgiler Belâzûri tarafından aktarılmaktadır. Adı geçen yazar, biri Muâviye'den Hz. Hasan'a, diğeri ise Hz. Hasan'dan Muâviye'ye olmak üzere iki mektubun bulunduğunu kaydetmekte ve bunları olduğu gibi nakletmektedir. Daha muahhar olan diğer kaynaklarda bulunan bilgiler de aşağı yukarı buna yakındır. Önce Belâzûri'nin naklettiği mektupları, sonra da büyük bir ihtimal ile Belâzûri kaynaklı olan, diğer eserlerdeki bilgileri aktaralım:

Bismillahirrahmanirrahim

Hasan b. Ali'ye Muâviye b. Ebi Süfyan'dan

Ben seninle, benden sonra hilafetin sana ait olması hususunda anlaştım. Bu konuda Allah ve Peygamber'i aramızda kefil gösteriyor ve sana söz veriyorum. Sana karşı hiç bir entrika çevirmeyecek ve düşmanlık yapmayacağım. Kim sözünden dönerse Allah'ın en şiddetli azabı onun üzerine olsun. Sana beytûlmalden yılda

98 Belâzûri, *Ensâb*, III, 286; Taberî, VI, 74; İsfehâni, *Mekâtîl*, 74; Nuveyri, XX, 227; Ya'kubi ise Abdullah b. Âmir'in yanında Muğire b. Şu'be ile Abdurrahman b. Ümmi'l-Hakem'in de bulunduğunu söylemektedir. Bkz. *Tarih*, II, 214.

99 Belâzûri, *Ensâb*, III, 286.

1.000.000 dirhem ile Fesâ¹⁰⁰ ve Derâbcird'in¹⁰¹ haracını vereceğim, şimdiden oraya görevlilerini gönder senin için çalışsınlar.

Abdullah b. Âmir, Amr b. Selem el-Hemedâni, Abdurrahman b. Semure, Muhammed b. Eş'âs el-Kindî şahit olup, mektup H 41 yılı Rebiulevvel ayında yazıldı.¹⁰²

Belâzûri, ikinci mektubun Hz. Hasan tarafından gönderildiğini söylemektedir. Ona göre; Hz. Hasan Muâviye'nin kız kardeşinin oğlu olan Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel b. el-Hâris b. Abdulmuttalib'i Muâviye'ye göndererek, kendisine biat edeceğini bildirmiştir.¹⁰³ Muâviye Hz. Hasan'a altı imzalı olan boş bir kağıt göndermiş ve şart olarak üzerine yazacağı her şeyi kabul etmeye hazır olduğunu belirtilmiştir.¹⁰⁴ Hz. Hasan da Muâviye tarafından gönderilen kağıda şunları yazmıştır:

100 Fars bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Fesa, İbnü'l-Belhî'ye göre İsfehan'ın birkaç katı büyüklükte idi. Fesa kenti ve çevresinde zengin su kaynakları bulunduğu için bol miktarda tarım yapılmaktaydı. Havasının uygun olması nedeniyle sıcak bölgelerde yetişen meyvelerin yanı sıra soğuk bölgelerde yetişen meyvelerin de yetiştirildiği kaydedilmektedir. İbnü'l-Belhî her bahçede ceviz, narenciye, üzüm, incir gibi farklı iklimlerde yetişen meyveleri görmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. [Geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Ali İbnü'l-Belhî, *Kitabu Farsnâme* (nşr. G.L.Strange-R.A.Nicholson), Londra 1921, 129-130]. Himyeri ise Fesa'yı Şiraz kenti ile karşılaştırmakta ve Fesa'nın Şiraz'ın büyüklüğünde bir kent olduğunu, ancak havasının Şiraz'ın havasından daha güzel, pazarlarının da daha canlı olduğunu söylemektedir. Ona göre Fesa'nın ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. Burada yaş sebze ve meyve, hububat, tuz, ceviz, ayva, turunç, iyi cins şeker kamışı üretilmekteydi [Bkz. Muhammed b. Abdulmün'im el-Himyerî, *Revdu'l-Mî'târ fi Haberi'l-Aktâr* (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1980, 442]. Makdisî, Fesa'da İslam aleminin hemen hemen her yerine ihraç edilen ince ipek elbiselerin yanı sıra sergi ve havlu çeşitleri ve değerli mendillerin üretildiğini söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Beşâri el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (thk. Muhammed Mahzûm), Beyrut 1987, 337.

101 Fars bölgesinin önemli yerleşim birimlerinden biri olan Derâbcird, geniş tarımsal sahasının yanında, bol maden yataklarına da sahip idi [Bkz. Yakut, II, 446]. Bu durum söz konusu yerleşim biriminden Emevîler döneminde büyük miktarda haraç gelirinin elde edildiğini göstermektedir.

102 Belâzûri, *Ensâb*, III, 286. Nuveyrî, mektubu bu kadar teferruatlı vermesine rağmen 5.000.000 dirhemi bulan Kûfe beytûlmalindeki parayı, Fars bölgesindeki Derâbcird'in haracını ve bulunduğu yerde Hz. Ali'ye sövülmemesini şart olarak koştuğunu aktarmaktadır. Bkz. XX, 227.

103 Belâzûri, *Ensâb*, III, 286. Meclisî ise bu mektubun Cüde b. Abdullah el-Ezdi tarafından Muâviye'ye götürüldüğünü söylemektedir. Bkz. Meclisî, 44, 39.

104 Belâzûri, *Ensâb*, III, 286; Nuveyrî, XX, 227.

Bismillahirrahmanirrahim

Hasan b. Ali ile Muâviye arasında (hilafete geçtikten sonra) Muâviye'nin Allah'ın kitabı, Resulünün sünneti ve Hulefa-i Raşidîn'in sireti üzere amel etmesi, kendisinden sonra veliaht tayin etmemesi ve kendisinden sonraki halifenin şûra ile belirlenmesi, insanların mallarına, canlarına ve ailelerine eman vermesi (dokunmaması), Hasan b. Ali'ye gizli veya açık hiç bir entrikada bulunmaması ve dostlarından hiç birine hiç bir şey yapmayacağı şartıyla ona hilafeti teslim edeceğine dair yapılan anlaşmadır. Buna Abdullah b. el-Hâris ve Amr b. Seleme şahittir.¹⁰⁵

Yukarıda adını zikrettiğimiz yazara göre; Hz. Hasan tarafından yazılan bu mektup Muâviye'ye ulaştınca, tüm şartları kabul ettiğini bildirmiş, bunun üzerine bu iki şahıs Kûfe'de bir araya gelmişler ve Hz. Hasan ona H. 41 yılının Rebiulahir ayında biat etmiştir.¹⁰⁶ Belâzûrî konuya dair yukarıda zikredilen bu iki mektup dışında ilave hiçbir bilgi aktarmamaktadır.

İbn Miskeveyh ve Kalkaşandî ise, Hz. Hasan'ın Muâviye'ye şu üç şartı ileri sürdüğünü belirtmektedirler:

1. Irak beytülmalinde bulunan paranın kendisine verilmesi
2. Derâbcird'in haracının kendisine verilmesi
3. Ali'ye lanet edilmemesi.¹⁰⁷

İbn Miskeveyh bunları söyledikten sonra Basralıların Derâbcird'in kendilerine ait olduğunu söyleyerek, buranın haracını Hz. Hasan'a vermediklerini de ilave etmektedir.¹⁰⁸ Belâzûrî de bunu doğrulamaktadır. Ona göre Muâviye'nin emri üzerine Abdullah b. Âmir Basralıları organize etmiş ve söz konusu iki yerleşim biriminde bulunan Hasan'ın görevlerini oradan çıkartmıştır.¹⁰⁹

105 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 286.

106 Belâzûrî, *Ensâb*, III, 287.

107 İbn Miskeveyh, I, 386-387; Kalkaşandî, *Measiru'l-Înâfe*, 108; Hamdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide* (nşr. Abdulhüseyn Nevâi), Tahran 1339, 199.

108 İbn Miskeveyh, I, 388.

109 Bkz. Belâzûrî, III, 290.

İbn A'sem ve Nuveyrî ise Hz. Hasan'ın, Muâviye'den sonra hilafetin kendisine bırakılmasını şart koştuğunu aktarmaktadırlar.¹¹⁰ İbn A'sem dışındaki Şiilere gelince; Şia'nın en muteber hadis bilginlerinden biri olarak kabul edilen Keşi, Hz. Hasan'ın şart olarak sadece Hz. Ali taraftarlarına iyi davranılması, onların geçmişte yaptıklarından dolayı cezalandırılmalarını ileri sürdüğünü aktarmaktadır.¹¹¹ Meclisî ise Hz. Hasan'ın Derâbcird'in haracını istediğini kabul etmekle beraber bu isteğin Cemel ve Siffin'de yakınlarını kaybeden ailelere yardım amaçlı olduğunu söylemektedir. Ancak bunun neden Hz. Ali tarafından, Derâbcird kendisine bağlı iken, yapılmadığını ise izah edememektedir.¹¹² Meclisî daha sonra Hz. Hasan'ın şart olarak "Muâviye'nin Kur'an ve sünnete uyması, hilafeti kendisinden sonra şûraya bırakması, Ali'ye sövülmemesi, her yıl kendisine 50.000 dirhem verilmesi ve herkese hakkettiği atâların ödenmesini şart koştuğunu" iddia etmektedir.¹¹³ Yine Şîi temayüllü olarak tanınan Dineverî daha farklı şartların bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre yukarıdakilerden farklı olarak Hz. Hasan şu şartları ileri sürmüştür. "İraklılardan hiç birine hile yapılmayacak, siyah beyaz herkese eman verilecek, Ahvaz'ın yıllık haracı her yıl kendisine verilecek, her yıl kardeşi Hüseyin'e 200.000 dirhem verilecek, Haşimoğulları atâ ve namazda Ümeyyeoğullarına öncelenecektir."¹¹⁴

Yine Şîi müelliflerden İsfehânî ise antlaşma şartlarını çok farklı tespit etmektedir. Ona göre Hz. Hasan, Muâviye'den sonra hilafetin kendisine bırakılmasını, Kûfe beytülmalinde bulunan her şeyin kendisine verilmesini, adı belirlenen bir yerin haracının kendisine bırakılmasını ve buranın haracının her yıl ona gönderilmesini, Hz. Hasan'a danışılmadan hiçbir şeye karar verilmemesini şart koşmuştur ki¹¹⁵ bizce bunlar abartılı iddialardır. Zira hem halifeye biat etmek hem de bir

110 Bkz. İbn A'sem, III/IV, 292; Nuveyrî, XX, 229.

111 Bkz. Keşi, I, 285.

112 Bkz. Meclisî, 44/3.

113 Meclisî, 44/56.

114 Dineverî, 218.

115 İsfehânî, 58.

anlamda da onu kendine bağımlı kılmak anlamına gelen bu şartlar pek de tutarlı görünmemektedir. Şii müelliflerden Müstevfi el-Kazvinî ise Şia'nın, imamların imametlerini gizlemelerinin nedeni olarak sürekli aktarmakta olduğu "can emniyeti teorisine" başvurmuştur. O, "Hz. Hasan, Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi tarafından yakalanıp Muâviye'ye teslim edileceğini anlayınca, onunla barış yapmanın daha makul olduğu sonucuna vardı ve kendisi ile anlaştı." demektedir.¹¹⁶

Kanaatimizce antlaşmanın büyük bir ihtimalle Ehl-i Sünnet ve Şia'nın ortak olarak aktardıkları kısmı doğru, aykırılık arz eden yanları taraflı ve yanlıştır. Farklılık ve birbiriyle çelişkiler arz eden kısımlar tarihî süreç içerisinde kurgulanmış ve daha erken bir döneme yerleştirilmiştir.

Ehl-i Sünnet ve Şia'nın ittifak ettiği şartlar ise şunlardır:

1. Hz. Hasan, ailesi ve taraftarlarına eman verilecektir.
2. Hasan'a hayatını idame ettirecek bir gelir sağlanacaktır.

Bunun dışındaki şartları dikkatle tahlil ettiğimizde dönemin koşullarına pek de uygunluk göstermediklerini de anlarız. Şimdi farklılık arz eden bu şartları gözden geçirelim. Belâzûrî'nin aktardığı her iki mektupta şart olarak Muâviye'den sonra hilafetin ne olacağını gündeme geldiği aktarılmaktadır. Birinci mektuba göre Muâviye hilafeti kendisinden sonra Hasan'a bırakmakta, ikinci mektuba göre ise veliaht tayin etmeyeceği ve kendisinden sonra hilafeti şûraya bırakacağı şartı kabullenmektedir. Belâzûrî'deki bu bilgilere yakın rivayetler Nuveyrî tarafından da aktarılmaktadır.¹¹⁷ Antlaşma esnasında böyle bir şartın gündeme gelmiş olduğunu doğrulayan farklı bilgilere sahip değiliz. Aksine kaynaklar Muâviye'nin hicri ellilere kadar hilafetin kendinden sonraki durumunu hiç düşünmediğini, bu dönemde Muğire b.

116 Bkz. el-Müstevfi, *Tarih*, 199.

117 Büyük bir ihtimalle bu bilgiler Belâzûrî'den alınmıştır. Çünkü Belâzûrî'nin, Nuveyrî'nin en önemli kaynaklarından biri olduğu bilinmektedir.

Şu'be'nin telkinleri ile oğlu Yezid'i veliaht tayin etmeye karar verdiğini aktarmaktadırlar.¹¹⁸ Yine Muâviye'nin oğlu Yezid'i veliaht tayin ettiği zaman İslam aleminde aylarca süren tartışmaların meydana geldiği de aktarılmaktadır. Bu tartışmalar esnasında Muâviye'ye yöneltilen suçlama ise hilafeti saltanata dönüştürme isteğidir.¹¹⁹ Bazı rivayetler Hz. Hasan ile Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın, hilafeti Yezid'e bırakmak isteyen Muâviye tarafından, ona rakip olabilecekleri gerekçesi ile zehirletilerek öldürüldüğünü belirtilmektedir. Ancak hiçbir rivayet Hz. Hasan'ın Muâviye'ye benim hakkımı oğluna veremezsin dediğini aktarmamaktadır. Aksine kimi rivayetlere göre; Kûfeli Süleyman b. Surad ve diğer bazı kimseler Hz. Hasan'ı antlaşma metnine böyle bir şart yazdırmadığı hususunda suçlamışlardır.¹²⁰ Bütün bunlar, bize göre, Hz. Hasan ile Muâviye'nin barış görüşmeleri esnasında hilafetin Muâviye'den sonrasını müzakere etmediklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Dahası Hz. Hasan'ın zihninde Muâviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezid'i veliaht bırakacağına dair herhangi bir kuşkunun olduğuna dair en ufak bir bilgi kırıntısına rastlanmamaktadır. Aksine gerek İslam öncesi kabile reislerinin seçiminde gerekse ilk halifelerin hilafete gelişlerinde böyle bir sistem uygulanmadığı için Hz. Hasan'ın Muâviye'den şüphelenerek böyle bir şart koydurması da pek makul değildir.

118 İbnü'l-Esir, H 56 yılı hadiselerini anlatırken bu yılda Muâviye'nin Yezid'i veliaht tayin ettiğini söyledikten sonra bunu hazırlayan nedenlere değinmekte ve Muâviye'nin oğlu Yezid'i veliaht tayin etmeyi hicri ellilerden önce düşündüğünü vurgulamaktadır. Ona göre; Muğire b. Şu'be, Kûfe valiliğinden azledileceğini anlayınca Şam'a gitmiş, Muâviye'ye kendisinden sonra oğlu Yezid'i halife tayin etmesini önermiş idi. Muâviye "bunu başarabilir miyiz?" diye sorunca da Kûfe'yi kendisine bırakmasını, buranın biatını alacağını söylemiştir. Böylece Kûfe emirliğini kurtarmış olan Muğire, şehre geldikten sonra Yezid lehine biat almıştır. Bu konuda ciddi bir tepki ile de karşılaşmamıştır. İbnü'l-Esir, III, 504.

119 Nitekim Mervân b. el-Hakem, Medine Mescidi'nde Muâviye'nin kendisinden sonra veliaht olarak oğlu Yezid'i tayin ettiğini bildirince; Hz. Ebübekir'in oğlu Abdurrahman, Mervân'a ümmetin hayrını düşünmek için böyle bir işe kalkışmadıklarını, aksine Bizans yönetimini örnek aldıklarını, yönetimi babadan oğula geçirmek istediklerini söyler. Orada bulunan Hz. Hüseyin, Hz. Aişe, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr de aynı gerekçelerle biat etmeyi reddederler. Bkz. İbnü'l-Esir, III, 507.

120 Bkz. Belâzûri, III, 291.

İsfehâni'nin aktardığı "Hz. Hasan'ın Muâviye'nin yaptığı her şeyi önce kendisine danışmasını istemesi" şartı ise gerçeğe hiç uymamaktadır. Çünkü bu cümle Hz. Hasan'ın Muâviye'nin üstünde bir konum kazanması, en azından kendisinden görev beklediği anlamına gelmektedir. Oysaki Hz. Hasan böyle bir beklentinin içinde olmadığı gibi Muâviye tarafından kendisine önerilen görevleri şiddetle reddetmiş,¹²¹ Medine'ye dönerek hayatının geri kalan kısmını son derece sade bir şekilde geçirmiştir.¹²² Muâviye'nin politikalarından memnun olmayanlar onu sürekli isyana teşvik ettilerse de Hz. Hasan hiçbir zaman bu oyuna gelmedi, Muâviye'ye biat ettiğini, o yaşadığı sürece biatını bozup, ona ihanet etmeyeceğini söyleyerek, bu tür insanların beklentilerini boşa çıkardı.¹²³

Sonuç olarak Kûfelilerin biatını aldıktan sonra halife olarak tarih sahnesindeki yerini alan Hz. Hasan, hilafete geldikten sonra Muâviye ile mücadele etmek için harekete geçmiş, ancak ordusu tarafından yalnız bırakıldığı için onunla anlaşmak zorunda kalmış ve hilafeti kendisine devretmiştir. Hilafeti devrettikten sonra Medine'ye yerleşmiş, siyasi hadiselerin hiç birinin içerisinde yer almamıştır. Onun bu tarihsel tutumu sonraki kuşaklar tarafından yeniden kurgulanmış, değişik boyutlarıyla veya tek taraflı yaklaşımlarla ele alınarak kullanılmaya çalışılmıştır.

121 Hz. Hasan hilafeti Muâviye'ye teslim ettikten sonra Medine'ye gitmek için yola çıktığında, yeni halife kendisine haber göndererek onu Hariciler ile savaşa göndermek istemiş, ancak Hz. Hasan Muâviye'nin bu isteğine karşı çıkmıştır. Geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, III, 289; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 417; Nuveyrî, XX, 273.

122 Taberî, VI, 80; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sa*, III, 266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 415; Nuveyrî, XX, 232. Hz. Hasan, Medine'ye döndükten sonra buradan hiç ayrılmadı, hiçbir siyasi hadisenin içerisinde de yer almadı. [Kalkaşandî, *Meâsiru'l-Înâfe*, 109]. Medine'de vefat eden Hz. Hasan, Abbas b. Abdulmuttalib'in kabrinin yanında Bakî mezarlığına defnedildi. Hz. Hasan'ın vefat nedeni ise tartışılmaktadır. Rivayetler eşi Ca'de bnt. el-Eş'as tarafından zehirlendiğini belirtmektedir [Kalkaşandî, *Meâsiru'l-Înâfe*, 107]. Bu iddiaya sahip olan rivayetlerin büyük bir kısmı Muâviye b. Ebî Süfyan'ın bu hadisede dahil olduğu yönünde kanaat serdederler. Bkz. Müstevfî, 200.

123 bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame*, I, 164.

EMEVÎ İKTİDARINA KARŞI KÜFE'DEN İLK SİVİL MUHALEFET: HUCR B. ADİYY HAREKETİ

Hz. Hasan'ın hicri 41 yılında hilafeti Muâviye'ye devretmek zorunda¹ kalmasından sonra Küfe'de yeni bir dönem başlamış oldu. Haricileri istisna tutacak olursak, bu yeni dönemde İslam âleminin tamamında olduğu gibi burada da halkın kahir ekserisi yeni yönetime mesafeli durmakla beraber, hemen muhalefete başlamayıp icraatlarını görmek istediler. Hatta Küfelilerin pek çoğu Emevileri sevmemelerine rağmen, Haricilere karşı yürüttükleri mücadelede yanlarında yer aldılar. Aynı şekilde Hz. Hasan'ın hilafetten çekilmesinden dolayı, Hz. Ali'nin sempatanları olarak tanınan kitle de Emevilerin karşısında yer almayıp Muâviye'ye biat ettiler. Ancak Küfelilerin bunca desteğine rağmen Muâviye, Hz. Ali'nin merkezi olarak bilinen ve aynı zamanda Hz. Osman'ın katlinde yer alan yaklaşık 2000 kişilik grubun burada ikamet etmesinden dolayı şehre fazla güvenmiyordu. Kimin gerçekten kendisini desteklediğini, kimin ise muhalif olduğunu, Küfelilere ne kadar güvenebileceğini öğrenmek istiyordu. Bunun için de bu önemli şehre atamış olduğu valisi Muğire'ye "Ali'ye sürekli küfretmeyi ve onu kötülemeyi ihmal etmeyeceksin. Osman'a da Tanrı'dan sürekli bağışlanma dileyeceksin. Ali'nin ve adamlarının ayıplarını her fırsatta ortaya dönecek, onları kötüleyip duracaksın. Osman'ın taraftarlarını sürekli övecek, Ali'nin taraftarlarını yere batıracaksın."² diyerek bir taraftan, kendisine problem çıkaracaklarına inandığı Hz. Ali

- 1 Hz. Hasan ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin Arka Planı", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2001, c.14, sayı 3-4, ss. 456-468.
- 2 Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892, *Ensâb*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1979, c. IV/1, s. 243; İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağrakça, I-XII, İstanbul 1991, c. III, s. 478; Nuveyrî, Şihabuddin Ahmet b. Abru'lvaḥḥab (ö. 733/1332), *Nihâyetu'l-Ereb Fi Funûni'l-Edep*, thk. Muhammed Refat Fethullah (20. Cüz), Mısır, 1975, c. XX, s. 330.

tarafklarlarını açığa çıkarmak, diğler taraftan da gücünü göstererek onlara gözdağı vermek istiyordu. İşte bu kısa yazımızda inceleme konusu olarak seçtiğimiz Hucr b. Adıyy³ hareketi bu politikanın bir sonucu olarak gelişmiştir. Emevîler döneminde Kûfe'de patlak veren ilk hadise olması nedeniyle İslam tarihinde önemli bir yer işgal etmiş olan bu hareket hakkında oldukça farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Kimi araştırmacılar olayı ilk Şiî isyan olarak değerlendirirken,⁴ kimileri ise ekonomik nedenlerle izah etmeye çalışmışlardır.⁵ Biz de bu yazımızda, temel kaynakları tarayarak hareketi olduğu gibi ortaya koymaya çalışacağız.

Hucr b. Adıyy Hareketinin Başlaması

Muâviye'nin emri ile minberden "Hz. Ali'ye lanet, Osman'a Tanrı'dan bağışlanma dilenmeye" başlanması Kûfe'de hoş karşılanmamış, halk bundan ciddi şekilde rahatsız olmuştu. Zira Hz. Ali ve oğlu Hasan, Hz. Peygamber'in en yakınları idiler. Bunun yanı sıra Kûfe birkaç yıl bu iki şahıs tarafından başkent olarak kullanılmıştı. Onlar döneminde gerek Muâviye, gerekse Hâricîlere yönelik sürdürülmüş olan mücadelede pek çok insan zarar görmüş olmasına rağmen sevenleri de oldukça fazlaydı.

- 3 Hucr b. Adıyy: Künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Kadisiyye, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmış, Hz. Ali ile beraber diğler hadiselerin tamamında da yer almıştır. Sahabeden olup Kûfe'nin ileri gelenlerindedir. Hz. Ali tarafından Kinde kabilesinin liderliğine getirilmek istenmiş, ancak Eş'as b. Kays yaşadığı sürece bu görevi kabul edemeyeceğini söyleyerek affını talep etmiştir. Hz. Ali taraftarı olarak tanınan Hucr'un çocukları ve torunları da hep Hz. Ali evlatlarının yanında yer almışlardır. Çocuklarından Ubeydullah ve Abdurrahman, Muhtar b. Ebi Ubyede es-Sekafi hadisesine katılmış ve hırci 53'te Musab b. Zübeyr tarafından esir edilip öldürülmüşlerdir. Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Meârif*, çev. Hasan Ege, İstanbul, trz., s. 230; Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (ö. 282/895), *Ahbârü't-Tvâl*, thk. Abdülmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire 1960, s. 224; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s. 43 vd. Nebi Bozkurt, "Hucr b. Adıyy", *DİA*, İstanbul 1998, c. XVIII, ss. 277-278.
- 4 H. Lammens, "Hucr b. 'Adi al-Kindi". *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), Leiden 1971; c. III, 545.
- 5 İrfan Aycan bu anlayışa değinmekte ve olayı sadece ekonomik nedenlerle izah etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Bkz. İrfan Aycan, *Salta-nata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 2001, ss. 175-176.

Bu uygulamadan duyulan rahatsızlık Hz. Ali'nin yakın dostu olarak bilinen Hucr b. Adıyy tarafından, Kûfe mescidinde Emevî valisi Muğire'ye söylenmiş olmasına rağmen vali, bu tepkiyi dikkate almamış söz konusu uygulamalarını sürdürmüştür.⁶ Bu politika, Kûfe'de Haricî isyanlarının başlamasına kadar da devam etmiştir. Haricî isyanları bastırıldıktan sonra, muhtemelen Muâviye'nin baskısı ile tekrar başlamıştır.⁷ Zira Kûfe'de ılımlı bir politika izleyerek, Emevîler ile Hz. Ali taraftarlarının arasını bulmaya, hatta Haricîleri bile toplulma uzlaştırmaya çalışan Muğire'nin, bir baskı olmaksızın böyle bir icraatı başlatması fazla makul gözükmemektedir.⁸

Muğire'nin, Hz. Ali'ye minberde lanet okuma icraatını tekrar başlatmasından sonra,⁹ yeni yönetimin bu uygulamasından aşırı derecede rahatsız olan Hucr b. Adıyy, hemen harekete geçmiştir. Hucr, valiye gelerek "Allah sizi kötülüklerle ansın ve size lanet etsin. Sizin kötüleyip durduğunuz kişinin, faziletlerini sayıp durduğunuz kişiden çok daha üstün olduğuna şahadet ederim." demekle kalmamış; Muğire'ye, Hz. Ali yönetimini eleştireceğine, kendi icraatlarını düzeltmesini önermiştir. Ayrıca Hz. Ali döneminde ödendiği halde, Emevîler

- 6 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 243; İsfehâni, Ebü'l-Ferec (ö. 356/966), *el-Eğânî*, I-XXIV, thk. Abdullah Ali Muhanna, Beyrut 1995, c. XVII, s. 137; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c.III, s. 478.
- 7 Onun Sa'sa b. Suhan'a söylediği aşağıdaki ifadeler, Hz. Ali'ye Muâviye'nin baskısı sonucu lanet etmeye çalıştığını, aslında bunu yapmayı istemediğini ortaya koymaktadır: "Sakın sakın senin Osman'ı ayıpladığını ve Ali'nin faziletlerini millete aktardığını iştirmeyeyim. Ben her ikisi hakkında senden daha çok bilgiye sahibim. Ancak bugün başımızda bir iktidar vardır. Onlar hakimiyetlerini kurmuş, bize birisinin ayıplarını örtmemizi istemişlerdir. Bundan dolayı da biz, bize emredilene yerine getirip bunun dışında olanları terk eder, yapmaktan başka bir çaremiz olmayan şeyleri mutlaka yerine getirir, onun dışında olanları bırakır, böylece bu adamların bütün şerlerinden nefislerimizi korumuş oluruz. Hz. Ali'nin faziletlerinden söz etmek isteyecek olursan arkadaşlarımızla birlikte evlerinizde, birbirlerinize onları yad edebilirsiniz. Ancak mescitlerde aleni olarak onun faziletlerinden söz etmenizi bugünkü emiriniz kesinlikle kabul etmez ve buna tahammül edemez." İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c.III, s. 436.
- 8 Muğire'nin yönetim anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Aycan, ss. 169-170.
- 9 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 479; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 330. İsfehâni ise Muğire'nin bu alışkanlığından hiçbir zaman vazgeçmediğini, fakat Hucr'un ona valiliğinin son dönemlerinde aşırı bir tepki gösterdiğini söylemektedir. Ancak İsfehâni'nin bu söyledikleri hadiselerin akışına uymamaktadır. Bkz. *el-Eğânî*, c. XVII, s. 138.

döneminde ya hiç ödenmeyen veya düzensiz olarak ödenen âtiyelerinin de ödenmesini istemiştir. Büyük oranda bu gelirlerle geçinmekte olan halk, Hucr b. Adiyî'yi destekleyerek, valiye tavrı almışlardır.¹⁰ Halktan önemli bir kitlenin Hucr ile hareket etmesi üzerine Muğire geri adım atmak zorunda kalmış ve Hz. Ali'ye minberlerden lanet oku(n)ması uygulamasına ara vermiş olmalıdır. Zira kaynaklarda bu hadiseden sonra Muğire'nin Hz. Ali'ye lanet okuduğunu, halkın da buna tepki gösterdiğini belirten ifadeler yer almamaktadır. Aksine Muğire b. Şu'be'nin, halkın huzurunda mescitte kendisine tepki gösteren Hucr'u cezalandırması için Emevî taraftarlarınca yapılan baskıya rağmen onun direndiği, kendisini eleştirenlere Muâviye'nin dünyası için dinini heba etmeyeceğini söyleyerek, Emevî iktidarı tarafından uygulanması istenen bu politikanın isabetli olmadığını anlatmaya çalıştığı aktarılmaktadır. Kaynaklarımızın ifadesine göre Muğire, Hucr ve onu destekleyenlerin tepkisi karşısında, polisiye tedbirlere başvurmaya hiç tevessül etmeden, minberden iner inmez evine gitmiştir. Hucr ve orada bulunanlar hakkında hiçbir kovuşturma yapmayan Muğire'nin bu tavrı, kimi kaynaklar tarafından ölmek üzere oluşuna, dolayısıyla bu işi kendinden sonra gelecek valiye bırakmayı istemiş olmasına bağlanıyorsa da¹¹ kanaatimizce Muğire, gerek Hucr'un kabilesinden gerekse de mescitte bulunanların üçte birinden fazlasının onu desteklemesinden çekinerek böyle bir işe girişmemiştir.¹² Ancak Muğire, buna rağmen Hucr'u uyardıktan da geri durmamıştır.¹³

Muğire b. Şu'be'nin 50/670 tarihinde vefatından sonra Muâviye b. Ebî Süfyân, Basra'da önemli icraatlara imza atan, şehri sükûna kavuşturan Ziyâd b. Ebîhî'ye Basra valiliğinin

10 Belâzûrî, *Ensâb*, IV/1, 244; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 479; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 330.

11 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/1, s. 244; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c.III, s. 479; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c.XX, s. 330.

12 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, IV/1, 244; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 479.

13 Muğire, Hucr'a "Ey Hucr! Sultanın gazabına ve cezasına uğramaktan sakın. Sultanın gazabı senin gibileri helâk etmiştir." diyerek bu tavrından vazgeçmesini önermiştir. Bkz. İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 478; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 330.

yanı sıra Kûfe valiliğini de verdi.¹⁴ Böylece ilk kez Kûfe ile Basra bir şahsın sorumluluğunda birleşmiş oldu. Ziyâd, vali olarak atanır atanmaz, Basra'da yerine vekil olarak Semûre b. Cundeb'i bırakarak Kûfe'ye hareket etti.¹⁵

Emevî hanedanına yeni ilhak etmiş olan ve kendisini bu aileye ispatlamaya çalışan Ziyâd b. Ebihî,¹⁶ Kûfe'de göreve başlar başlamaz Emevî hanedanının buradaki temsilcilerinden Umâre b. Ukbe b. Ebi Muayt ona gelerek Hucr ve arkadaşları hakkında bilgi vermiş, bunlara karşı önlem alınmasını istemiştir.¹⁷ Muhtemelen Muğire b. Şu'be döneminde alınmamış olan önlemler de aktarılmış ve bu konudaki zafiyetin bir an önce giderilmesi talep edilmiştir. Ziyâd b. Ebihî'nin gelir gelmez Kûfe mescidinde yaptığı ve hedefinin Hz. Ali'ye sempatisi olan insanların teşkil ettiği anlaşılacak ilk konuşmasıyla, Hz. Ali muhiplerine karşı sert önlemlere başvuracağını ortaya koydu. O, bu ilk konuşmasında Hz. Osman'a "Tanrı'dan bağışlanma dilemiş, katillerini ise lanetlemişti. Hz. Osman'ın katillerinin önemli bir kısmının Kûfeli olması, dahası, Emevî idaresinin Hz. Osman'ın katilleri arasında Hz. Ali ve taraftarlarını görüyor olmaları, yeni gelen valinin bu ilk hitabesindeki hedefi net olarak göstermektedir. Ziyâd'ın bu konuşması hedefine ulaşmıştır. Nitekim dinleyiciler arasında bulunan ve Hz. Ali'ye sempati duyanların ileri gelenlerinden biri gibi gözükken Hucr, bu oldukça sert ve aynı zamanda da tahrik edici konuşma üzeri-

14 Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (ö. 256/869), *Târîhu'l-Kebîr*, I-IX, Beyrut ts., c. VI, s. 533; Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 242; Dineverî, s. 223; el-Askerî, Ebû Hilâl b. el-Hasan b. Abdullah b. Sehl (ö. 395/1005), *Kitâbu'l-Evâil*, Beyrut 1987, s. 204; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali (ö. 346/957), *Murucu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, Kum, 1984, c. I-IV, s. III, 34; İsfehânî, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 138; aynı müellif, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, thk. Ahmed Sakar, Beyrut 1987, s. 1000; Himyerî, Muhammed b. Abdül Mün'im (ö. 749/1348), *Kitâbu'r-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberî'l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1980, s. 152; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 468; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 325.

15 Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 325.

16 Ziyâd b. Ebihî, Emevî sultanı Muâviye tarafından babasının gayri meşru oğlu olduğunu iddiasıyla bu hanedana katılmıştır.

17 Zehebî, Emevîlerin Kûfe'deki temsilcisi olan Umâre'nin, Ziyâd'ın Kûfe'ye geldiği ilk gün kendisine bu bilgileri aktardığını söylemektedir. Bkz. Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyatu'l-Meşâhir ve'l-A'lam -Ahdu Muâviye b. Ebi Süfjân 40-61-thk.* Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut 1993, s. 44.

ne kalkarak daha önce Muğire'ye gösterdiği tepkiyi Ziyâd'a da göstermiştir.¹⁸ Ancak buna rağmen, Ziyâd muhtemelen biraz daha beklemeyi yeğlediği için, Hucr'u tehdit etme dışında bir şey yapmadan kendisine bağlı bulunan Basra'ya gitmiş, yerine vekil olarak da Amr b. Huveyris'i atamıştır.¹⁹

Ziyâd, Kûfe'den ayrılınca da Hz. Ali ve evlatlarına minberden lanet okuma görevi, vekili Amr b. Huveyris tarafından devralınmıştır. Amr, Ziyâd olmadığı halde bu uygulamayı sürdürürken Ziyâd'ın Basra'da bulunmasından da cesaret alan Hz. Ali muhipleri, Hucr'un etrafında toplanmışlardır. Ziyâd ve Amr'ın yaptıklarının öcünü almak amacıyla mescitte Hz. Ali'yi iyilikle yad edip, Muâviye'yi lanetleyerek, minberde olan Amr b. Huveyris'i taşlamışlardır. Kendisine saldıran bu kitlenin tepkilerine dayanamayacağını anlayan Amr b. Huveyris, Dâru'l-îmâre'ye sığınmak zorunda kalmıştır.²⁰ Amr, şehrin

- 18 Taberî, *Tarih*, Ebû Cafer Muhammed b Cerir (ö. 310/922), *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987, c. VI, s. 171; İbnü'l-Cevzi, Cemaluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi Tevârîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995, c. IV, s. 64; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 331; İsfehâni oldukça farklı şeyler söylemektedir. Ona göre Kûfe valiliğine atanan Ziyâd, Hucr b. Adıyy'in Muğire b. Şu'be döneminde yaptıklarından haberdar olduğu için Kûfe'ye geldiği ilk günden itibaren Hucr ile iyi geçinmeye çalıştığını ve onu yanından hiç ayırmadığını, ona ve arkadaşlarına sürekli ikramlarda bulunduğunu, arkadaşlarının Hucr'u isyana teşvik ettikleri haberi ulaştığında, Hucr'u çağırarak nasihatle bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. *el-Eğâni*, c. XVII, s. 139.
- 19 Kaynaklarımızın aktardığına göre Ziyâd, altı ay Kûfe'de altı ay da Basra'da kalmaktaydı. Kûfe'de kendisinin bulunduğu dönemde Basra kentini onun adına Semüre b. Cündeb idare etmekteydi [Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/1, s. 245; Buharî, *el-Kebûr*, c. VI, s. 9; el-Askerî, s. 204; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, ss. 468-69]. Ziyâd, Basra'da iken de Kûfe'yi onun adına Amr b. Hureys idare etmekteydi. İbn Sa'd, c. VI, s. 23; Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/1, s. 245; Dineverî, s. 223; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 479; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 325.
- 20 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/1, s. 246; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 171; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 140. Dineverî, Amr b. Huveyris'in Hucr ve arkadaşları tarafından taşlandığını söylemekte, ama nedenini aktarmamaktadır. [Bkz. Dineverî, s. 223] İbn Arabî ile Nuveyrî ve diğer bazı kaynaklar ise taşlanan valinin Ziyâd b. Ebîhî olduğu yönünde fikir beyan etmektedirler (Bkz. İbn Arabî, *el-Avasım ve'l-Kavasım*, s. 220; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 325). Ancak Welhausen Ziyâd'ın Kûfe'de kısa bir süre kaldıktan sonra Basra'ya geri dönmesinden hareketle, şehirde bir isyan hadisesinin bulunmadığını, dolayısıyla bu taşlama hadisesinin Amr b. Huveyris'e karşı yapıldığı kanaatini taşımaktadır. Hasan Onat da taşlananın Ziyâd olmadığı kanaatinde. Bkz. Onat, s. 50.

Basra'daki valisi Ziyâd'a mektup yazarak Kûfe'de bir isyan hadisesinin yaşandığını, Hucr ve onunla beraber olanların kendisini taşladıklarını ayrıntılı olarak açıklamıştır.²¹

Vekiline yapılan bu hareketi, kendisine gönderilen mektuptan öğrenen Ziyâd, Kûfe'ye acilen dönmüş, Hucr'un mescitte bulunduğu bir sırada minbere çıkarak,²² son derece sert bir konuşma yapmakla kalmamış,²³ yakın adamlarını çağırarak mescit kapılarının tutulmasını emretmiş, mescitte bulunanların her birinin yanındakinin elini tutmasını istemiştir. Sonra da bir iskemle getirtmiş ve mescidin kapısında oturarak içerde bulunanları dörder dörder çağırarak suretiyle amilini taşıyıp taşlamadıkları hususunda onlara teker teker yemin ettirmiştir. Yemin edeni serbest bırakmış, etmeyeni ise hapsedmişti. Hapse atılanların toplamı bir rivayete göre otuz, bir diğer rivayete göre ise seksen kişiyi bulmuştur. Ziyâd b. Ebîhî'nin ilk icraatı olarak kaynaklarımızda yer alan bu olay ile birlikte şehirde istibdat yönetimi başlamış oldu. Ziyâd, Kûfe'de Emevî karşıtı bir isyan hareketinin doğduğuna inandığı için, bu isyan hareketinin Hucr'un yakalanıp cezalandırılması ile bastırılabilceğini düşünüyor, aksi takdirde bu durumun kendi otoritesini sarsacağını sanıyordu. Bundan dolayı Hucr'un yakalanması için emniyet kuvvetlerini seferber etti.²⁴

- 21 Avane ise Hucr ile Ziyâd arasındaki mücadelenin ilk kez namazdan dolayı patlak verdiğini söylemektedir. Onun verdiği bilgiye göre Ziyâd'ın namazı uzatması üzerine böyle bir hadise baş göstermiştir. Ancak Avane'de Hucr hadisesi ile ilgili ayrıntılar bulunmamaktadır. Ona göre bu hadiseden hemen sonra Muâviye Hucr'un zincire vurularak kendisine getirilmesini emreder, bunun üzerine de zincirlenerek Şam'a gönderilir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. VI, ss. 171-172.
- 22 İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 140; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 479; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 331.
- 23 Kaynaklar Ziyâd'ın konuşmasının şu şekilde olduğunu belirtirler: "Azgıncılığın ve isyanın son derece kötü ve vahim olduğu bilinen bir şeydir. Bu adamlar bir araya gelmiş, kendilerini emniyette hissedip Allah'a karşı cürsurca davranmaya başlamışlardır. Haberinizi olsun ki eğer bu hallerinizi düzeltmeyip de doğru yola girmezseniz sizin anlayacağınız yollarla sizi ıslah etmesini bilirim. Eğer Kûfe'yi Hucr'dan temizlemezsem ve ona kendisinden sonra gelecek nesillere ibret olacak bir tavırda bulunmazsam adam değilim." Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 479-480. Özet şekli ile bkz. Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 331.
- 24 Emevîler döneminde Kûfe'nin emniyet teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 202-208.

Emniyet kuvvetleri komutanı olan Şeddâd b. Heysem el-Hilâlî'ye Hucr'u getirmek üzere şurtayı göndermesini emretti.²⁵ Ancak şurtanın Hucr'un arkadaşları tarafından engellenmesi,²⁶ Ziyâd'ın Hucr olayının bireysel bir hadise olmadığını, aksine organize bir olay olduğunu iyiden iyiye inanmasına neden oldu. Bunun üzerine Ziyâd, Kûfe'nin ileri gelenlerini toplantıya çağırılmış ve onlara son derece sert bir konuşma yapmıştır.²⁷ Ziyâd, bu konuşmasında Kûfelilere "Vücutlarınız benimle, ama kalpleriniz²⁸ şu ahmak Hucur'la mı yoksa! İşte vallahi bu sizin fesadınızdan kaynaklanmaktadır.²⁹ Sizler benimle aileleriniz, akrabalarınız ve kabileleriniz Hucr iledirler.³⁰ And olsun ya bu tutumunuzu değiştirdiğinizi açıkça ortaya koyarsınız ya da sizin yerinize buraya aramızda sevgi bağı yerleşecek başka bir kavmi getirip yerleştiririm." demiştir.³¹ Ziyâd'ın bu konuşması Kûfe'de dengeleri yeniden değiştirmiş, Hucr'un arkasındaki desteğin iyiden iyiye erimesine neden olmuştur.³² Hele de onun, suçun bireyselliğini kaldırdığı ve bireyin yaptıklarından kabilesini de sorumlu tutacağını açıklaması,³³ Kûfe'deki kabilelerin Hucr'un yanında bulunan akrabalarını ondan ayırmak için harekete geçirmelerini sağlamıştır.³⁴

Böylece Ziyâd, arzuladığı hedefe kavuşmuş oldu. Artık Hucr'u yakalamak hiç de zor olmayacaktı. Emniyet kuvvetlerini göndererek, Hucr'u çağırılmalarını, gelmemesi durumunda

25 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 246; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 173; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 140; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 331.

26 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 246; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 173; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 140; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 331.

27 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 246; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 173; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 332.

28 İsfehâni, ise "Ey Kûfeliler bir elinizle beni yaralıyor diğer elinizle de tedavi mi ediyorsunuz?" dediğini aktarmaktadır. Bkz. *el-Eğâni*, c. XVII, s. 1.

29 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 246; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 332.

30 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 173; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 141.

31 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 332.

32 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 246; bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480.

33 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 173; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 141; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 332.

34 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 172; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 332.

ise silah zoru ile getirmelerini emretmiştir.³⁵ Emniyet kuvvetleri Hucr'u almak için geldiklerinde, Hucr gitmek istememiş, onlar da silah kullanmaktan çekinmemişlerdir. Hatta Hucr'u göndermemek ve korumak için ortaya atılan arkadaşlarından biri olan sahabeden Amr b. Hamık,³⁶ Deylemlerden Bekr b. Ubeyd tarafından kafasından yaralanmıştır.³⁷ Arkadaşları Amr'ı taşıyıp Ezd kabilesine teslim etmiş, orada saklanmasını sağlamışlardır.³⁸ Amr b. Hamık'ın yaralanması üzerine Ziyâd'ın emniyet kuvvetleri, oradan ayrılmak zorunda kaldıklarından Hucr'u yakalayamadan geri dönmüşlerdir. Bu olaydan sonra hadisenin başından beri aktif rol oynamış olan insanlar artık Hucr'dan ziyade kendi canlarının derdine düşmüşler ve hayatlarını kurtarmak için ayrı ayrı yerlerde saklanmaya çalışmışlardır.³⁹ Hucr buradan Ebû Amara el-Kindî ile beraber kendi evine gitmiştir. Etrafında hâlâ önemli sayıda arkadaşı bulunmaktadır.⁴⁰ Fakat bu kitle arasında kendi kabilesi olan Kinde'ye mensup çok az kişinin bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴¹

Ziyâd b. Ebihî, isyancı grubun başı olduğuna inandığı Hucr'u ele geçirmek için her yolu denemekten vazgeçmiyordu. Nitekim Yemen kökenli kabileleri harekete geçirerek Hucr'u getirip teslim etmelerini emretmiştir.⁴² Ziyâd'ın Yemenlileri harekete geçirmesinin sebebi Hucr'un da Yemen kökenli bir kabile olan Kinde'ye mensubiyeti olabileceği gibi, Ziyâd'ın Hucr'u Yemenlilerin bir problemi olarak görmesinden ve Yemenlilere kendi problemlerini kendilerinin çözmek zorunda olduklarını göstermek istemesinden de kaynaklanı-

35 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 248; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 332.

36 Amr b. Hamık'ın hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal, "Amr b. Hamık", *DİA*, İstanbul 1991, c. III, s. 84.

37 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 248; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 174; İsfehâni, *el-Eğâni*, XVII, 141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 480; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, XX, s. 332.

38 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 480.

39 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 481.

40 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 481; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 333.

41 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 481.

42 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 250; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 176; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 481.

yor olabilir. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ziyâd suçun bireyselliğine inanmamaktaydı. O cahiliye döneminden kalma bir anlayışla bir bireyin işlediği suçtan kendisi ile birlikte kabilesinin de sorumlu olduğunu savunuyordu.⁴³

Ziyâd'ın bu taktiği sonuç vermiş, Yemenli kabilelerin devreye girerek onun yanında bulunan bireylerini çekmesiyle etrafındaki kitlenin giderek erimekte olduğunu gören Hucr, Ziyâd'ın daha da güç kazandığını, ona karşı bir şansının olmayacağını, kendisi ile birlikte yanında bulunan diğer insanların da hayati tehlikelerinin bulunduğunu anlamış ve orada bulunan arkadaşlarına, Ziyâd'ın güçlü olduğunu, dolayısıyla onunla mücadele imkan ve şartlarının bulunmadığını, bunun için de evlerine gitmelerini istemiştir.⁴⁴

Arkadaşlarının kendisini terk etmesinden sonra tamamen yalnız kalan Hucr, çareyi kaçıp saklanmakta bulmuştur. Nitekim Hemdan ve Mezhic kabilelerinin üzerine gelmekte olduklarını öğrenince Kinde kabilesinin bir alt kolu olan Benî Harb'dan Süleyman b. Yezîd'in evine sığınmıştır.⁴⁵ Diğer taraftan şurtanın onu ciddi bir şekilde takip ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim onlar kısa sürede burada olduğunu öğrenmiş ve evi kuşatmışlardır. Süleyman'ın ise Arap geleneğine uygun olarak evine sığınanı canı pahasına korumaya kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Eline silahını alıp gelenler ile savaşmak üzere dışarı çıktığını gören kızlarının ağlamaya başlaması üzerine Hucr, onun hayatını tehlikeye atmamak için bahçedeki bir ağaçtan istifade ederek kaçmış,⁴⁶ Nehâ kabilesine mensup Eşter'in kardeşi Abdullah b. Hâris'in evine sığınmıştır. Emniyet görevlileri, bir kadından edindikleri istihbarat sonucunda Hucr'un Nehâ kabilesine sığındığını öğrenmiş ve onu bu kabile içinde aramaya başlamışlardır.⁴⁷ Bunu öğrenen Hucr, Abdullah b.

43 Ziyâd'ın yönetim anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001, s.188.

44 İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 481.

45 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/1, s. 250; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 177; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 144.

46 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 178; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 144.

47 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 178; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 145; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 481.

Hâris'in evini terk ederek Ezd kabilesinden Rebîa b. Nâcid'in evine sığınmıştır.⁴⁸ Hucr'un sürekli barınak bulabilmesi, gittiği her yerde de oldukça iyi karşılanması halkın gönlünün kendisiyle olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Hucr'un hep Yemenli kabilelere dayandığı, onlara sığındığı anlaşılmaktadır. Bu durum Ziyâd'ın neden Yemen kökenli kabilelerin yöneticilerini toplayıp onları tehdit ettiğini daha iyi açıklamaktadır.

Hucr'un yakalanmasının uzun sürdüğünü gören Ziyâd b. Ebihî taktik değiştirerek Hucr problemini Yemenlilerin tamamının problemi olmaktan çıkarmış, çemberi biraz daha daraltarak bu problemin Kinde kabilesinin sorunu olduğuna karar vermiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi Ziyâd b. Ebihî'ye göre bir birey suç işlerse kendisi ile birlikte ailesi ve hatta kabilesi de sorumlu olurdu. Böylece kabilelerin iç dinamiğinin harekete geçmesini ve kabile fertlerinin birbirlerini kontrol etmelerini sağlıyordu. İşte bu nedenden dolayı Ziyâd, Hucr'un mensubu bulunduğu Kinde kabilesinin lideri olan Muhammed b. Eş'as b. Kays'ı çağırarak, üç gün içinde Hucr'u getirmesini, aksi takdirde hurmalıklarını keseceğini, evini yıkacağını ve kendisini öldüreceğini bildirmiştir.⁴⁹

Öte taraftan Hucr ise sığındığı Rabia b. Nâcid'in evinde bir gece kaldıktan sonra, muhtemelen yukarıdaki haberi almış olmalı ki Muhammed b. Eş'as'a haber göndererek, Ziyâd'dan kendisi için eman alınıp Muâviye'ye gönderilmeyi talep etmiştir.⁵⁰ Hucr'un, bilahare Muâviye'ye gönderdiği haberden de açıkça anlaşıldığı gibi hiçbir Müslüman'ı öldürmemiş ve Emevilere karşı tamamen bir sivil muhalefet sergilemiş olması nedeniy-

48 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/1, s. 250; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 178; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 145; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 481; Nuveyrî ise hadiseyi özetleyerek Hucr'un kendi evinden Rebîa'nın evine geçtiğini aktarmaktadır. Bkz. c. XX, s. 333.

49 Belâzûrî, *Ensâb*, IV/1, 250; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 178; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 145; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 481; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 333. Dineverî ise, Ziyâd'ın Kûfe'ye gelir gelmez Muhammed b. el-Eş'as'ı tehdit ettiğini söylemesi hadiselerin akışına uymamaktadır. Bkz. Dineverî, s. 223.

50 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/1, s. 250; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 180; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 146; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 482; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 333.

le, valiye göstermiş olduğu tepkinin kendisini ölüme götürecektedir kadar büyük olmadığını düşünüyor, Muâviye ile görüştürülmesi durumunda bu problemi çözeceğine inanıyordu. Bu gelişme üzerine Muhammed b. el-Eş'as, Kûfe'nin ileri gelenlerinden aralarında Cerîr b. Abdullah, Hucr b. Yezîd,⁵¹ Abdullah b. Hâris'in de bulunduğu bir grubu alarak Ziyâd'a gitmiş Hucr'a eman vermesini ve Muâviye'ye gönderilmesini rica etmişlerdir.⁵² Adı geçen şahıslar, Ziyâd'ın taleplerini kabul etmesi üzerine Hucr'u alıp kendisine teslim etmişlerdir.⁵³ Hucr, Ziyâd'a getirilince Muâviye'ye yapmış olduğu biat hatırlatılmış, o da bu biata hâlâ bağlı olduğunu söylemiştir.⁵⁴ Hucr'un biatına bağlı olması, problemin çözümü hususunda Muâviye'den hâlâ ümitli olduğunu göstermesi dışında -daha sonra iddianameye yazılacağına aksine- ona yapmış olduğu biati bozmadığını, yerine yeni bir halife arayışında da olmadığını göstermektedir.

Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, Ziyâd'ın Hucr hadisesini bireysel bir hadise olarak görmemesidir. Nitekim Hucr'u hapsedikten sonra arkadaşlarının da peşine düşmüştür. Onları sürekli takip ettirmiş, yakaladığını öldürmüştür.⁵⁵ Kûfe müthiş bir insan avına sahne olmaya başlamıştır. Hucr'un arkadaşlarından bazıları Kûfe'de barınmanın artık mümkün olmadığına karar vermiş ve şehri terk etmişlerdir. Örneğin Amr b. Hamık yaralı olduğu halde memleketini terk edip Musul'a gitmiştir.⁵⁶ Ancak orada da sığınak bulamamış-

51 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 180; Nuveyrî, bu şahsın adını Hucr b. Zeyd şeklinde kaydetmektedir. Bkz. c. XX, s. 333.

52 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 251; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 180; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, ss. 145-6; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 482; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 333. Dineverî, bu talebin bir tek Cerîr b. Abdullah'tan geldiğini, Cerîr'in Hucr için güvence aldıktan sonra kendisini getirip valiye teslim ettiğini söylemektedir. Bkz. Dineverî, s. 223.

53 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 251; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 180; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 146; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 482; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 333.

54 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 251; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 482; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 333-4.

55 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 251; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 181; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 146; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 483; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 334.

56 Bkz. eş-Şabuştî, s. 179; Keşî, c. I, s. 250; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 334; Taberî ile İsfehânî Amr b. Hamık'ın Rufâa b. Şeddâd ile birlikte

tır. Nitekim Emevîlerin Musul valisi İbn Ümmülhakem'e bağlı bir birlik tarafından yakalanarak Muâviye'nin "O Osman'ı dokuz yerinden mızrakla öldürdüğünü bildiren şahıstır. Sen de onu dokuz yerinden mızrakla." emri üzerine vali Abdurrahman b. Osman es-Sekafî (İbn Ümm'ül-Hakem)⁵⁷ tarafından kafası kesilerek, kesik başı Şam'a Muâviye'ye gönderilmiştir. Amr'ın başının bir şehirden bir başka şehre gönderilen ilk baş olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁸ Cesedi ise Musul'da es-Subaî kilisesinin hemen yanına defnedilmiştir.⁵⁹

Hucr'un arkadaşlarından olup Ziyâd tarafından yakalanan Sayfî eş-Şeybanî ise prangalara vurularak, Hz. Ali hakkında nahoş sözler söylemeye zorlanmıştır. Bunu kabul etmeyince de uzun süre kendisine işkence edilmiş, daha sonra da hapsedilmiştir.⁶⁰ Kays b. Ubâde ise yakalandıktan sonra Ziyâd'a getirilmiş ve hiç soru sorulmadan, sorgulanmadan anında öldürülmüştür.⁶¹ Hucr ile birlikte Emevî iktidarına tepki gösterenlerden bir kısmı ise sürgüne gönderilmişlerdir. Örneğin Abdullah b. Hâlife et-Taî, Adıyy b. Hâtim'in mescidinde kısıtlanmış, kabilesinden bazı şahısların kendisine destek olması üzerine şurtaya direnerek teslim olmamıştır.⁶² Tay kabilesinin Abdullah'a destek olduğu bilgisi Ziyâd'a intikal ettiğinde vali, Hz. Ali'nin yakın arkadaşlarından olan Tay kabilesinin lideri Adıyy b. Hâtim et-Taî'yi getirterek adı geçen şahsı tes-

önce Medâin'e kaçtıklarını daha sonra da Musul'a gittiklerini söylemektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. VI, 181; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 147. Zehebî de aynı kanaattedir. Bkz. Zehebî, *Muâviye*, s. 88.

57 Abdurrahman b. Osman es-Sekafî: İbn Ümm'ül-Hakem olarak da tanınmakta olup Muâviye'nin kız kardeşinin oğludur. Bkz. eş-Şabuştî, *ed-Deyyârât*, thk. Korkis Avvâd, Beyrut 1986, ss. 180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 483.

58 İbn Sa'd, c. VI, s. 25; İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 375; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 145; eş-Şabuştî, s. 180; Keşî, *Ricâl*, I-II, thk. es-Seyyid Mehdi er-Reaî, Kum 1404, c. I, s. 250; eş-Şibli, Muhammed b. Abdullah ed-Dimeşki (ö. 796/1393), *Mehâsinu'l-Vesâil fi Ma'rîfetih'l-Evâil*, thk. Muhammed Altuncu, Beyrut 1992, s. 276.

59 Bkz. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vâzih (ö. 294/897), *Tarihu Ya'kubî*, I-II, Beyrut 1992, c. II, ss. 231-232; eş-Şabuştî, s. 180.

60 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, ss. 251, 252; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 182; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 483.

61 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 484.

62 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 182.

lim etmesini emretmiş, aksi takdirde olacaklardan sorumlu olmadığını bildirmişti.⁶³ Adıyy, amcasının oğlunu teslim etmeyeceğini, yerini şu anda bilmediğini, ama bilmiş olsa bile bunu asla kendisine söylemeyeceğini bildirince Ziyâd tarafından tutuklanıp, hapsedilmiştir.⁶⁴ Adıyy'nin tutuklanması Kûfe'de bir infial uyandırmıştır.⁶⁵ Zira Adıyy, Kûfe'de bulunan bir kaç sahabiden biri olması hasebiyle saygın bir yere sahipti. Adıyy'in hapsedildiği haberi şehirde yayılınca halk, Ziyâd'ın sarayının önünde toplanarak Resulullah'ın sahabisine böyle davranmamasını ve onu salıvermesini istemişlerdir.⁶⁶ Ziyâd, Adıyy'e Abdullah'ın Kûfe'ye girmesine mani olacağına söz vermesi hâlinde kendisini salıvereceğini bildirmişti. Adıyy bu sözü verince de salıverilmiştir.⁶⁷ Bunun üzerine de Abdullah, Kûfe'yi terk etmiş,⁶⁸ kabilesine ait dağlarda sürgünde vefat etmiştir.⁶⁹ Yakalananlardan bir kısmı ise geçmişteki durumları dikkate alınarak salıverilmişlerdir. Kays b. Yezid'in bunlardan biri olduğu kaydedilmektedir.⁷⁰

Hapsedilenlere gelince; Belâzûrî'nin kaydettiğine göre Ziyâd, Hucr b. Adıyy ile birlikte on dört arkadaşını da tutuklamıştı. Bunlar: Erkâm b. Abdullah el-Kindî, Şerîk b. Şeddâd el-Hadremî, Sayfî b. Fesîl eş-Şeybanî, Kâbisa b. Dubay'a el-Absî, Kerîm b. Afif el-Has'amî, Âsım b. Avf el-Becelî, Verkâ' b. Sümeyy el-Becelî, Kidâm b. Hayyân, Abdurrahman b. Hasân, Muhriz b. Şihâb el-Minkarî, Abdullah b. Cueyye es-Sa'dî et-Teymî, Utbe b. Ahnes⁷¹ ve Saîd b. Nimrân el-Hemedân'dir.⁷² Ziyâd, toplam on dört kişi olan bu şahısları Şam'a Muâviye'ye göndermeden önce haklarında isyan ettiklerine dair oldukça

63 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 484.

64 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 252; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 484.

65 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 252; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 183.

66 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 484.

67 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 484.

68 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 252; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 183.

69 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 484.

70 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 482.

71 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 253; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 187; İsfehânî, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 152; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 485; Nuveyrî, bu isimlerden sadece Utbe b. Ahnes'e yer vermemektedir. Bkz. c. XX, s. 335.

72 İsfehânî, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 152.

ayrıntılı bir iddianame düzenleyerek Kûfe'nin ileri gelenlerinden çok sayıda şahsa da imzalatı. ⁷³ Bu iddianameye imza atanlar arasında çoğu Kureyş kabilesinden olan şu isimler yer almaktadır: Ebû Burde b. Ebî Musa el-Eş'arî, İshak b. Talha b. Ubeydullah, Musa b. Talha b. Ubeydullah, İsmail b. Talha b. Ubeydullah, Ummare b. Ukbe b. Ebî Muayt, Halid b. Urfute, Münzîr b. Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Hubbâr, Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Âmir b. Ümeyye b. Halef, Muhriz b. Hârise b. Ribîa b. Abdulluzza, Abdullah b. Müslim el-Hadremî, İfâk b. Şureyh b. Ebî Ruhm, Vâil b. Hucr el-Hadremî, Kesir b. Şihâb b. el-Husayn el-Hârisî, Katan b. Abdullah el-Hârisî, es-Serrî b. Vakkâs el-Hârisî, Hânî b. Ebî Hayye el-Vâdî'î, Kureyb b. Seleme b. Yezîd, Amr b. Hureys el-Mahzumî, Esmâ b. Hârice el-Fezârî, Muhammed b. Umeyr b. Utârid et-Temimî, Yezîd b. Ruveyym eş-Şeybanî, Şebes b. Ribî et-Temimî, Attâb b. Verkâ' er-Riyâhî, Muhammed b. Eş'asr el-Kindî, Amr b. el-Haccâc ez-Zubeydî, Uryân b. Heysem en-Nehâî, Kays b. Velîd b. Abduşems b. el-Muğire el-Mahzumî, Lebîd b. Utârid, Ka'kâ' b. Şevr, Haccâr b. Ebcer el-İclî, Zehr b. Kays en-Nehâî, Kudâme b. Aclân el-Ezdî, Uzre b. Kays el-Ahmesî, Şureyh b. Hânî. ⁷⁴ Hucr ve arkadaşları aleyhine şahitlik yapmamak için Kûfe'yi terk edenlerin bulunması, yukarıdaki isimlerin tamamının kendi rızaları ile Hucr ve arkadaşlarının aleyhinde şahitlikte bulunmadığını ortaya koymaktadır. Muhtar b. Ebî Ubeyd ile Urve b. Muğire b. Şu'be, Hucr'un aleyhinde şahitlikte bulunmamak için şehri terk edenlerin arasında yer alırlardır. ⁷⁵

Düzenlenen bu iddianame şu şekildedir:

Bunların, etraflarına adamlar toplayarak şehrin ileri gelenlerine küftüklerine, Müminlerin emirine (Muâviye'ye) karşı savaş ilân ettiklerine, hilafet işinin Ebû Talib'in evlatlarından başkasına gitmemesi gerektiğine inandıklarına, şehre hücum ederek emirin göndermiş olduğu valiyi şehirden çıkardıklarına, Ebû Turab (Hz. Ali)'in ömrünü beyan ederek ona sürekli rahmet okuduklarına,

73 Himyerî, s. 536.

74 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, ss. 254, 255; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, ss. 149-151. Taberî, *Tarih*, şahadette bulunanların uzunca bir listesini verdikten sonra bunların yetmiş kişi olduklarını ilave etmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. VI, ss. 185-186;

75 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 255.

düşmanlarından ve ona savaş açmış olanlardan sürekli uzak durulması gerektiğini söylediklerine, tutuklanan diğer adamların da Hucr ile aynı fikirde olup yakın adamları olduklarına⁷⁶ (aşağıdaki isimler de şahadet etmektedir).

Bu isimler ile alakalı söylenmesi gereken bir başka husus ise; bunların bir kısmının Ziyâd tarafından kendilerinin haberi olmaksızın yazılmış olmalarıdır. Nitekim Kûfe kadısı Şureyh de bunlardan birisidir.⁷⁷ Şureyh, bu isimler arasında adının olduğunu öğrenince Muâviye'ye bir mektup göndermiş ve bu şahitlikten haberinin olmadığını, "Hucr hakkındaki şahitliğinin ise onun müttaki ve Müslüman bir şahıs olduğu, namaz kıldığı, zekât verdiği, oruc tuttuğu, hacc ve umreye gittiği, emri bil ma'ruf ve nehyi anil münker yaptığı ve öldürülmesinin caiz olmadığını" yönünde olduğunu bildirmiştir.⁷⁸ Belâzûri, yukarıdaki listeye kendi rızaları dışında yazılan Şureyh dışında başka insanların da olabileceğini belirtmektedir.⁷⁹

Daha sonra Ziyâd, Hucr b. Adıyy ve beraberindekileri Şebbes b. Ribî er-Riyâhî, Vâil b. Hucr el Hadremî, Maskale b. Hubeyre eş-Şeybanî ile Kesir b. Şihâb'a teslim edip Şam'a götürmelerini emretmiştir.⁸⁰ Haklarında bizatili Halife'nin yanında şahitlik yapmaları için de Ebû Burde b. Ebî Musa el-Eş'arî, Şureyh b. Hânî el-Hârisî ve Ebû Humeyde'yi göndermiştir.⁸¹ Ayrıca Muâviye'ye bir mektup yazarak, "eğer şehre ihtiyacı varsa Hucr ve arkadaşlarını buraya geri göndermemesini" ilâve etmiştir.⁸²

76 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, ss. 254, 255; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 485. Benzer ifadeler İsfehâni tarafından da aktarılmaktadır. Bkz. *el-Eğâni*, c. XVII, ss. 149-150. Taberî bu ifadelerin Ebû Burde'ye ait olduğunu belirtmektedir. Onun verdiği bilgiye göre Ebû Burde bu şekilde şahadet edince Ziyâd diğerlerine de aynı şekilde şahadet ediniz demiştir. Bkz. Taberî, *Tarih*, c. VI, ss. 184-185.

77 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 256; Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 485; Nuveyri, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 335.

78 Belâzûri, *Ensâb*, IV/I, 256; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 188; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 153; Nuveyri, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 335.

79 Bkz Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 255.

80 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 256; Nuveyri ise Hucr ile arkadaşlarını Şam'a götürülenlerin, Vâil b. Hucr el-Hadremî ile Kesir b. Şihâb olduklarını söylemektedir. c. XX, s. 335.

81 Bkz. Dineverî, s. 224.

82 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 257.

Muâviye Şam'a getirilen Hucr ve arkadaşlarını Merc-Âzrâ'da hapsedtirmiştir.⁸³ Kendisine gönderilen iddianamenin etkisinde de kalarak bunları yeryüzünde fesat çıkararak insanlar olarak değerlendirmiş ve onların öldürülmesinin yeryüzünü fesattan kurtaracağına hükmetmiştir.⁸⁴ Küfe'den vali tarafından gönderilen şahitler de Hucr ve beraberindekilerin vali vekili Amr b. Huveyris'i taşladıklarını ifade etmişlerdir.⁸⁵

Kendilerine yapılan bu muameleden öldürüleceklerini anlamış olan Hucr, Muâviye'nin görevlilerinden birisiyle ona haber göndermiş, kendisi ile bir anlaşma yaptıklarını, bu anlaşma gereği kendilerine eman verildiğini, herhangi bir Müslümanı öldürmediklerini, bir cinayete girişmediklerini, bu sebeple kendilerinin öldürülmesinin de caiz olmadığını söylemiştir.⁸⁶ Ancak Muâviye bu itirazı kabul etmemiştir. Cerîr b. Abdullah'ın devreye girmesiyle Âsım b. Avf ve Verkâ' b. Sümeyye, Vâil b. Hucr'un devreye girmesi ile de Erkâm, Ebû'l-A'var es-Sulemi'nin devreye girmesiyle de Utbe b. el-Ahnes,⁸⁷ Hamza⁸⁸ b. Mâlik el-Hemdâni'nin devreye girmesiyle de Saïd b. Nimrân, Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin devreye girmesiyle de İbn Cueyye serbest bırakılmışlardır.⁸⁹ Ancak Hucr için yapılan şefaath girişimleri hiçbir sonuç vermemiştir. Zira Muâviye'nin, Hucr'un öldürülmesinin Küfe'deki diğer muhaliflere gözdağı vereceği kanaati taşıdığı anlaşılmaktadır. Bunun için de Mâlik b. Hubeyre es-Sekûni'nin Hucr için başlanma isteği geri çevrilmiş, Hucr'un salıverilmesi durumunda bir başka ayaklanmayı organize edeceği ileri sürülmüştür.⁹⁰

83 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 256; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 189; İbn Kuteybe, *el-Meârîf*, s. 230; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 152; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 486; Himyerî, s. 536; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 336.

84 Bkz. İbn Arabî, s. 220.

85 Dineverî, s. 224.

86 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 262; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 486.

87 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 257; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 154; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 336.

88 Bunun Humre b. Mâlik olduğu da rivayet edilmektedir. Bkz. Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 336.

89 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 257; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 154; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 336.

90 Belâzûri, *Ensâb*, c. IV/I, s. 257; İsfehâni, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 154; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 486; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 336-7.

Hucr ve beraberindekileri öldürme görevi Muâviye tarafından Hudbe b. Feyyâz el-Kudâî, Husayn b. Abdullah el-Kilabî ve Ebû Sarîf el-Bedrî adındaki cellatlara verilmiştir.⁹¹ Bu görevliler Hucr'un arkadaşlarına, Hz. Ali'den "teberra edip kendisine lanet etmeleri durumunda" bağışlanabileceklerini, aksi takdirde Küfelilerin haklarındaki şahadetlerine göre kanlarının helal olacağından dolayı öldürüleceklerini bildirmişlerdir.⁹² Bu isteğe yanaşmamaları üzerine Hucr b. Adiyy, Şerik b. Şeddâd el-Hadremî, Sayfî b. Fuseyl eş-Şeybanî, Kâbisa b. Dubay' el-Absî, Muhriz b. Şihâb el-Minkarî, Kidâm b. Hayyân el-Anzî orada öldürülmüşlerdir.⁹³ Abdurrahman İbn Hayyân el-Anzî ise, Şemîr el-Has'amî ile birlikte Muâviye ile görüşmek üzere kendisinden randevu talep etmiştir.⁹⁴ Muâviye bunlara randevu vermiş, Şemîr b. Abdullah el-Has'amî, eski fikirlerinden rucu ettiğini bildirince Kûfe'ye geri dönmek koşuluyla salıverilmiştir.⁹⁵ Abdurrahman İbn Hayyân ise eski fikirlerinden vazgeçmediği gibi Muâviye'yi, kabilesi olan Rebîa'dan hiç kimsenin Şam'da olmadığını için kendisini öldürülmeye cesaret ettiği şeklinde suçlayarak Allah'tan korkmaya çağırması üzerine, Ziyâd'a geri gönderilerek en çetin şekilde cezalandırılması istenmiştir. Ziyâd da onu diri diri toprağa gömerek öldürmüştür.⁹⁶ Böylece Abdurrahman ile birlikte öldürülenlerin sayısı yediye yükselmiştir.⁹⁷

91 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 257; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 154; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 337.

92 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 257; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 155; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 487; Himyerî, s. 536; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 337.

93 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 262; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 155; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 488. İbn Hazm, öldürülenler arasında Umeyr b. Yezid b. Amr b. Şurâhil'in de olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelusi (ö. 456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. Komisyon, Beyrut 1983, s. 427.

94 İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 156; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 488; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 338.

95 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, s. 258; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 338. Şemîr b. Abdullah bunun üzerine Musul'a yerleşti. Bkz. İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 156.

96 Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/I, ss. 258,259; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 157; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 488; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 338.

97 Mes'ûdi ise on dördünün de öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. Mes'ûdi, *Murûc*, III, 12. Halife b. Hayat ise sadece dördünün adını zikretmektedir. Bkz. Halife b. Hayât, Ebû Amr (ö. 240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993, s. 160.

Rivayetlere göre Hucr, öldürülmeden önce cellâtlara iki rekat namaz kılmasına müsaade edilmesini istemiştir. Görevliler de izin verince Hucr iki rekat namazı aceleyle kılmış, “Val-lahi ölümden korktu dememiş olsaydınız bunu uzatırdım.” demiştir.⁹⁸

Netice olarak; Hucr b. Adıyy hadisesi Muâviye ve valilerinin Hz. Ali'ye minberde lanet okuma/okutma politikaları sonucu doğmuştur. Kûfe'de Hucr ile birlikte bir avuç gözü pek insan, Emevî iktidarı tarafından başlatılmış olan bu nahos uygulamaya karşı çıkmış, bu uygulamanın kaldırılması yönünde mücadele etmiştir. Ancak Emevî iktidarı Hucr ve arkadaşlarının bu tavrını, başlayacak olan geniş kapsamlı bir isyanın ayak sesleri olarak mütalaa etmişlerdir. Nitekim vali, Ziyâd'ın bu bir avuç gözü pek insanı tutuklatıp Şam'a göndermesinden sonra Muâviye'ye yazdığı mektupta “Şayet Kûfe'ye ihtiyacın varsa Hucr ve arkadaşlarını geri gönderme!” demesi bunu göstermektedir.

Hucr hareketinin başlamasından bitişine kadar gelişen olaylar zinciri ciddi bir şekilde incelendiğinde görüleceği gibi mezhepsel bir duruştan ya da, bazı ilim adamlarının iddia ettiği, ekonomik bazı beklentilerden çok uzak olduğu görülecektir. Dahası bu hareket, asla önceden planlanmamış, tamamen doğal olarak gelişmiş olup organize bir hareket olmaktan da çok uzaktır. Hareketin lideri olarak gösterilen Hucr, haksızlığa karşı mücadele etmeye çalışmak dışında da bir başka amaca sahip değildir. Tamamen bir sivil muhalefet olan bu hareket, Emevîler tarafından acımasızca yok edilmiştir.

Hucr b. Adıyy ve arkadaşlarının idam edilmeleri, Emevîlerin beklentilerinin aksine onların lehine değil, aleyhine bir sonuç vermiştir. Nitekim bu insanlara yapılanlar sadece Kûfe'de değil, İslam âleminin hemen hemen her yerinde yankı bulmuştur. Rivayetlere göre Haber Medine'ye Hz. Aişe'ye ulaştığında, Hucr'un öldürülmesine çok üzülmüş, onun iyi bir Müslüman

98 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, c. IV/1, s. 257; Mes'ûdi, *Murûc*, c. III, s. 12; İsfahânî, *el-Eğâni*, c. XVII, s. 155; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 487; Himyerî, s. 536; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, c. XX, s. 337.

olduğunu ifade etmiş, Emevî iktidarını eleştirmiştir.⁹⁹ Yine Emevî döneminin en yetkin bilginlerinden Hasan Basrî ise “Muâviye'nin Ziyâd'ı nesebine katması, Yezid'i veliaht edinmesi, hilafeti silah zoru ile ele geçirmesi ve Hucr ile arkadaşlarını öldürmesi dolayısıyla helak olacağını” söyleyerek, o günkü Müslümanların bu hadiseye bakışını ortaya koymaktadır.¹⁰⁰ Ayrıca bu hareket Emevî karşıtlığını, bir başka ifade ile muhalefeti beslemiştir. Nitekim Hz. Hüseyin, Muâviye'ye bir mektup göndererek Ziyâd'ın Irak'ta yaptıkları ile Hucr'u öldürmesini ağır bir dil ile eleştirmiştir.¹⁰¹ Hz. Hüseyin tarafından Emevilere yönelik başlatılan muhalefet hareketinde bu hadisenin de etkilerinin bulunduğu kuşkusuzdur.

Kûfe'deki yankılarına gelince; bunu en güzel ifade eden İbnü'l-Esîr'in “Bu haber Kûfe'de Hz. Ali'nin şahadeti kadar etki yapmıştır.”¹⁰² cümlesinde kendisini göstermektedir. Emevî iktidarına yönelik oluşan ciddi muhalefetin tetikleyicisi gibi gözükken bu hadiseden sonra Kûfeliler, Emevîlerin yanındaymış gibi görünmelerine rağmen her fırsatta onlara başkaldırmışlardır. Hz. Hüseyin hareketi başta olmak üzere, Tevvâbûn, Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi, Muhammed b. el-Eş'as el-Kindî hareketi bu başkaldırı hadiselerinden sadece bir kaçıdır.

Hucr b. Adi'nin Şam'a bulunan mezarı. Burası günümüz de dahi Sünni ve Şiiiler tarafından ziyaretgah olarak kullanılmaktadır. Bu resim (<http://archive.mumincen.org/essays/ziyarat.html>) adresinden alınmıştır.

99 Belâzûrî, *Ensâb*, c. IV/1, ss. 262-63; İsfehânî, *el-Eğânî*, c. XVII, s. 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 490.

100 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 490; Nuveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, c. XX, s. 340.

101 Belâzûrî, c. II, s. 103.

102 Dineverî, s. 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 490.

HZ. HÜSEYİN VE KÜFELİLER

Kimi hadiseler vardır ki tarihin mecrasını değiştirir, bambaşka bir şekilde cereyan etmesini sağlar. Kuşkusuz Hz. Hüseyin'in katli hadisesi de bu olaylardan biridir. Yezid'e biat etmenin dinî değerlerle çeliştiğini düşünen Hz. Hüseyin'in onu halife olarak tanımayıp kendisine karşı mücadeleye karar vermesi ve akabinde de şehit edilmesi ile ilgili sayısız çalışma yapılmış, mütalaalar serdedilmiştir. Çoğu ideolojik olsa da içlerinde değerli araştırmaların olduğu da muhakkaktır. Biz de bu kısa yazımızda İslam tarihinin temel kaynaklarını tarayarak hadiseye Küfe zaviyesinden bakmak istiyoruz. Zira bu elim vakanın İslam aleminin diğer bölgelerine nazaran burayı daha derinden etkilediği, şehrin bu hadiseden sonra hiçbir zaman eskisi gibi olmadığı bilinmektedir. Nitekim Küfe'de bu hadise merkezli olarak onlarca farklı olay cereyan etmiş, binlerce insan ölmüştür.

Kaynakların ifadesine göre, Hz. Hüseyin¹ hadisesinin kökeni Muâviye'nin seçim sistemini ilga ederek oğlu Yezid'i ve-

- 1 Hz. Hüseyin, Hz. Ali ile Hz. Fatma'nın ikinci oğlu olarak, Hicretin dördüncü yılı Şaban ayının beşinde (10 Ocak 626) Medine'de dünyaya geldi. İsmi, dedesi Hz. Muhammed tarafından kondu. Ağabeyi Hz. Hasan'dan sadece on bir ay küçüktür. Yedi yaşında dedesini kaybeden Hz. Hüseyin, sekiz yaşında da annesini kaybetti. Küçüklüğünden itibaren özenle yetiştirilen Hz. Hüseyin, ilk eğitimi Allah'ın elçisinden aldı. Daha sonra babasının gözetiminde Ebû Abdurrahman es-Sülemî tarafından Medine Mescidi'nde diğer çocuklar ile birlikte kıraat okudu. Babasından da fıkıh dersleri aldı. Bu gayretlerin sonucunda bir fakih ve muhaddis olarak yetişti. Nitekim muhtelif kaynaklarda kendisine ait fetvaların yanı sıra Hz. Peygamber'in kendisinden, Hz. Ali ve diğer bazı sahabilerden rivayet ettiği hadisler de bulunmaktadır. Hz. Hüseyin gerek ilim ile uğraştığı için, gerekse yaşı gereği ilk iki halife döneminde cereyan eden hadiselerin hiç birinde yer almadı. Fakat Hz. Osman döneminde İslam sancağının daha da ileri bir noktada dalgalandırılması amacıyla yapılan fetihlere o da ağabeyi ile beraber bir nefer olarak katıldı. Said b. el-As'ın komutasında gerçekleşmiş olan Horasan fethinde kendisine düşen görevi en iyi şekilde yerine getirdi. Daha sonra Medine'ye dönen Hz. Hüseyin, halife Hz. Osman'ın asiler tarafından kuşatılması hadisesinde ağabeyi ile birlikte onun muhafızlığını üstlendi, asilerin halifeye bir zarar vermeleri için günlerce kapısında nöbet tuttu. Babası Hz. Ali'nin hilafeti döneminde onunla beraber bütün siyasi hadiselerde yer alan Hz. Hüseyin, babasının vefatından sonra ağabeyi Hz. Hasan'a biat etti. Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesinden sonra Medine'ye yerleşti ve Muâviye'nin ölümüne (60/680) kadar hiçbir siyasi hadisede yer almayıp, kendisini ibadet ve ilme verdi.

liaht tayin etmesine dayanmaktadır. Muâviye'den önce İslam devletinin başına geçen devlet başkanlarının tamamı bir çeşit seçimle bu göreve gelmişlerdi. Muâviye'nin iktidara gelişi bu sistem ile çelişmekle birlikte başta Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olmak üzere toplumun ileri gelenlerinin kendisine biat etmelerinden dolayı İslam toplumunda buruk da olsa bir kabullenme söz konusuydu. Ancak Muâviye, yerine oğlu Yezîd'i bırakmakla sistemi tamamen tersyüz etmeye başlamış, bununla da yetinmeyerek kendisinden sonra oğluna sorun çıkarmasınlar diye 'emisar' dediğimiz eyalet merkezlerinin tamamında, halkı bir araya toplayarak Yezîd'e toplu biat almıştı.² Sistemde yapılan değişiklik bir yana kötü bir şöhrete sahip olan Yezîd, hilafete layık görülmemekteydi. O güne kadar kayda değer bir başarı gösteremediği gibi dinî yönü de zayıf olarak tanınmaktaydı. Bu durumun Yezîd'in halifeliğinin halk tarafından benimsenmesini güçleştirdiğinin farkında olan Muâviye, bir taraftan Yezîd komutasında İstanbul'a bir askerî sefer düzenleyerek oğlunun Müslümanlar içerisinde sahip olduğu kötü imajı düzeltmeye çalışırken, diğer taraftan halktan baskı ile biat alarak bu sorunu aşmaya çalıştı. İstanbul seferi başarısızlıkla neticelenince de Muâviye iktidarından çekinen halk ister istemez Yezîd'e biat etti. Ancak Medine'de birkaç kişiden oluşan bir grup biat etmeyi reddetti ki içlerinde Hz. Hüseyin de bulunmaktaydı. Fakat Muâviye bu şahısların biatının alınmasını bir zorunluluk olduğunu biliyordu. Bu vesileyle zorla dahi olsa bu zevâtın biatlarının alınmasını Medine valisine emretti. Ancak bu emeline ulaşmadan H 60 yılının Recep ayında vefat etti.³

Muâviye'nin ölümünden sonra, yerine halife olan Yezîd b. Muâviye tahta oturur oturmaz, halledilmesi gereken en önemli hadise olarak bu meseleyi gördüğü için Medine valisine Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Zübeyr'in biatını almak için

- 2 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 2003, 185-186; İbrahim Sarıçam, *Emevî Haşimî Mücadelesi İslam Öncesinden Abbasîlere Kadar*, Ankara 1997, 300 vd.
- 3 Belâzürî, *Ensâb*, II, 155; Nuveyrî, Şihabuddin Ahmet b. Abru'lvaḥhab (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb Fî Funûni'l-Edeb* (thk. Muhammed Ref'at Fet-hullah), (20. Cüz), Mısır, 1975, XX, 385.

baskı yapmayı emretmiş, bunun üzerine Hz. Hüseyin, doğup büyüdüğü Medine'yi terk edip Mekke'ye sığınmak zorunda kalmıştı.⁴ Abdullah b. Zübeyr ise daha önce Mekke'ye gitmiş, burada etrafına Emevî muhaliflerinden bir kitle toplamış, onların liderliğini yapıyor, kendilerine Mescid-i Haram'da imamlık ediyordu. Hz. Hüseyin'in gelmesiyle birlikte Abdullah b. Zübeyr'in etrafındaki kitlenin dağıldığı ve onun etrafında toplanmaya başladığı kaydedilmektedir.⁵

Ancak unutulmaması gereken gerçek Yezid'in zorla kendisine biat ettirmeye çalıştığı için Mekke'ye sığınmış bulunan bu kitle buraya sadece daha emniyette olacaklarını düşündükleri için sığınmışlardır. Yoksa Mekke bir üs olarak tasarlanmış değildir. Emevîlere karşı gerçekleşen hareketin seyri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmeyip Mekke'ye sığınması Emevî mağdurları için bir umut ışığı olarak algılanmış olmalıdır. Kûfeliler bunu Emevî iktidarından kurtulmak için büyük bir fırsat olarak mütalaa ettiler. Nitekim Muâviye'nin ölmesiyle, çoğunluğu Ziyâd'ın baskıcı yönetimi olmak üzere, Kûfe'nin yirmi yıllık Emevî iktidarı geride kalmış oluyordu. Kûfe, bu yirmi yıllık süre zarfında daha önce sahip olduğu birçok ayrıcalığı kaybetmişti. Başkentliği Şam'a devretmiş, sıradan bir şehir haline gelmişti. Hz. Ali ve ona sempati duyan insanların şehri olduğu gerekçesiyle hep üvey evlat muamelesi görmüş, horlanmış, istibdat yönetimi ile idare edilmişti. Evlatlarının birçoğu Hâricî veya Hz. Ali taraftarı olarak yaftalanmış ya öldürülmüş ya da sürgün edilmişti. İşte tüm bunlar halkın Emevîlere sıcak bakmamasına neden oluyordu. Başta Süleyman b. Surad olmak üzere Emevî iktidarından rahatsız olan kitle, daha Muâviye'nin sağlığında ona karşı isyan etmesi hususunda Hz. Hasan'a süre-

4 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Kum 1363, I, 205; Belâzûri, *Ensâb*, II, 155; Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbârü't-Tuvâl* (thk. Abdulmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl), Kahire 1960, 228; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b Cerir (310/922), *Tarihü'l-Ümem ve'l Mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987, VI, 267; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Tâlibiyyin* (thk. es-Seyyid Ahmad Sakar), Beyrut, 1987, 99; Nuveyrî, XX, 385.

5 Bkz. Dineverî, 229. İbn Kuteybe, Hz. Hüseyin'in etrafında toplananların içerisinde Abdullah b. Zübeyr'in de olduğunu söylemektedir. Bkz. *el-İmâme*, I-II, Kum 1363, II, 4.

li telkinde bulunuyordu. Ancak Hz. Hasan, Muâviye'ye biat ettiğini, bu biatından dönmesinin söz konusu olamayacağını söyleyerek Kûfelilerin bu talebini reddetmişti.⁶ Kûfeliler Hz. Hasan'ı ikna edemeyince Hz. Hüseyin'e başvurmuş, ancak onun tarafından da aynı gerekçelerle reddedilmişlerdi.⁷ Dolayısıyla Muâviye'nin ölümü halk için bir kurtuluş gibi görüldü. Üstelik şehirde vali olarak bulunmakta olan Dahhâk'ın da sertlik yanlısı olmaması halkın duygularını daha rahat ifade etmelerine imkan tanımaktaydı.

Muâviye'nin ölümü dikkatlerin yeniden Hz. Hüseyin üzerinde toplanmasına neden oldu. Nitekim onun Yezîd'e biat etmeyip Mekke'ye gittiği haberini alan Kûfeliler bunun beklemekte oldukları haber olduğuna karar verdiler ve hiç zaman kaybetmeden aralarında Müseyyeb b. Necebe, Rifâa b. Şeddâd, Habîb b. Muzahhar'ın da yer aldığı eşraf hiç zaman kaybetmeden Süleyman b. Surad el-Huzâi'nin evinde toplandılar,⁸ aralarında yaptıkları müzakereden sonra durumun Emevîler ile mücadeleye uygun olduğuna karar verdiler ve aşağıdaki mektubu kaleme alarak ona gönderdiler.

Bismillahirrahmanirrahim. Bu [mektup] Süleyman b. Surad, Müseyyeb b. Necebe, Rufâa b. Şeddâd, Habîb b. Muzahhar ve Kûfelilerden olan senin taraftarlarından ve müminlerdendir. Kendisinden başka hiç bir ilahın bulunmadığı Allah'a hamd ederiz. Bundan sonra: Bu ümmetin işlerini zorla ellerine alarak onları dağıtan, inatçı, cebbar düşmanın belini kıran, Allah'a hamd olsun. O senin düşmanın ki bu ümmetin ganimetlerini haksız yere onlardan aldı, ümmetin rızasının hilafına onların başına geçti, daha sonra

6 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-Meârif* (trc. Hasan Ege), İstanbul trs., aynı müellif, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Kum 1363, I, 164. Hz. Hasan'ın, Muâviye'ye isyan etmek istememesinin asıl nedeninin bu olmadığı kanaatindeyiz. Bilindiği gibi Kûfeliler, kendi hilafeti döneminde Muâviye ile sürdürdüğü mücadeleye ona destek vermemiş, kendisini tamamen yalnız bırakmışlardı. Dolayısıyla bu acı tecrübeye sahip olan Hz. Hasan Kûfelilere güvenmediği için onların tahriklerine kapılmamıştır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin Arka Planı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2001, c. 14, S. 3-4, ss. 456-468.

7 Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 165.

8 Dineverî, 229; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîl't-Talibiyyîn*, 99; Müfid, 184; Nuveyri, XX, 385; Meclisi, 44/332.

da bu ümmetin hayırlılarını öldürüp, kötülerini bıraktı.⁹ Başımızda bir imamımız/önderimiz yoktur. Bu işi sen kabul et, belki Allah senin sayende hepimizi hak etrafında bir araya getirir. Bil ki (Vali) Nu'man b. Beşir, hükümet konağında oturmaktadır. Bizler ne Cuma namazında ne de bayram namazlarında onunla bir araya gelmemekteyiz. Senin buraya gelmekte olduğunu haber alırsak, Allah'ın izniyle onu buradan sürer, Şam'a göndeririz vesselam.¹⁰

Toplantıya katılanlar mektubu Abdullah b. Şube' el-Hemdanî ve Abdullah b. Vâl ile Hz. Hüseyin'e gönderdiler.¹¹ Bu mektuptan hemen sonra şehirden sayısız mektup gitmeye başladı. Nitekim iki gün sonra da Kays b. Mushir b. Huleyd es-Saydavî el-Esedî, Abdurrahman b. Abdullah b. el-Kidn el-Erhâbî ve Umâre b. Ubeyd es-Selulî'yi elli sayfa dolayında davet mektubu ile Mekke'nin yolunu tuttular.¹² Burada dikkat çeken bir durum Kûfe'den mektupların yukarıda yapıldığını belirttiğimiz toplantıdan sonra gitmeye başlamasıdır. Bu durum şehir eşrafının bu mektupların gönderilmesinde etkili oldukları izlenimi vermektedir.

Hz. Hüseyin, kendisine gelen bu mektuplara cevap vermemiş olmalı ki birkaç gün sonra Hânî b. Hânî es-Subeyî ve Saîd b. Abdullah el-Hanefî ile "... İnsanlar seni bekliyorlar, senin dışında hiç bir imamları yoktur. Acele et. Acele et. Vesselam."¹³ şeklinde yeni bir mektup göndererek onu bir an önce Kûfe'ye yetişmesi için teşvik ettiler.¹⁴ Bu mektupların

- 9 Burada Hucr b. Adıyy hadisesine göndermede bulunmaktadır. Bu hadise ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Emevî İktidarına Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adıy Hareketi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Çorum 2004.
- 10 Belâzürî, *Ensâb*, II, 157-158; Taberî, VI, 272; İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih* (trc. Ahmet Ağrakça), I-XII, İstanbul 1991, IV, 24. Çok az değişikliklerle bkz. Taberî, VI, 272-273; Müfid, 185; İbnü'l-Cevzî, IV, 144; Nuveyrî, XX, 386.
- 11 Belâzürî, *Ensâb*, II, 158; Taberî, VI, 273; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 24; Nuveyrî, XX, 385.
- 12 Belâzürî, *Ensâb*, II, 158; Taberî, VI, 273. Nuveyrî iki gün sonra yüz elli sayfa dolayında mektup gönderildiğini söylemekte, ancak bu mektupların kimler tarafından yazıldığı ve kimler tarafından Mekke'ye götürüldüğü hakkında bilgi vermemektedir. Bkz. XX, 386.
- 13 Belâzürî, *Ensâb*, II, 158; Taberî, VI, 273.
- 14 Belâzürî, *Ensâb*, II, 158; Taberî, VI, 273; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali (346/957), *Murucu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l Cevher*, I-IV, Kum, 1984, III, 64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 24.

benzerleri Şebes b. Reb'î el-Yerbûî,¹⁵ Muhammed b. Umeyr et-Temîmî,¹⁶ Haccâr b. Ebcer el-İclî, Yezîd b. Hâris, Yezîd b. Ruveyym eş-Şeybânî, Uzre b. Kays el-Ahmesî ve Amr b. el-Haccâc ez-Zubeydî tarafından da gönderilmiştir.¹⁷ İbnü'l-Cevzî, gelen mektupların toplamının yüz elliye bulduğunu söylemektedir.¹⁸ Meclisî ise Hz. Hüseyin'e gönderilen mektupların sayısının on iki bini aştuğunu iddia etmektedir.¹⁹

Hz. Hüseyin sayısız mektup alsa da Kûfe konusunda acı tecrübelere sahipti ve bu şehrin sakinlerine güvenilemeyeceğinin bilincindeydi. Zira kendisini ısrarla davet etmekte olan bu halk, daha önce Hz. Ali'yi yalnız bıraktıkları gibi ağabeyi Hasan'ı da Muâviye ile baş başa bırakmış, onun hilafeti Muâviye'ye devretmesine sebep olmuşlardı. Dolayısıyla Hz. Hüseyin bütün bu mektuplardan sonra durumu yerinde incelemek üzere amcası Akîl'in oğlu Müslim'i Kûfe'ye göndermeye karar verdi.²⁰ Müslim'e Kûfelilerin gerçekten mektuplarında iddia ettikleri gibi kendisini destekleyip desteklemediklerini iyiden iyiye öğrenmesini istemesi, onlara güvenmediğinin en açık kanıtıdır.²¹ Buna rağmen Kûfelilere bir cevap da vermesi gerekiyordu. Nitekim bu amaçla aşağıdaki mektubu yazdı.

Bütün anlattıklarınızı anlamış bulunuyorum. Size kardeşim, amcamın oğlu ve ailemden güvendiğim bir kimse olan Müslim b. Akîl'i gönderiyorum. Ona halinizi, durumunuzu ve görüşlerinizi bana yazmasını emrettim. Eğer o da sizin ileri gelenlerinizin ve görüş sahiplerinizin, elçilerinizin bana getirdikleri haberler etra-

15 Taberî, VI, 273; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 99; Nuveyrî, XX, 386.

16 Bkz. Taberî, VI, 273; Nuveyrî, XX, 386.

17 Belâzürî, *Ensâb*, II, 158; Taberî, VI, 273; Nuveyrî, XX, 386.

18 Bkz. İbnü'l-Cevzî, IV, 144.

19 Bkz. Meclisî, 44/335.

20 Belâzürî, *Ensâb*, II, 159; Dineverî, 229; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 64; İbn Hibbân, Muhammed (354/965), *Kitabu's-Sikât*, I-IX, Haydarabad, 1975, II, 307; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 99; İbn Kudâme, Muvaffikuddin Abdullah el-Makdisî (620/1223), *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşiyîn*, Beyrut 1988, 113; İbn Arabî, 237; İbnü'l-İbri, Grigorius el-Malatî (Ebû'l-Ferec), (1286) *Tarîhu Muhtasar ed-Duvel*, Beyrut 1958, 110; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 25; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim (728/1328), *Minhacu's-Sünne*, I-IX, Riyad trs., II, 90; Nuveyrî, XX, 386.

21 Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 99; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 25.

finda birleştiklerini bildirecek olursa, Allah'ın izniyle pek yakında aranızda olurum. And olsun ki gerçek imam, ancak Allah'ın kitabını bilen, adaleti ayakta tutan ve hak dinin yolundan giden kimseden başkası olamaz. Vesselâm.²²

Mektuptan anlaşıldığı gibi Hz. Hüseyin, Emevî iktidarının hak ve adaletten ayrıldığını, dinin hak yolunu terk ettiğini, İslam'ı bilmediği için de imam olamayacağı kanaati taşıyordu. Böyle olunca da Emevilere isyanı bir tür zorunluluk olarak düşünüyordu. Kûfeliler tarafından kendisine sunulacağı vaat edilen bu imkan ile de hakkı ikame edeceğine inanan Hz. Hüseyin hiç zaman kaybetmeden Müslim b. Akil'i çağırarak onu H 60 yılının Zilhicce ayında Kays b. Mushir, Umâre b. Abdusselûli ve Abdurrahman b. Abdullah'la birlikte Kûfe'ye gönderdi.²³

Müslim b. Akil'in Hz. Hüseyin'e Biat Toplamak Amacıyla Kûfe Gelişi

Hz. Hüseyin'den Kûfe'ye gitme emri alan Müslim, hiç beklemeden yola çıktı.²⁴ Şehre gelince Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi'nin evine yerleşti²⁵ ve hemen kendisine verilen görevi fazlasıyla yerine getirerek²⁶ kısa süre içerisinde 18.000 kişinin biatını almayı başardı.²⁷ Müslim'in kısa süre içerisinde

22 Taberî, VI,274; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talbiyyîn*, 99; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 25; Nuveyrî, XX, 386-7. Çok az değişikliklerle Taberî, VI, 274.

23 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 159. İbn Hibbân ve İbn Hazm, Müslim b. Akil'in yanında sadece Kays b. Mushir olduğu söylemektedir. Bkz. *es-Sikât*, II, 307; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd el-Endelusi (456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-Arab* (thk. Komisyon), Beyrut 1983, 195. Müfid ise Müslim'in, Hâni b. Hâni ve Saïd b. Abdullah ile gönderildiğini söylemektedir. Bkz. Müfid, 185.

24 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 25; Nuveyrî, XX, 387.

25 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 214; Dineverî, 231; Taberî, VI, 276; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 307; Nuveyrî, XX, 387; Meclisî, Muhammad Bakır, *Bihâru'l-Envârî'l-Camia li Dureri Ahbari'l-Eimmeti'l-Athar*, I- CX, Beyrut 1983, 44/338; Mes'ûdi ve İbnü'l-Cevzi, ise Müslim'in Avsecc'e misafir olduğunu belirtmektedirler. Bkz. Mes'ûdi, *Murûc*, III, 64; İbnü'l-Cevzi, IV, 142; Meclisî, 44/335.

26 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 26.

27 Dineverî, 241-243; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 64; İbn Miskeveyh, er-Razi (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, I-II (thk. Ebü'l-Kasım İmamî), Tahran, 1987, II, 42; yine Mes'ûdi'nin aktardığı bir başka rivayette ise 12.000 kişi oldukları kaydedilmektedir. Bkz. *Murûc*, III, 64; İbn Hibbân biat edenle-

bu kadar büyük bir kitlenin biatını almayı başarması Kûfe'de Emevî iktidarından ne kadar çok insanın rahatsız olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Tamamına yakını biat edebilecek yaşta olan bu insanların ailelerini hesaba kattığımızda Hz. Hüseyin'e destek verenlerin oranı ortaya çıkmaktadır. Tahmini olarak 200.000 nüfusu bulunan bir kentin yüzde yirmi beşi Hz. Hüseyin'e bağlılığını ilan etmiş demektir.²⁸ Bu rakama Hz. Hüseyin'e henüz bağlılığını ilan etmemiş olanlar ile kararsızların bir kısmını da kattığımızda bu oran çok daha yukarı çıkmaktadır. Dolayısıyla halkın önemli bir kısmının Hz. Hüseyin'e bağlılığını ilan ettiği haberi kısa süre içerisinde Kûfe'de yayılarak, durum vali Nu'man b. Beşîr'e kadar ulaştı. Esnekliği ve yumuşak huyluluğu ile tanınan Nu'man b. Beşîr, kendisi ile savaşılmadığı sürece Müslim ve taraftarları ile savaşmama niyetinde olduğunu mescitte yaptığı konuşma ile ihsas etti ve işi zamana bırakmaya karar verdi.²⁹ Ancak durumun Emevî iktidarının aleyhinde geliştiğini ve şehrin elden çıkmak üzere olduğunu anlayan Emevî taraftarları bunun hemen önüne geçilmesi gerektiği kanaatinde idiler. Büyük bir ihtimalle bu kanaatlerini vali Nu'man'a da ilettiler. Fakat Nu'man, Emevî iktidarının bekası için dahi olsa Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin ile savaşma niyetinde değildi. Bunu anlayan Abdullah b. Müslim b. Sâid el-Hadremî,³⁰ Emevî hanedanının Kûfe'deki temsilcisi gibi görünen Umâre b. Velid b. Ukbe ile bu aileye yakınlığı ile tanınan Amr b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Müslim'in Kûfe'deki faaliyetlerini halife Yezîd'e rapor ederek acil önlem alınmasını talep ettiler.³¹

rin sayıları ile ilgili bilgi vermezken [*es-Sükât*, II, 307] Musab ez-Zübeyri ise biat edenlerin 40.000 kişi olduğunu söylemektedir. Bkz. Mus'ab ez-Zübeyri, 239.

- 28 Ziyâd b. Ebîhî döneminde Kûfe'de atâ alan asker ve ailelerinin sayısı 140.000 kişi idi [Bkz. Söylemez, *Kûfe*, 95]. Bunların mevalilerini de hesaba kattığımızda Ubeydullah b. Ziyâd döneminde Kûfe'nin nüfusunun 200.000 civarında olduğu tahmin etmekteyiz.
- 29 Dineveri, 231; Taberî, VI, 276-277; Müfid, 187; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 26; Nuveyrî, XX, 387.
- 30 Taberî, VI, 277; Müfid, 187; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 26; Nuveyrî, XX, 388; hatta Abdullah Kûfe'ye ihtiyacı varsa hadiselerle hemen müdahale etmesini, aksi takdirde şehrin elden çıkmak üzere olduğunu da ilave etmişti. Meclisi, 44/336.
- 31 Dineveri, 231; Taberî, VI, 277.

Hz. Hüseyin konusunda babasının sağlığından beri teyak-kuz halinde bulunan Yezîd, Kûfe'deki görevlilerinin kendisine gönderdiği raporlar neticesinde, şehrin elden çıkmak üzere olduğunu anladı. Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye hakim olmasının kendisi için büyük bir sorun doğuracağına bilincinde olduğundan hemen harekete geçerek vali Nu'man b. Beşîr'i görevden aldı. Yerine kimin atanması gerektiği hususunda Şam'da uzun istişareler yapıldı, neticede Basra valiliği yapmakta olan Ubeydullah'a yürüttüğü göreve ek olarak Kûfe valiliği de verildi. Yezîd'in, yeni atanan valiye Hz. Hüseyin adına Kûfe'de biat almakta olan Müslim'in ölü veya diri ele geçirilmesi, neye mal olursa olsun Hz. Hüseyin hareketini bitirilmesi emri vermiş olması hadiseye verdiği önemi ortaya koymaktadır.³²

Yeni vali hiç zaman kaybetmeden Basra'dan Kûfe'ye hareket etti. Buraya yüzü-gözü kapalı olarak girdiği için halk onu beklemekte oldukları Hz. Hüseyin sanmış ve etrafında toplanmışlardı. Her yanına gelen kendisini Allah Resulünün torunu olarak selamlamaktaydı. Kûfelilerin kahir ekserisinin Hz. Hüseyin'e meylettğini kendi gözleri ile müşahede eden Ubeydullah, durumun vahametini net bir şekilde görmüş oldu.³³ Dolayısıyla görevi devralır almaz hemen harekete geçmiş ve halkı Kûfe mescidine toplayarak kendilerine aşağıdaki konuşmayı yapmıştır.

Ey insanlar şunu biliniz ki müminlerin emiri beni sizin şehrinize, askerlerinize ve ganimetlerinize vali olarak tayin etmiş, sizden mazlum olana hakkını vermeyi, yoksulun yoksulluğunu gidermeyi, itaat edene iyilikte bulunmayı, şüphe yayıp karşı geleninize karşı şiddetle davranmayı emretmiştir. Ben de sizin aranızda onun emirlerine uyacağım, aranızda iyilik yapana iyi bir baba, itaat edeninize kardeş olacağım. Kılıcım ve kamçım, emrime uymayıp ahdimi yerine getirmeyenin üzerinde olacaktır. Artık herkes kendisine dikkat etsin.³⁴

32 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 27.

33 Dineveri, 232; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 99; İbn Miskeveyh, II, 42; İbnü'l-Cevzî, IV, 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 27; Nuveyrî, XX, 390; Meclisî, 44/340.

34 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 28; Nuveyrî, XX, 390 ufak bazı değişikliklerle bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 100.

Kûfe halkı, Ubeydullah b. Ziyâd'ın tehdit dolu bu konuşmasından sonra, güçlünün yanında yer almak için bekle-gör politikası izlemeye başlamıştır. Ubeydullah günden güne güç kazanırken Müslim b. Akil'in durumu sarsılmaya başlamıştır. Kısa sürede inisiyatifi ele geçiren Ubeydullah, halkı sıkıştırarak Müslim b. Akil'in barınmakta olduğu yeri bulmaya çalışmıştır. Ârifleri bir araya toplayarak ister Haricî, ister Hz. Hüseyin taraftarı olsun, Emevî iktidarına muhalif olanların tespit edilerek kendisine bildirilmesini, bunu yapmayanın, evinin kapısında asılacağını ve irafetin³⁵ feshedilerek atâdan düşürüleceğini, yöneticisinin de sürgüne gönderileceğini söylemiştir.³⁶ Her arif bu hadiseden sonra irafetinde bulunan şahısların Ubeydullah b. Ziyâd'ı desteklemeleri hususunda baskı yaptığı gözlenmektedir. Garnizon bir kent olarak kurulmuş olan Kûfe'nin en önemli gelir kalemini, bu askeri masraflar oluşturduğu için halkın can damarı hedef alınmıştır.³⁷ Böylece Müslim'in etrafındaki kitle dağıtmaya çalışılmıştır

35 İrafet teşkilatı askeri kentlerde kurulmuş olan bir teşkilattır. Kûfe, diğer tüm askeri şehirler gibi *irâfet sistemi* ile yönetilmekteydi. Bir mahalle gibi algılanan, gerçekte ise kabilelerin birbirlerine yakınlık derecelerine veya hilllerine yani kabileler arası anlaşmalara göre oluşturulmuştur. Şehir irâfetlere bölünmüştü. Her irâfetin başında ise bir arif bulunurdu. Arifler, *menâkiblere*, *menâkibler* ise esba' ve erba' liderlerine bağlı olarak görev yapmaktaydılar. İlk olarak Hz. Ömer tarafından Kadisiye Savaşı'ndan sonra geçici olarak uygulanmaya konulan bu sistem, daha sonra kalıcı hale getirildi. Kadisiyye Savaşı'nda her biri on kişiden sorumlu olmak üzere 3.000 arif bulunmaktaydı. Kûfe kurulduktan sonra ise bu sistem Ziyâd b. Ebîhi tarafından ciddi bir şekilde uygulandı. İrafette bulunan bireyleri temsil eden, onlardan sorumlu olan, savaşa çıkacak olan mukatileyi tespit eden, savaşa çıkıldığında onları toplayan ve başlarında bulunan *arif*, aynı zamanda sorumlu olduğu irâfete tahakkuk eden ganimetleri ve ataları esba', ehmsâ veya erba' liderinden alarak kabile fertleri arasında dağıtır ve bunların kayıtlarını da tutardı. İrafetlerin başında bulunan arifler, ölen savaşçıların atalarının divân defterlerinden düşülmesi, sorumlu oldukları kabilenin veya boyun düzen ve dirliğinin sağlanması, suç işlemiş olanların yakalanması, irâfet içinde fakir olan, yardıma muhtaç kimselerin tespit edilip valiye bildirilmesi ve bunlara gerekli yardımın sağlanması gibi görevleri yerine getirirlerdi. Valinin nezdinde kabilenin temsilcisi olarak bulunan erba' liderleri kabilelerin sorunlarını valiye bildirdikleri gibi, valinin emirlerini de arifler aracılığıyla kabileye ulaştırırlardı. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, 193-197.

36 Taberî, VI, 280; Nuveyrî, XX, 390-1.

37 Atâların Küfeliler açısından önemi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi: Kûfe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Çorum 2003.

Vali Ubeydullah b. Ziyâd tarafından aranmakta olduğu haberini alan Müslim b. Akil'in Muhtar'ın evinden ayrılarak, Mezhic kabilesinin lideri olan Hânî b. Urve el-Muradî'nin evine sığınması³⁸ gücün Ubeydullah'a kaymaya başladığı şeklinde yorumlanabilir. Şehrin en nüfuzlularından biri olan Hânî b. Urve bile, Müslim'in durumunun kendi açısından pek iç açıcı olmadığını düşünüyor olmalı ki, onun sığınma isteğine "Eğer, evime girmemiş olsaydın başka yere git diyecektim, fakat evime girdiğin için seni başka yere göndermem benim için bir eksiklik olur." diyerek onu saklamayı kabul etmiştir.³⁹

Öte taraftan Ubeydullah b. Ziyâd, Müslim b. Akil'in nerede saklandığını öğrenmek için farklı bir yol denemeye karar vermiş ve azatlı kölelerinden birine üç bin dirhem vererek, Müslim b. Akil'in nerede saklanmakta olduğunu bulmasını, bu parayı ona ve taraftarlarına vermesini, güvenlerini kazanıp ne yapmayı düşündüklerini öğrenmesini istemiştir.⁴⁰ Araştırmalarına başlayan köle, Müslim b. Avsece'nin halkı Müslim b. Akil ile buluşturduğunu öğrenince onunla irtibat kurmuş; Suriye'den geldiğini, Ehl-i Beyt'i sevdiğini, onların davasına katkıda bulunmak istediğini, bunun için de biatını ve yanında bulunan üç bin dirhemi kabul etmesini istemiştir. Onun bu hilesine kanan Müslim b. Avsece, hiç kimseye söylememek üzere yemin ettirdikten sonra, köleyi Müslim b. Akil'e götürmüştür.⁴¹ Casus, Hânî'nin evinde bulunan Müslim b. Akil'i sık sık ziyaret ederek, oraya gelenleri teker teker tespit edip, ne konuşulduğunu Ubeydullah b. Ziyâd'a rapor

38 Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; İbn Miskeveyh, II, 43; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 100; Bkz. *es-Sükât*, II, 307; Nuveyrî, XX, 391. Meclisi, 44/341; İbn Sa'd ise Müslim b. Akil'in Kúfe'ye gelir gelmez Hânî b. Urve'nin evinde kaldığını söylemektedir. Bkz. İbn Sa'd, III, 42. Dineverî ile Müfid ise Ubeydullah b. Ziyâd'ın Kúfe'ye gelmesinden sonra Hânî'nin evine yerleştiğini söylemektedir. Bkz. Dineverî, 233; Müfid, 189.

39 Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 100; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 28; Nuveyrî, XX, 391.

40 Dineverî, 235; Taberî, VI, 284; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 100; Müfid, 189; İbnü'l-Cevzî, IV, 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 28; Nuveyrî, XX, 392-3; Meclisi, 44/342.

41 Taberî, VI, 288; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 101; Nuveyrî, XX, 393.

etmeye başlamıştır.⁴² Casusun getirdiği bilgilerden Müslim b. Akil ile taraftarlarının niyetlerini tam olarak öğrenmeye muvaffak olan Ziyâd, Hânî'yi getirtmiş ve ondan evinde gizlediği Müslim'i kendisine teslim etmesini istemiştir. Hânî önce inkar etmeye çalışmışsa da casus ile yüzleştirilince bundan vazgeçmiş, ancak kendisine sığınan bir şahsı teslim etmeye de yanaşmamıştır.⁴³ Bunun üzerine Ziyâd, Müslim b. Akil'i teslim etmemesi durumunda kendisini öldüreceğini söylemiş ve arkasından da Hânî'yi tutuklayarak hapsedirmiştir.⁴⁴

Hânî'nin tutuklandığı ve öldürüldüğü haberi Kûfe'de bir infiale yol açmış, kabilesi Mezhic'in *Dâru'l-imâre*'yi⁴⁵ kuşatmasına neden olmuştur. Hükümet konağının kuşatıldığını gören Ubeydullah b. Ziyâd, Kûfe kadısı Şureyh'i göndererek, halkı teskin ederek dağıtmasını emretmiştir.⁴⁶ Şureyh, Mezhicililere, liderleri Hânî'nin öldürülmediğini, henüz hayatta olduğunu haber verince ona güvenen halk dağılmıştır.⁴⁷

Öte taraftan Hânî'in tutuklandığı haberini olan Müslim, nerede barınmakta olduğunu İbn Ziyâd tarafından öğrenildiğini anladı. Artık beklemenin hiçbir anlamı yoktu. Yapılması gereken tek şey ona karşı şansını denemektir. Nitekim hiç vakit kaybetmeden huruç zamanının geldiğini söyleyerek taraftarları ile harekete geçti.⁴⁸ Huruç ettiklerini göstermek için aralarında kararlaştırdıkları "Ya Mansur öldür!" parolası kullanıyorlardı. Müslim'e Kûfe'de biat edenlerin çoğu bu

42 Taberî, VI, 287; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 28; Nuveyrî, XX, 393. Meclisi, 44/342.

43 Taberî, VI, 287; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 102; İbnü'l-Cevzî, IV, 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 31; Nuveyrî, XX, 395.

44 Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 102; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33; Nuveyrî, XX, 395-6.

45 *Dâru'l-imâre*, hükümet konağı demektir. Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından inşa edilmiş olan Kûfe *Dâru'l-imâre*'sinin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Burayla ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 39-43.

46 Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33; Nuveyrî, XX, 396.

47 Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; İbn Miskeveyh, II, 48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33; Nuveyrî, XX, 396.

48 Dineverî, 238; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 103; İbn Miskeveyh, II, 48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 33; Nuveyrî, XX, 394.

çağrıya kulak vererek belirtilen yerde toplandılar.⁴⁹ Toplanan gruplar, Ubeydullah b. Ziyâd ile savaşmak üzere harp düzenine sokulmuşlardır. Abdurrahman b. Azîz el-Kindî öncü kuvvetler olarak tespit edilen Rebîa kabilesinin başına, Müslim b. Avsece, Mezhic ve Esed kabilelerinin başına, Ebû Sümame es-Sâidî, Temîm ile Hemdân kabilelerinin başına, Abbas b. Ca'de el-Cedeli, Kûfe'de yaşayan Medinelilerin başına geçirilerek Ubeydullah b. Ziyâd'ın üzerine yürünmüştür.⁵⁰

Öte taraftan Müslim'in büyük bir kuvvetle üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Ubeydullah, beraberinde bulunan Kûfe'nin ileri gelenleriyle saraya kapanmış ve kapıyı kilitlemiştir.⁵¹ Müslim b. Akîl, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Dâru'l-imâre'ye kapandığını görünce buranın abluka altına alınmasını emretmiştir.⁵² Şehrin merkezî unsurları kısa sürede Müslim kuvvetlerinin eline geçmiştir. Bu konuya değinen İbn Miskeveyh ile Nuveyrî, mescit ve pazarın gelenlerle dolup taşığını söylemektedirler.⁵³ Hatta kimi rivayetlere göre halkın tamamına yakını Müslim ile beraber hareket ediyordu. Ubeydullah b. Ziyâd'ın yanında sadece otuz civarında şurta,⁵⁴ yirmi dolayında hane halkı ile Kûfe'nin eşrafından bazı kimseler bulunuyordu.⁵⁵

Dâru'l-imâre'nin kuşatıldığını gören Ubeydullah, babası Ziyâd tarafından daha önce başvurulmuş metodu kullanarak, o anda kendisi ile birlikte Dâru'l-imâre'de bulunan eşrafa

49 Taberî, VI, 291; Mes'ûdî Kûfe'de Müslim'e biat edenlerin sayısını vermemekle beraber Müslim'in çağrısına on iki veya on sekiz bin kişinin olumlu cevap verdiğini söylemektedir [Bkz. *Murûc*, III, 67]. İbn Hibbân ise üç bin kişinin toplandığını aktarmaktadır [Bkz. *es-Sikât*, II, 307. İbn Kudâme de sayı vermemektedir. Bkz. 113]. Nuveyrî ise dört bön kişinin toplandığını söylemektedir. Bkz. XX, 297.

50 Dineverî, 238; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 103; Nuveyrî, XX, 397.

51 Taberî, VI, 291; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 103; İbn Miskeveyh, II, 48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 34; Nuveyrî, XX, 397.

52 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 67; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 103; İbn Miskeveyh, II, 48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 34; Nuveyrî, XX, 397.

53 İbn Miskeveyh, II, 48; Nuveyrî, XX, 397.

54 Şurta: Emniyet kuvvetleri demektir. Emevîler döneminde Kûfe'nin emniyet teşkilatı ve işleyişi hakkında geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 197-202.

55 İbn Miskeveyh, II, 48; Nuveyrî, XX, 397.

baskı yaparak Müslim'in yanında yer alan kabiledaşlarını ondan ayırmalarını istedi.⁵⁶ Nitekim Ubeydullah b. Ziyâd'ın bu isteği üzerine Kesîr b. Şihâb, Muhammed b. el-Eş'as, Şebes b. Rib'î et-Temimî, Haccâr b. Ebcer el-İclî, Ka'ka' b. Şevr el-Zühli, Şemer b. Zi Cevşen ed-Dabbâbi⁵⁷ sarayın üstüne çıkarak yaptıkları etkileyici konuşmalarla halktan Müslim'i yalnız bırakmalarını talep etmiş, onları ikna etmeye uğraşmışlardır. Bu hadisede en dikkat çeken nokta ise Şebes ile Haccâr'ın tavırlarıdır. Nitekim bu iki şahıs Hz. Hüseyin'e mektup yazarak onu ısrarla Kûfe'ye davet edenler arasında yer alıyorlardı.

Eşrafın halkı dağıtmak için kullandığı argümana gelince; Kesîr b. Şihâb'ın halka Yezîd b. Muâviye'nin ordusunun Kûfe'ye gelmekte olduğunu, kendisi ile savaşmamaları durumunda halkın atalarını artıracığına Kûfe'nin yeni valisi Ubeydullah b. Ziyâd'a söz verdiğini söyledikten sonra, evlatlarını bu gelirlerden mahrum etmemelerini de ilave etmiştir.⁵⁸ Kısacası Kesir bu konuşmasında iki nokta üzerinde durmaktadır. Bu noktalardan ilki Kûfelilerin Suriye askerleri ile korkutulması, ikincisi ise kuşkusuz ganimet gelirlerinden mahrum edileceklerinin duyurulmasıdır.

Gerek Kesîr b. Şihâb'ın bu konuşması, gerekse Emevileri destekleyen kabile reislerinin devreye girmesi, Dâru'l-imâre'yi kuşatmış bulunan Müslim'i destekleyen kitlenin dağılmasına da etkili olmuştur. Nitekim kısa süre içerisinde etrafında sadece otuz kişi kalmıştır.⁵⁹ Halkın dağılmasıyla Dâru'l-imâre kuşatması otomatikman kaldırılmış oldu. Böylece Müslim, kendisine destek veren binlerce insanın dağılması üzerine geçmişte Hz. Hasan'ın başına gelen hadisenin bir değiştiğini

56 Kûfe eşrafının şehirdeki ağırlığı için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 191-193.

57 Dineveri, 239; Müfid, 193; Nuveyri, XX, 398. İbn Miskeveyh ise sadece Kesir ile Muhammed b. el-Eş'as'ın adını zikretmektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, II, 48.

58 Taberî, VI, 293; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 104; İbn Miskeveyh, II, 48-9. Meclisî de aynı bilgileri büyük bir ihtimalle İsfehânî'den aktarmaktadır. Bkz. Meclisî, 44/349-350.

59 Taberî, VI, 293; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 104; İbn Miskeveyh, II, 49; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 34; Nuveyri, XX, 398; İbn Kudâme ise rakam vermemektedir. Bkz. 113.

yaşadı. Bilindiği gibi Hz. Hasan da 40.000 kişilik Kûfeli bir ordunun başında Muâviye ile savaşmak için harekete geçmiş, ancak ordunun dağılması üzerine ona biat ederek Kûfe'ye dönmüştür. Müslim de arkasındaki desteği yitirince yanında bulunan bir avuç insanla Dâru'l-imâre'den ayrıldı. Geri çekilirken etrafında bulunanlar da teker teker kendisini terk ediyordu. Öyle ki Kinde kapılarına geldiğinde etrafında hiç kimse kalmamıştı.⁶⁰ Ne yapacağını bilmez bir şekilde kalakalan İbn Akil, kapısının önünden geçmekte olduğu Kinde kabilesine mensup Esid b. Hadremî'nin hanımının kendisine acıyıp onu evinde gizlemesiyle bir sığınak bulabildi.⁶¹ Kadın, onu oğlundan dahi saklamış, ancak bir süre sonra çocuk tarafından görülmüştür. Bunu anlayan kadın, durumu oğluna aktarmış ve sırrını kimseye söylememesi konusunda oğluna yemin ettirmiştir.⁶²

Öte taraftan İbn Ziyâd ise, Dâru'l-imâre'yi kuşatan halkın dağılmasıyla duruma yeniden hakim oldu. Etrafa münadiler göndererek, arifler, menâkibler ve mukâtile de dahil olmak üzere, yatsı namazında camiye gelmeyen hiç kimsenin kendisinden emin olamayacağını bildirince Kûfe merkez camisi dolup taştı.⁶³ Namazdan sonra Ubeydullah b. Ziyâd minbere çıkıp, Müslim'in Kûfe'de fitne çıkardığını, onu evinde barındıran kimsenin güvende olamayacağını, onu kendisine ihbar eden kişinin mükafatlandırılacağını söyledikten sonra em-

60 Dineverî, 239; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 308; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 104; İbn Miskeveyh, II, 49; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 34; Nuveyrî, XX, 398.

61 Dineverî, 239; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 308; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 67; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 104,105; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 34; Taberî, İbn Miskeveyh, Müfid ve Nuveyrî, Tavra (veya Tav'a) adındaki bu kadının Eş'as b. Kays'ın ümmü'l-veledi olduğu için azad edildiğini ve daha sonra Esid b. Hadremî ile evlendiğini ve kendisine Bilal adında bir çocuk doğurduğunu, Müslim b. Akil kapısına geldiğinde hadiselerde yer almış olan bu oğlunun gelmesini evinin kapısında beklediğini aktarmaktadır. Bkz. Taberî, VI, 293-4; İbn Miskeveyh, II, 49; Müfid, 194; Nuveyrî, XX, 398. Meclisi ise kadının Kinde kabilesinin Cebelcoğullarına mensup olduğunu söylemektedir. Bkz. Meclisi, 44/350.

62 Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 104; İbn Miskeveyh, II, 50; Nuveyrî, XX, 399.

63 Taberî, VI, 295; Dineverî, 240; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 105; İbn Miskeveyh, II, 50; Nuveyrî, XX, 399.

niyet kuvvetleri komutanı Husayn b. Temîm'e Kûfe'nin tüm çıkışlarını kontrol altına alınmasını, evlerin teker teker aranmasını emretti.⁶⁴ Dinleyiciler arasında, Müslim'in evlerinde saklandığı Bilal b. Husayn de bulunmaktaydı. Bilal, Ubeydullah b. Ziyâd'ın bu konuşmasından sonra paniğe kapılarak Müslim'in evlerinde saklandığını Kinde kabilesinin reisinin oğlu Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'a, bildirdi.⁶⁵ Bunu öğrenen Abdurrahman, durumu babası Muhammed'e aktardı. Babası da bu önemli haberi hiç kaçırmadan Ubeydullah b. Ziyâd'da intikal ettirdi.⁶⁶ İsfehânî'ye göre; Müslim b. Akil'in sığınmakta olduğu evi öğrenen Ubeydullah, Amr b. Ubeydullah b. Abbas es-Sulemî'yi 100 kişilik Kureyş kabilesinin başına⁶⁷ geçirerek, Müslim b. Akil'i kendisine getirmelerini emretmiştir.⁶⁸ İbn Miskeveyh'e göre ise, Muhammed b. el-Eş'as'ın Müslim'in kendi kabilesine mensup olan birinin evinde olduğunu İbn Ziyâd'a söylemesi üzerine İbn Ziyâd'ın öyleyse git, onu bana getir diyerek onu Müslim'i getirmekle mükellef tutmuştur.⁶⁹ Kûfe'de kabile çekişmeleri göz önüne alındığında İsfehânî'nin verdiği bilgi akla daha yatkın gözükmektedir.⁷⁰

Müslim b. Akil, kaldığı bu evde kendisini kuşatan askerlerle, gücünün yettiği kadar savaşmış, sonunda başta Mu-

64 Dineverî, 240; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 105; İbn Miskeveyh, II, 50-1; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 35; Nuveyrî, XX, 399.

65 Dineverî, 240; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 308; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 105; İbn Miskeveyh, II, 51; Müfid, 195; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 35; Nuveyrî, XX, 399.

66 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 67; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 106; İbn Miskeveyh, II, 51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 35; Nuveyrî, XX, 399.

67 Bu konuda kaynaklarda bir ittifak bulunmamaktadır. Örneğin; Dineverî Kureyş kabilesi dışındaki kabile mensuplarını göndermekten çekindiğini söylemektedir [Bkz. 240]. İbn Hibbân, gidenlerin hangi kabilelere mensup olduklarını belirtmemekte, bunların altmış kişi olduklarını başlarında ise Muhammed b. el-Eş'as'ın bulunduğunu ifade etmektedir [Bkz. *es-Sikât*, II, 308]. İbn Miskeveyh ise bunların yetmiş kişi olduğunu, Kays kabilesine mensup olduklarını, başlarına ise Muhammed b. el-Eş'as'ın geçirildiğini söylemektedir [Bkz. İbn Miskeveyh, II, 51]. Nuveyrî ise bunların Kays kabilesine mensup olduklarını ve yetmiş kişi olduklarını söylemektedir. Bkz. XX, 400.

68 Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 106; Nuveyrî, XX, 400.

69 Bkz. İbn Miskeveyh, II, 51.

70 Kûfe'deki kabile çekişmeleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 282 vd.

hammed b. Eş'as olmak üzere Kûfe'nin ileri gelenlerinden bir kaç kişinin verdiği eman üzerine teslim olmuştur.⁷¹ Muhammed b. el-Eş'as'ın Müslim'e eman vermesine ve daha sonra da onu korumak için yeterli çaba göstermemesine bakacak olursak, giden askerler arasında Muhammed de bulunmaktadır. Onun bu askerler arasında yer almasının nedeni; Kinde kabilesine sığındığı için bu kabilenin problemi haline dönüşmüş olan Müslim b. Akil'i yakalayıp İbn Ziyâd'a teslim etmek suretiyle, Hz. Hüseyin hareketinde yer almadıklarını, Müslim ile bir bağlarının bulunmadığını ortaya koyup Emevilere bağlılığını göstermek istemesi olabilir.

Muhammed'in aman vermesi üzerine teslim olan Müslim, katıra bindirilip,⁷² silahı alınınca kendisine verilen emanın düzmece bir eman olduğunun farkına varmış olmalı ki ağlamaya başlamıştır.⁷³ Onun ağlamakta olduğunu gören Muhammed, kendisinin üstlendiği bu misyonu yüklenen kimse-lerin ağlamaması gerektiğini söyleyince,⁷⁴ Müslim "Ben kendim için değil, Hüseyin için ağlıyorum, sizin yanınıza gelmek üzere olan yakınlarım için ağlıyorum. Ben Hüseyin ve onun ailesi için ağlıyorum." demiş, ahitlerine hiçbir şekilde güvenil-meyen Kûfeliler tarafından davet edilmiş olan Hz. Hüseyin'in akıbetinin de kendisi gibi olacağını anlamıştır.⁷⁵ Daha sonra Muhammed b. Eş'as'tan Hz. Hüseyin'e bir elçi göndererek, durumu bildirmesini ve Kûfe'ye gelmesine engel olmasını rica etmiştir.⁷⁶ Muhammed b. Eş'as da bunu yapacağına dair yemin etmiştir.⁷⁷ Nuveyri'nin verdiği bilgileri esas aldığımızda

71 İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 308; Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 106; 36; İbnü'l-Cevzi, IV, 143; Nuveyri, XX, 400.

72 Dineverî, 240; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 68; İbnü'l-Cevzi, IV, 143; Nuveyri, XX, 400.

73 İbn Miskeveyh'te ağladığı ile ilgili hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bkz. II, 52

74 Nuveyri Amr b. Ubeydullah'ın bu sözünü söylediğini belirtmektedir. Bkz. XX, 400.

75 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 36; Nuveyri, XX, 401.

76 Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 107; İbn Miskeveyh, II, 52; Müfid, 197; İbnü'l-Cevzi, IV, 143; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 37; Nuveyri, XX, 401.

77 Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 107; İbn Miskeveyh, II, 52, II, 93; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 37.

Muhammed, Müslim'e vermiş olduğu bu sözünde durmuş ve Hz. Hüseyin'e adam göndererek geri dönmesini istemiş, fakat Hz. Hüseyin bu isteği reddetmiştir.⁷⁸

Müslim b. Akil, Dâru'l-imâre'ye, Ubeydullah b. Ziyâd'ın karşısına getirildiği zaman öldürüleceğini anladığı için bir fırsatını bularak Kureyşli Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'a "Benimle senin arandaki akrabalık bunlardan daha ileridir." demiş ve ona vasiyette bulunmuştur.⁷⁹ Vasiyetinde, Kûfe'ye geldiğinde borç aldığı paranın ödenmesini, öldürüldüğünde cenazesine sahip çıkılmasını ve Hüseyin b. Ali'ye haber göndererek Kûfe'ye gelmemesinin sağlanmasını istemiştir. Ancak Ömer b. Sa'd, Müslim'in vasiyetini yerine getirmek bir yana, bunları hemen vali Ubeydullah b. Ziyâd'a yetiştirmiştir.⁸⁰ İbn Miskeveyh, Muhammed b. Eş'as'ın vali İbn Ziyâd'a hitaben kendisinin, İbn Akil'e eman verdiğini söyleyerek bağışlanması ricasında bulunmuş; ancak valinin ona hakaret ederek "Sen kimsin ki eman veriyorsun? Biz seni eman vermen için değil onu getirmen için gönderdik." dediğini aktarmaktadır.⁸¹ Bunun dışında da Müslim'in bağışlanması hususunda herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Muhammed'in de, talebinin arkasında yeterince durmadığı anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla Müslim b. Akil H 60 yılının Zilhicce ayının 27'si Çarşamba günü feci bir şekilde öldürülmüştür.⁸² Rivayetlere göre yüksekliğinden dolayı et-Tamar adını almış olan Dâru'l-imâre'nin tepesine çıkarılarak burada boynu vurulmuştur. Önce kafası ardından da vücudu yere düşmüştür.⁸³ Ubeydullah, Müslim'i öldürülmekle yetinmemiş, hemen akabinden Hânî b. Urve'yi de öldürtmüştür.⁸⁴ Öldürdüğü bu iki zatın başlarını Şam'a,

78 Bkz. Nuveyri, XX, 401.

79 Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 108; Nuveyri, XX, 402.

80 Dineverî, 241; Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 108; Nuveyri, XX, 402; Meclisi, 44/355-356

81 İbn Miskeveyh, II, 52.

82 Dineverî, 241; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 68; Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 109; İbn Kudâme, 113; İbn Miskeveyh, II, 52-3; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 39; Nuveyri, XX, 401, 403.

83 İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 308; Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 109; İbn Miskeveyh, II, 53; Nuveyri, XX, 403; Meclisi, 44/356.

84 İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 309; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 68; İbn Miskeveyh, II, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 39; Nuveyri, XX, 403. Hânî'nin reisliğini yap-

halife Yezîd'e gönderirken,⁸⁵ cesetlerini halka ibret olsun diye bir süre teşhir etmiştir.⁸⁶

İbn Sa'd konu ile ilgili şu şiiri aktarmaktadır:

Eğer ölümün ne olduğunu bilmiyorsan
Çarşydaki İbn Akil ile Hânî'ye bak
Ölümün şekillerini değiştirdiği cesetleri
Ve kanın sel gibi aktığını görürsün.⁸⁷

İbn Habîb ve Meclisî, Hânî b. Urve'nin pazara götürülerek, halkın gözleri önünde öldürüldüğünü söylüyorsa da,⁸⁸ Kûfe'nin içinde bulunduğu durum Ubeydullah'ın bunu yapmasına olanak tanımadığından, Hânî'nin de Müslim ile aynı yerde öldürülmüş olabileceğini düşünüyoruz. Büyük bir ihtimalle İbn Ziyâd, Müslim ile Hânî'nin cesetlerini pazarda teşhir etmiş bu da kaynaklara adı geçen şahısların burada öldürüldüğü şeklinde yansımıştır.

İbn Miskeveyh, Müslim ile Hânî'nin öldürülmesinden sonra şehirde bir insan avının başladığını, İbn Ziyâd'ın Müslim ile beraber huruç eden diğer insanları getirttiğini ve onların da başını vurdurduğunu iddia ediyorsa da bunların kimlikleri ve kaç kişi olduklarını söylememektedir.⁸⁹ İbn Miskeveyh'in ifade ettiği bu bilgi ne yazık ki başka kaynaklar tarafından desteklenmediği için ihtiyatla karşılanmalıdır.

Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye Hareketi ve Öldürülmesi

Kûfe'ye görevli olarak gelen Müslim b. Akil'in burada Hz. Hüseyin'e 18.000 kişinin biatını aldığı ve bunu bir mektupla kendisine bildirdiğini, mektubunda bir an önce Kûfe'ye gel-

tiği Mezhic kabilesi öteden beri Hz. Ali'nin taraftarı olarak tanınmaktadır. Hânî hadisesinden sonra ise bu kabile Emevîlerin en amansız düşmanları arasında yer alacaklardır. Kûfe'de Emevîlere yönelik patlak veren her hadisede bu kabile başı çekecektir. Yemen kökenli bu önemli kabilenin büyük bir kısmı daha sonra Zeydiye mezhebini benimsemiştir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 116-117 vd.

85 Dineverî, 242; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 309; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 70; Nuveyrî, XX, 403.

86 Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 70.

87 İbn Sa'd, III, 42.

88 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, trs, 480; Meclisî, 44/358.

89 Bkz. İbn Miskeveyh, II, 53.

mesini yazdığını yukarıda ifade etmiştik. Hz. Hüseyin Müslim tarafından kendisine gönderilen bu haberlerden hemen sonra adı geçen şehre gitmeye karar verdi ve hazırlanmaya başladı. Bu kararından haberdar olan dostları Ömer b. Abdurrahman b. Hâris,⁹⁰ Abdullah b. Abbas,⁹¹ İbn Ömer,⁹² Ahnef b. Kays,⁹³ Abdullah b. Muti',⁹⁴ Abdullah b. Zübeyr,⁹⁵ Yahya b. Saïd b. el-As ve Muhammed b. Hanefiyye'nin⁹⁶ ısrarla Kûfe'ye gitmemesini Mekke'de kalmasını öğütlemelerine rağmen, bunu dikkate almayarak, Zilhicce ayının üçüncü günü buraya hareket etti.⁹⁷ Yolda ünlü şair Ferezdek ile karşılaşan Hz. Hüseyin ona Küfelilerin durumunu sorunca Ferazdak gayet veciz bir şekilde "Gönülleri seninle ancak silahları Emevîlerle beraberdir."⁹⁸

90 Belâzürî, *Ensâb*, II, 161; İbn Miskeveyh, II, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 40; Nuveyrî, XX, 406.

91 Belâzürî, *Ensâb*, II, 161 vd. Dineverî, 247; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 65; İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibîyyîn*, 110; İbn Miskeveyh, II, 54; İbn Arabî, 236; İbnü'l-Cevzî, IV, 144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 41; Nuveyrî, XX, 406; Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî (740/1340), *Tarih-i Güzide* (nşr. Abdulhüseyin Nevâi), Tahrân 1339, 263.

92 Belâzürî, *Ensâb*, II, 163; Meclisî, 44/313.

93 Belâzürî, *Ensâb*, II, 163.

94 Dineverî, 246.

95 İbn Zübeyr Hz. Hüseyin'e "Mekke'den gitme, burada kal. Ben sana biat edeceğim. Diğerleri de biat edeceklerdir." dedi. Ancak Hz. Hüseyin "Ben Mekke dışında öldürülmeyi, Mekke'de öldürmeye tercih ederim." dedi [Belâzürî, *Ensâb*, II, 161; Nuveyrî, XX, 407]. Mus'ab ez-Zübeyrî de Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Hüseyin'e "Babamı öldüren, kardeşini şehirden kovun bir memlekete mi gideceksin? dediğini söylemektedir." [Bkz. Musab ez-Zübeyrî, 239]. Bir diğer rivayete göre Hüseyin'in Hicaz'da bulunması durumunda hilafeti eline geçiremeyeceğine inanan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'e "Benim senin gibi taraftarlarım olsaydı oraya gitmekten asla vazgeçmezdim." diyerek onun Kûfe'ye gitmesini teşvik ettiği de rivayet edilmektedir [Bkz. Halife b. Hayât, Ebû Amr (240/854), *Tarîhu Halîfe b. Hayyat* (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut, 1993, 178; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 65; bkz. İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibîyyîn*, 110; Nuveyrî, XX, 407; İbn Arabî, 236]. İsfehâni, Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Hüseyin'in Mekke'den çıkışından hemen sonra Emevî iktidarını eleştirmeye başladığını ve halkı kendisine biate çağırıldığını aktarmaktadır [Bkz. İsfehâni, Ebû'l-Ferec (356/966) *el-Eğâni*, I-XXIV (thk. Abdullah Ali Muhanna), Beyrut 1995, I, 26]. Abdullah b. Abbas'ın, Abdullah b. Zübeyr'i gördüğünde ona "Gözün aydın Hüseyin gitti. Hicaz sana kaldı." [Bkz. Dineverî, 244; İsfehâni, *Mekâtîlu't-Talibîyyîn*, 111; İbn Miskeveyh, II, 56] demesi de İbn Zübeyr'in Hz. Hüseyin'in Mekke'den ayrılmasını istediği ve onu kendisine rakip gördüğünü göstermektedir.

96 Meclisî, 44/364.

97 Mes'ûdi, *Murûc*, III, 70.

98 Halife b. Hayât, 176; Belâzürî, *Ensâb*, II, 165; Dineverî, 245; İbn Miskeveyh, II, 56-7. İsfehâni, *el-Eğâni*, XXI, 361.

diyerek nazikçe Mekke'ye dönmesini tavsiye etti. Hz. Hüseyin buna rağmen kararından vazgeçmeyerek yoluna devam etti. Hâcîr'e vardığında Kûfelilere hitaben yazdığı mektubu Kays b. Mushir es-Saydaî'ye vererek, Müslim b. Akîl'in göndermiş olduğu mektubun kendisine ulaştığını ve Kûfe'ye gelmekte olduğunu haber verdi, işlerine sıkıca sarılmalarını tavsiye etti.⁹⁹ Ancak bu mektup Hz. Hüseyin'in taraftarlarına ulaşmadı. Zira, Kays, Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Kûfe'nin giriş ve çıkışlarını kontrol altına almak için görevlendirilen Husayn b. Numeyr tarafından yakalanarak Kûfe'ye gönderilmiştir.¹⁰⁰ Vali tarafından Dâru'l-imâre'nin tepesine çıkarılan Kays'tan Hz. Hüseyin'i lanetlemesi istenmiş, bunu yapmayı Ubeydullah b. Ziyâd ile babasını lanetleyince aşağıya atılarak öldürülmüştür.¹⁰¹

Öte taraftan Kûfe'ye gelmekte olan Hz. Hüseyin, es-Sa'lebiye denilen yere ulaştığında Müslim b. Akîl'in Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yakalandığını ve şehit edildiğini, Emevilerin Kûfe'de kontrolü ele geçirdiklerini öğrendi.¹⁰² Bunun üzerine arkadaşlarından bazıları, Kûfe'de hiç taraftarının olmadığını anlaşıldığını, hatta bunların kendisine düşman bile olabileceklerini, dolayısıyla geri dönmesinin daha makul olacağını söylediler.¹⁰³ Durumu dostlarıyla müzakere eden Hz. Hüseyin

99 İbn Miskeveyh, II, 57; Nuveyrî, XX, 412. Müslim b. Akîl kendisine "Kûfelilerin tümü seninle beraberdir, mektubum sana ulaştığında gel!" diye mektup yazmıştı. Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, II, 167; Dîneverî, 243; Müfit, 203.

100 Dîneverî, 248; İbn Miskeveyh, II, 57; Nuveyrî, XX, 413. Ubeydullah b. Ziyâd, Kûfe'den Hz. Hüseyin'e yardıma gidecek olan şahısları engellemek için Kûfe'nin giriş ve çıkışlarını kontrol altına almıştı. Sura köprüsünün önüne 500 kişi ile Zahr b. Kays el-Cu'fi bulunuyordu. Zahr, Kûfe'den hiç kimsenin çıkmasına müsaade etmemektedir. Bkz. Hemdâni, Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Yakub (334/945), *el-İklîl min Ahbârî'l-Yemen ve Ensâbi'l-Himyer* (thk. Muhibbuddin el-Hatîb), Beyrut 1987, 100.

101 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 167; Dîneverî, 246; İbn Hazm, *Cemhere*, 195; İbn Miskeveyh, II, 57; Nuveyrî, XX, 413; Meclisî, 44/370.

102 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 168; Dîneverî, 247; Müfid, 204; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 45. Mes'ûdi ise Hz. Hüseyin'in Müslim b. Akîl'in öldürüldüğü haberini Kadisiyye'de Hurr b. Yezid et-Temimî'den aldığını belirtmektedir [Bkz. Mes'ûdi, *Murûc*, III, 70]. Nuveyrî ise Hz. Hüseyin'in bu haberi Bezzûd'da aldığını söylemektedir. Bkz. Nuveyrî, XX, 414.

103 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 168; Dîneverî, 247; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 70; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 45-46; Nuveyrî, XX, 414.

yin de geri dönmenin daha doğru olduğu sonucuna vardı.¹⁰⁴ Fakat Müslim b. Akil'in çocukları ileri atılarak, "Allah'a yemin ederiz ki ya intikamımızı alırız, ya da Müslim'in tattığını tadarız."¹⁰⁵ diyerek, onun dönmesine mani oldular. Bazısı ise kendisinin Müslim gibi olmadığını, Kûfe'ye ulaşması durumunda halkın etrafında toplanacaklarını iddia ederek onu iknaya çalıştılar.¹⁰⁶ Orada bulunanların bazıları Müslim'in çocuklarını destekleyerek ikna olmuş gibi görünen Hz. Hüseyin, Kûfe'ye doğru yoluna devam etti. Zübale denilen yere geldiğinde Müslim b. Akil'e elçi olarak gönderdiği Abdullah b. Yaktur'un¹⁰⁷ da öldürüldüğünü öğrendi.¹⁰⁸ Bu haberi alınca durumun hiç de iç açıcı olmadığını anladı ve kendisiyle beraber bulunan dostlarına "Ey insanlar taraftarlarımız bizi aldatmış bulunmaktadırlar. Müslim b. Akil, Hânî, Kays b. Mushir ve Abdullah b. Yaktur öldürülmüşlerdir. Dönmek isteyenler dönebilirler."¹⁰⁹ diyerek, onların dönmesini istemiş, kendisi ise yoluna devam etmiştir. Bu konuşmanın ardından yakınlarının dışında, etrafındakilerin çoğunun kendisini terk ettiği kaydedilmektedir.¹¹⁰ Yolda Hz. Hüseyin ile karşılaşan ve onun Hz. Peygamber'in torunu olduğunu öğrenen herkes geri dönmesini istemiş ancak o, bunlardan hiç birinin sözüne kulak asmayıp yoluna devam etmiştir.¹¹¹

Öte taraftan Müslim b. Akil ve Hânî'yi öldüren Ubeydullah b. Ziyâd, Kûfe'den Hz. Hüseyin'e destek amacıyla gidebilecek olanları engellemek ve onun tarafından Kûfe'ye gönderilebi-

104 Mes'ûdi, *Murûc*, III, 70; İbnü'l-Cevzî, IV, 145; Ebü'l-Ferec el-İşfehâni, *Mekâtîlu't-Talibîyyîn*, 111.

105 Belâzürî, *Ensâb*, II, 168; Dineverî, 247; Mes'ûdi, *Murûc*, III, 70; Ebü'l-Ferec el-İşfehâni, *Mekâtîlu't-Talibîyyîn*, 111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 46; Nuveyrî, XX, 414. Ufak değişikliklerle Müfid, 205.

106 Bkz. Müfid, 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 46; Nuveyrî, XX, 414.

107 Abdullah b. Yaktur, Hz. Hüseyin'in süt kardeşidir. Bkz. Tusî, *Ricâlu't-Tûsî* (thk. Cevâd el-Kayyûmi el-İşfehâni), Kum 1415, 105; Müfit, Muhammed b. Muhammed b. Nu'man (413/1022), *el-İrşâd* (shh. Seyyid Kâzim el-Musevî), Kum 1377, 202.

108 Belâzürî, *Ensâb*, II, 169; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 46; Nuveyrî, XX, 414; Dineverî ise Zübalede Kays b. Mushir'in ölüm haberini aldığını belirtmektedir. Bkz. 248.

109 Belâzürî, *Ensâb*, II, 169; Müfid, 205; Nuveyrî, XX, 415.

110 Dineverî, 248; Nuveyrî, XX, 415.

111 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, III, 165-167; Dineverî, 248.

lecek olan elçilerin şehre girişine mani olmak için Husayn b. Numeyr komutasında 4.000 kişilik kuvveti Kadisiye'ye gönderdi. Hac ve Umre amacı dışında Mekke yönüne gidecek herkesin engellenmesini emretti.¹¹² Hatta bununla yetinmeyerek başta Basra olmak üzere Suriye, Medine'ye giden yolların tamamını kontrol altına almıştır.¹¹³ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gönderdiği elçisi bu görevliler tarafından yakalanmıştır. Böylece Kûfe dış dünyadan tamamen koparıldığı için Hz. Hüseyin'e katılmak için gitmek isteyenlerin hiç biri buna yeltenmeye cesaret edememiştir.

Bununla da yetinmeyen Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in yolda durdurulması ve şehre yaklaştırılmaması için de Hurr b. Yezîd et-Temîmî komutasında 1.000 kişilik bir kuvvet görevlendirdi. Kûfe'den gönderilen Hurr b. Yezîd et-Temîmî komutasındaki bu ordu Hz. Hüseyin'in önünü keserek daha fazla ilerlemelerine izin vermemiştir.¹¹⁴ Ubeydullah tarafından gönderilen Hurr'un, Hz. Hüseyin ile savaşmaktan daha çok, onu Yezîd'e biat ettirerek sorunu çözme düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Hz. Hüseyin, biat etmemekte kararlı olduğu için onun bu teklifini hiçbir şekilde kabul etmemiştir. Hurr'un namaz vakitlerinde ordusuyla beraber Hz. Hüseyin'in arkasında saf tutması¹¹⁵ onu korumaya çalıştığı şeklinde mütalaa edilmiştir.¹¹⁶

Öte taraftan Hurr'un gelişi Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye kesinlikle ulaşamayacağını anlamasına neden olmuş ve geri dönmeye karar vermiştir. Nitekim Hurr ve askerlerine burada yaptığı konuşmada "Allah'tan korkunuz ve hakkı ehli için tanıyınız (hakkı ehline veriniz/hilafeti bana veriniz). Eğer siz gelişimizi beğenmiyor ve hakkımızı tanıyorsanız, bu mektuplarınızda

112 Dineverî, 243.

113 Bkz. Müfid, 203.

114 Belâzürî, *Ensâb*, II, 169; Dineverî, 249; Ebû'l-Ferec el-İşfehâni, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 112; İbn Miskeveyh, II, 59; İbnü'l-Cevzî, IV, 151; Nuveyrî, XX, 416.

115 Dineverî, 249; İbn Miskeveyh, II, 59; Nuveyrî, XX, 417.

116 Hz. Hüseyin'i ikna edemeyen Hurr, daha sonra onun saflarına geçerek onunla beraber Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasındaki Kûfe ordusu-na karşı savaştı.

ifade ettiğiniz ve elçilerinizin dile getirdikleri görüşler değildir. Onu değiştirdiniz. Öyleyse (müsaade edin) geldiğimiz yere dönelim.”¹¹⁷ diyerek Kûfelilerin isteği üzerine burada bulduklarını, dolayısıyla Mekke'ye dönmelerine izin verilmesini istemiştir. Kûfeliler ile Hz. Hüseyin arasındaki yazışmaları bilmeyen Hurr bu mektuplardan haberi olmadığını söyleyince Hz. Hüseyin Kûfelilerin kendilerine gönderdiği mektupları ortaya döktü. Mektupları görüp, durumu anlayan Hurr “Vallahi biz bu mektupları gönderen adamlar değiliz.” diyerek yemin etmiş olmasına rağmen,¹¹⁸ Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye girmesine müsaade etmediği gibi, Mekke'ye dönmesine de izin vermeyip, Ubeydullah b. Ziyâd'ın emirleri doğrultusunda hareket etme kararı aldı.¹¹⁹ Hz. Hüseyin, Hurr ve arkadaşlarına yaptığı konuşmada Kûfe'ye geliş amaçlarını ortaya koymakla kalmamış, onları gerçekleri görmeye davet etmiş ve şöyle demiştir: “Bu insanlar (Ümeyyeoğulları) Şeytan'a itaat etmeyi gerekli görüp, Rahman'a itaat etmeyi terk ettiler. Fesadı/fitneyi ortaya çıkarıp, hududullahı ta'til ettiler (Allah'ın hadlerini uygulamadılar). Helalî haram, haramı helal kıldılar. Ben, benim dışındakilerden daha çok hilafete layığım. Mektuplarınız ve elçileriniz bana geldi (beni siz çağırdınız) bana biatınız tamamlanmışsa doğruluğunuzu ıspatlayınız.” dedikten sonra kendisinden önce babası ve kardeşi (Hasan'a) yaptıklarından dolayı onları kınadı ve gitmelerine müsaade edilmesini istedi.¹²⁰

Onlar böyle beklerken Kûfe tarafından dört kişi gelmiştir. Bunlar Hz. Hüseyin'in dostlarından olan Nâfi' b. Hilâl el-Murâdî, Amr b. Hâlid is-Seydavî, Mevlası Sa'd ile Mücemi' b. Abdullah el-Âizî idiler.¹²¹ Gelen bu şahısların Hz. Hüseyin'in yanına girmelerine izin verilmediyse de Hz. Hüseyin'in ricası

117 Belâzürî, *Ensâb*, II, 170; Dîneverî, 249; Nuveyrî, XX, 417. Bazı değişikliklerle bkz. İbnü'l-Cevzî, IV, 151 ve İbn Miskeveyh, II, 59.

118 Belâzürî, *Ensâb*, II, 170; Dîneverî, 249; İbn Miskeveyh, II, 59; İbnü'l-Cevzî, IV, 151; Nuveyrî, XX, 418.

119 Belâzürî, *Ensâb*, II, 170; Dîneverî, 250; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 112; Nuveyrî, XX, 418.

120 Belâzürî, *Ensâb*, II, 171; Nuveyrî, XX, 419.

121 Belâzürî, *Ensâb*, II, 171; Nuveyrî, XX, 420-1. İbn Miskeveyh dört kişinin geldiğini söylemekte, fakat kimler oldukları hakkında bilgi vermemektedir. Bkz. II, 61.

üzerine müsaade edilmiştir.¹²² Hz. Hüseyin bunlara Kûfe'nin durumunu sorunca "Eşrafın rüşveti artırıldı, keseleri dolduruldu..." denilerek Ubeydullah b. Ziyâd'ın Kûfelileri satın aldığı, onlardan ümit kesilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹²³

Öte taraftan Hurr'un Hz. Hüseyin'i cezalandırmayacağını anlayan Ubeydullah b. Ziyâd, bunun üzerine Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı dört bin kişilik bir kuvvetin başında Hz. Hüseyin'in üzerine gönderdi. Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin'e uygulanmakta olan kuşatmayı daha da daralttı.¹²⁴ Gelen bu yeni kuvvetler Hurr'un kuvvetlerine hiç benzemiyordu. Çünkü Hurr, kendisine verilen görevi yerine getirme düşüncesinde olmakla beraber Hz. Hüseyin'e karşı saygısızlık da yapmıyor, onu incitmeye çalışıyordu. Yeni kuvvetlerin ise Hz. Hüseyin hiç umurlarında değildi. Onlar Hz. Hüseyin'i bertaraf etmekle elde edecekleri nimetlerin peşinde idiler.¹²⁵ Zira gelir gelmez onun direnişini kırmak için Fırat nehrinden içme suyu almasını engellediler. Hz. Hüseyin Kûfe'ye giremeyeceğine kesin kani olunca, Ubeydullah b. Ziyâd'ın kuvvetleriyle anlaşma zemini aramaya başladı ve kendilerine şu önerilerde bulundu:

1. Geldiği yere geri dönmesine müsaade edilmesi¹²⁶
2. Şam'a halife Yezîd'e giderek onunla görüşmesine izin verilmesi
3. Türkistan'a yapılması düşünülen fetihlere bir nefer olarak katılmasına müsaade edilmesi¹²⁷

122 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 172; Nuveyrî, XX, 421.

123 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 172; İbn Miskeveyh, II, 61; Nuveyrî, XX, 421.

124 İbn Miskeveyh, II, 64; İbnü'l-Cevzî, IV, 152; Nuveyrî, XX, 425.

125 Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin meselesini halletmesi durumunda Rey valiliği için Ubeydullah b. Ziyâd'dan söz almıştı [Bkz. Nuveyrî, XX, 425]. İbn Miskeveyh Ömer b. Sa'd'ın daha önce Rey valiliğine atandığını, görevine gitmek üzere yola çıktığını, Hamamu A'yun'a geldiğinde bir habercinin gelerek kendisine İbn Ziyâd'ın Hüseyin problemini hallettikten sonra görevinin başına dönmesi emrini iletmesi sonrasında Hz. Hüseyin'in üzerine yürüdüğünü söylemektedir [Bkz. II, 64]. Ancak olayın gelişmesi göz önüne alındığında Ömer b. Sa'd'ın Rey valiliğine atanmadığı, fakat kendisine atanacağı vadildiği akla daha yatkın görünmektedir.

126 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 7; Belâzûrî, *Ensâb*, II, 177; Nuveyrî, XX, 429.

127 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 7; İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusi (327/939), *İkdu'l-Ferid*, I-VII (thk. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyarî, Abdusselam Harun), Kahire 1968, IV, 379.

Hz. Hüseyin'in bu istekleri Ömer b. Sa'd tarafından Ubeydullah'a iletildi. Ancak Ubeydullah bu önerilerden hiç birini kabul etmedi ve Hz. Hüseyin'in hiçbir şart ileri sürmeden kendisine itaat ettirilip Yezid'e biat etmesinin sağlanmasını, aksi takdirde öldürülmesini emretti.¹²⁸ Ubeydullah b. Ziyâd ve Ömer b. Sa'd tarafından takınılan bu sert ve acımasız tutum, Emevî taraftarlarını dahi rahatsız etmiştir.¹²⁹ Nitekim bu hadiseden hemen sonra Ubeydullah'ın ordusunun ikinci adamı olan Hurr b. Yezid el-Yerbuî, Hz. Hüseyin'e katılarak onunla birlikte eski arkadaşlarına karşı savaşmış, bu savaşta da öldürülmüştür.¹³⁰ Hz. Hüseyin'e katıldıktan sonra Küfelilere yaptığı konuşmada "Onu size gelmesi için davet ettiniz ve size gelince onu (düşmanlarına) teslim ettiniz ve elinizde esir gibi oldu. Onu, kadınlarını ve arkadaşlarını, Yahudi, Hiristiyan ve Mecusilerin, Sevad domuzlarının ve köpeklerinin bile rahat bir şekilde içtikleri Fırat nehrinin suyundan mahrum ettiniz. Soyu hakkında Muhammed'e muhalefet etmeniz ne kötüdür. Eğer müminler iseniz, Muhammed'in peygamberliğini tasdik ediyor ve kıyamete inanıyorsanız, bu adamın Allah'ın toprağında gezmesine müsaade ediniz." diyen Hurr, hem Ömer b. Sa'd'ın acımasız tavrını hem de Küfelilerin vefasız tutumunu eleştirmiştir.¹³¹

Netice itibarıyla Yezid b. Muâviye'ye biat etmeye zorlanan Hz. Hüseyin, bunu kabul etmeyince hicri 61 yılında Ubeydullah b. Ziyâd tarafından gönderilen Ömer b. Sa'd komutasındaki ordu tarafından, beraberindeki yetmiş iki kişi ile birlikte acımasızca şehit edilmiştir.¹³² Bu hadise esnasında kendisine mektuplar yazarak onu Küfe'ye davet eden Şebes b. Rib'i gibi bazı şahısların Emevî ordusunun kanat komutanla-

128 Belâzürî, *Ensâb*, II, 173; İbn Miskeveyh, II, 66; Nuveyrî, XX, 429.

129 Belâzürî, *Ensâb*, II, 180, 181; İbn Miskeveyh, II, 65-6; Nuveyrî, XX, 428-9.

130 Belâzürî, *Ensâb*, II, 189; Dineverî, 256; İbn Miskeveyh, II, 70-71; Nuveyrî, XX, 446.

131 Belâzürî, *Ensâb*, II, 190. Çok az değişikliklerle bkz. Nuveyrî, XX, 446.

132 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Ensâb*, II, 170-205; Dineverî, 254-259; Hibbân, *es-Sikât*, II, 309-310; III, 68-69; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 112 vd. İbn Kudâme, 130; İbn Miskeveyh, II, 72 vd; Nuveyrî, XX, 405-476; Mes'ûdî ise seksen yedi kişi ile beraber öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. *Murûc*, III, 71.

rı olarak görev yapmış olmaları manidardır.¹³³ Ömer b. Sa'd'ın askerlerinden de seksen sekiz kişi Hz. Hüseyin ve arkadaşları tarafından öldürülmüştür.¹³⁴ Rey valiliği vadiyle Hz. Hüseyin ve beraberindekileri şehit eden Ömer b. Sa'd ise Yezîd tarafından bu göreve getirilmemiş; yerine Müslim b. Ukbe atanmıştır. Gerekçe olarak ise Hz. Hüseyin ve beraberindekileri şehit etmiş olması gösterilmiştir.¹³⁵ Dolayısıyla uğruna bu kadar canın heba edildiği valilik umudu da yok olmuştur. Yezîd'in Ömer'i Rey valiliğinden almasının nedeni özelde Küfe'de, genelde ise İslam âleminin hemen hemen her yerinde gelişmiş olan muhalefetin susturulması olduğu sanılmaktadır.

Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi Küfe'de Emevîlerin durumlarını sağlamlaştıramamış, aksine daha da kötüleştirmiştir. Zira bundan sonra Küfe'de çıkan her hadisenin temelinde Hz. Hüseyin'in şehadeti yatacaktır.

Şehit edilen Hz. Hüseyin'in ve diğer arkadaşlarının başları¹³⁶ Havelî b. Yezîd el-Esbâhî ile Humeyd b. Müslim tarafından Küfe'ye Ubeydullah b. Ziyâd'a getirildi.¹³⁷ Küfe'ye gece vakti geldiklerinden Hz. Hüseyin ve diğerlerinin başları Havalî tarafından kendi evine götürüldü, o gece onun evinde kaldı.¹³⁸ Sabahleyin bu başlar Ubeydullah b. Ziyâd'a getirildiğinde, valinin elinde bulunan bir değnek ile Hz. Hüseyin'in dudaklarına vurduğu, Zeyd b. Ebî'l-Erkâm'ın Ziyâd'dan değneğini çekmesini istediği ve Allah'a yemin ederek "Resulullah'ı bu du-

133 Bu isimler için bkz. Nuveyrî, XX, 438.

134 Belâzürî, *Ensâb*, II, 172-193; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,81.

135 Bkz. İbn Miskeveyh, II, 77.

136 Hz. Hüseyin'in katline iştirak eden Küfeli kabileler öldürdükleri şahısların kesik başlarını yanlarına alarak Küfe'ye geri döndüler. Şemir b. Zî'l-Cevşen liderliğindeki Hevâzin kabilesi 22, Temîm 17, Kays b. el-Eş'as b. Kays liderliğindeki Kinde 13, Hilâl el-E'vâr komutasındaki Esed oğulları 6, İbn Züheyr komutasındaki Ezd 5, Velid b. Amr liderliğindeki Sakif kabilesi 12 kişi öldürürerek kesik başlarını Küfe'ye Ubeydullah b. Ziyâd'a getirdiler (Dineverî, 259; ufak değişikliklerle bkz. İbnü'l-Cevzî, IV, 152). Muhtemelen bu kelle avcıları, kestikleri kelle başına Ubeydullah b. Ziyâd'dan para aldılar.

137 Belâzürî, *Ensâb*, II, 206; Dineverî, 259; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 71; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyyîn*, 118; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,81; Nuveyrî, XX, 464.

138 Belâzürî, *Ensâb*, II, 206; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,82; Nuveyrî, XX, 464-5.

dağları öperken gördüğünü” söyleyip ağladığı, Ubeydullah'ın da ona “Hay Allah seni ağlatsın! Allah'a yemin ederim, şayet yaşlı olmamış olsaydın senin boynunu uçururdum.” dediği rivayet edilmektedir.¹³⁹

b. Hz. Hüseyin Sonrası Kûfe

Öte taraftan Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra iki gün daha Kerbela'da kaldı ve daha sonra Kûfe'ye döndü.¹⁴⁰ Kûfe'ye giderken beraberinde Hz. Hüseyin'in kızlarını, kız kardeşlerini ve onunla birlikte bulunan tüm çocuklarını da getirdi.¹⁴¹ Bunlar birer esir gibi Ubeydullah b. Ziyâd'ın huzuruna çıkarıldılar. Ubeydullah b. Ziyâd meydana gelen bu olaylardan dolayı Hz. Hüseyin ve beraberindekileri suçladığı, gelenlerin arasında bulunan Hz. Ali'nin kızı Zeyneb bnt. Ali'nin ona cevap verdiği ve aralarında sert tartışmaların meydana geldiği kaydedilmektedir. Yine gözünü kan bürümüş olan Ubeydullah b. Ziyâd'ın hasta olduğu için savaşa iştirak etmemiş olan Hz. Hüseyin'in küçük oğlu Ali b. Hüseyin'in de öldürülmesini emrettiği rivayet edilmektedir.¹⁴² Esir muamelesi gören Hz. Hüseyin'in akrabaları hapsedilmiş, zafer olarak nitelenen bu vahşet bir ulak ile Şam'da bulunan Emevî halifesi Yezîd'e iletilmiştir.¹⁴³

Ubeydullah b. Ziyâd hızını alamamış olacak ki; halkı mesitte toplayarak onlara bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Emevî halifesi Yezîd'i ve onun taraftarlarını övmüş, yalancı oğlu yalancı olarak değerlendirdiği Hz. Hüseyin'i eleştirmiş ve ona karşı muzaffer geldikleri için de Allah'a hamd etmiştir.¹⁴⁴ Onun bu konuşmasını dinleyenlerden biri olan, görme özürü Abdullah b. Afif el-Ezdi son derece etkilenmiş ve kimsenin Ubeydullah'a cevap vermediğini görünce kendi-

139 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 207; Dineverî, 259, 260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,82; Nuveyrî, XX, 464.

140 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 206; Dineverî, 259; Nuveyrî, XX, 464.

141 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 206; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlu't-Talibiyîn*, 119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,82.

142 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 206,207; İbn Sa'd, V, 212; İbn Miskeveyh, II, 74; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,83; Nuveyrî, XX, 464-6.

143 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,85.

144 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,84; Nuveyrî, XX, 466.

si kalkıp tepki göstermiş ve yalancı oğlu yalancının Hüseyin değil, bizzat kendisi olduğunu haykırmıştır.¹⁴⁵ Abdullah b. Afif'in bu tepkisi üzerine Ubeydullah b. Ziyâd görevlilere onu tutuklamalarını emretmiştir. Ancak mescitte bulunan 700 civarında Ezdli, kabiledaşlarını korumuşlar ve onu İbn Ziyâd'a teslim etmemişlerdir.¹⁴⁶ Bunun üzerine İbn Ziyâd, bu olaydan sadece Ezd kabilesini değil, Yemenlilerin tamamını sorumlu tutmuş, İbn Afifi getirmemeleri durumunda hepsini cezalandıracağını söylemiştir. Bu tehdit karşısında, yapacakları başka şeyin olmadığına inanan Yemenliler, Abdullah b. Afifi getirmek için harekete geçmişlerdir. Ancak Ezd kabilesi, görme özürlü olan kabiledaşlarını tutuklamalarına izin vermemiş, bu uğurda savaşı bile göze almıştır. Ezd kabilesi ile diğer Yemenliler arasında çıkan bu savaşta Ezdlilerden Abdullah b. Hüze ve Muhammed b. Habîb el-Bekrî öldürülmüştür. Üstün kuvvetlere sahip diğer Yemenliler, Ezd kabilesini bozguna uğratmış ve İbn Afifi yakalayıp vali İbn Ziyâd'a teslim etmişlerdir. Vali bu görme özürlü zâtı hiç acımadan astırarak cezalandırmıştır.¹⁴⁷ Bu olay Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra Kûfe'de meydana gelen en önemli hadisedir.

Hz. Hüseyin'e karşı kazandığı bu zaferinin! ne denli büyük olduğunu göstermek isteyen İbn Ziyâd, onun kafasını bir ağacın ucuna taktırarak Kûfe sokaklarında dolaştırtmıştır.¹⁴⁸ Daha sonra bu başlar Mihken b. Sa'lebe, Zahr b. Kays ve Şemir Zi'l-Cevşen eşliğinde bir grupla Şam'a, Yezîd'in yanına gönderilmiştir.¹⁴⁹

145 Abdullah b. Afif el-Ezdi "Ey Mercâne'nin oğlu yalancı oğlu yalancı sen ve atalarımızsınız. Nebilerin çocuklarını öldürüyorsun, sonra da doğrular gibi mi konuşuyorsun." dedi. Belâzûri, *Ensâb*, III, 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,84; Nuveyrî, XX, 466.

146 Belâzûri, *Ensâb*, II, 211; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,84.

147 Belâzûri, *Ensâb*, II, 211- II, 211; Nuveyrî, XX, 467.

148 İbnü'l-Cevzi, IV, 157; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,84; Nuveyrî, XX, 467. Meclisi bir mızrağın ucuna takılarak gezdirildiğini söylemektedir. Bkz. Meclisi, 45/121.

149 Belâzûri, *Ensâb*, II, 218; Dineverî, 260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,84. Mes'ûdi ve İbn Hibbân Hz. Hüseyin'in başının Şam'a gönderildiğini söylemektedir. Ancak kiminle gönderildiği hakkında bilgi vermemektedir [Bkz. Mes'ûdi, *Murûc*, III, 71; İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 68-69; Nuveyrî, XX, 467-8]. Ya'kubi ise Hz. Hüseyin'in başının bir mızrağın ucunda Şam'a götürüldüğünü söylemektedir. Bkz. Ya'kubi, *Tarih*, II, 245

Netice itibariyle; Hz. Hüseyin'in hunharca öldürülmesi, Kûfe'yi kısa süreliğine Emevîlere bağlamış olsa da bu hadise İslam aleminde bu hanedana karşı muhalefetin had safhaya çıkmasına da sebep olmuştur. Nitekim Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'in şehadetinden hemen sonra, onun şehit edilmesini istismar ederek¹⁵⁰ Mekke'de halifeliğini ilan etmiştir. Başta Kûfe olmak üzere İslam kentlerinin tamamına yakını –Suriye dışında- İbn Zübeyr'in halifeliğini kabul ederek Emevîlerden ayrılmıştır. Hz. Hüseyin'in kanı üzerinde yükselen ikinci hadise ise, onu Kûfe'ye davet edip sonra da yalnız bırakanların oluşturduğu harekettir. Başını Süleyman es-Surat'ın çektiği bu kitle Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi üzerine, onu yalnız bıraktıkları için pişman olmuş ve *tevbe edenler* adı altında bir örgüt kurarak Emevîlere karşı savaşmışlardır. Son hareket ise Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî hadisesidir.

150 Nuveyri, Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Hüseyin'in şehit edildiğini öğrendikten sonra Mekke'de bir konuşma yaptığını, bu konuşmasından hemen sonra kendisine biat edildiğini söylemektedir. Bkz. Nuveyri, XX, 517.

HZ. HÜSEYİN'İN ÖCÜNÜ ALMAK İÇİN KÜFE MERKEZLİ OLUŞAN SİYASİ HAREKET: TEVVÂBÜN

Tevvâbün hareketi, Hz. Hüseyin'in Emevîler tarafından öldürülmesinden sonra Küfe merkezli olarak gelişen bir siyasi harekettir. Kuşkusuz birçok çalışmaya konu olmuş olan bu hareket, değişik zaviyelerden, farklı şekillerde okunmuştur.¹ Örneğin Şia'yı erken döneme tarihlendirenler hadiseye ilk Şii olaylardan biri,² hatta ilk Şii isyan olarak bakmışlardır.³ Gerald R. Hawting gibi Yahudi kültürünün İslam kültürünü etkilediğine inananlar, hadise ile Yahudi kültürü arasında bağ kurmuşlardır. Onlara göre Tevvâbün hadisesi, Şia'da önemli bir yeri bulunan "aşura kutlamaları"nı doğurmuştur. "Aşura" ile Yahudi kültüründeki "Yom Kippur" birbirine ciddi şekilde benzemekte, hatta "aşura" "yom kippurun" İslam geleneğinde yeniden ihyasıdır.⁴ David Pinault gibi bazıları ise daha değişik yorumlarda bulunmuşlardır. Onlara göre Tevvâbün mensuplarının Hz. Hüseyin'in vefatının akabinde Küfe'nin

- 1 Tevvâbün hadisesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. J. Wellhausen, *Die Religios-Politischen Oppositionsparteien im altern Islam*, Berlin 1901, ss. 71-74 (İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasi Muhalefet Partileri, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1989; S.H.M. Jafri, *The Origins and Early Development of Shia Islam*, London 1976, ss. 222-234; Muhammed Cevâd Meşkur, *İslam Mezhepler Tarihi Sözlüğü* (çev. Mehmet Mahfuz Söylemez vd.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmamiyye Şiası: Caferiyye Mezhebi Doğuşu Gelişmesi ve Görüşleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1984; Mooja Momen, *An introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, Yale University Press, 1987; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 62-92.
- 2 Bkz. Maria Massi Dakake, *The Charismatic Community: Shied Identity in Islam*, State University of New York Press, USA 2007, s. 90 vd.
- 3 Dr. M. H. Dato, *Muhtar: How The Avenger The Kerbala Perpetrators* ss. 45 vd.
- 4 Bkz. Gerald R. Hawting, "The Tawwâbun, Atonement And 'Ashûra", *Journal of Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Universitat Ha-İvrit Be-Yarushalayim (The Hebrew University), 1994, c. XVII, 167 vd; "The Development of Islamic Ritual", 2006 London, s. 173 vd; Danien Stölk Ben Ezra, *The Impact of Yom-Kippur on Early Christianity*, Tübingen 2003, s. 34.

dışında toplanıp onu Emevîlerle savaşı esnasında yalnız bıraktıkları için kendilerini suçlamaları, daha sonra gelişen matem törenlerine kaynaklık etmiştir. Bu matem törenlerinin yegane amacı işlenen suçun bağışlatılması, bir başka ifade ile günah çıkarılmasıdır. Dolayısıyla hadise Hıristiyanlıktaki günah çıkarmaya benzetilmektedir. Hatta bunlar, Şiîler arasında yaygın olarak inanılan “azedari/matem” meclislerine Hz. Fatıma'nın ruhunun da geldiği inancının, Hıristiyanların günah çıkarma merasimi esnasında Hz. İsa'nın temsilen bulunduğu inancına benzediğini ima etmektedirler.⁵ Hadiseye farklı olarak bakanlardan bir başkası ise Rosie Llevelleyn-Jones'tur. Nitekim o, bu harekete katılanları, asırlar sonra Hz. Hüseyin'in şehadetinin yıl dönümünde, Kerbela'da toplanacak olanların ilk temsilcileri olarak görmekte ve bunlara “ilk Kerbela Hacıları” demektedir.⁶ Lynda Clark gibi Şia'yı sonraki döneme tarihlendirenler ise bu hadiseye kurucu bir rol yüklemişlerdir. Onlar Hz. Hüseyin'in katlinin Şia'nın oluşumu üzerindeki etkisine dikkat çekmekte ve bu sürecin Tevâbûn hadisesiyle başladığını söylemektedirler.⁷ Nitekim Jason BeDuhn de bu kanaattedir. Ona göre Hz. Hüseyin'in öldürülmesi aynen Mani'nin öldürülmesi sonrasında gelişen yeni kitle “imitatio manichaie” gibi bir yapı oluşturmuştur. Mani'nin öldürülmesi yeni bir dini doğurduğu gibi, Tevâbûn hadisesi de Şiîliği doğurmuştur.⁸

Görüldüğü gibi bu birbirinden farklı yorumlar, kendisinden sonraki birçok olaya kaynaklık etmiş olan Tevâbûn hadisesinin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Şia'nın şekillenmesinde başat bir role sahip olduğu da görülen olayın ideolojik okumalardan uzak, yalın bir şekilde ortaya konması hayati öneme sahiptir. İşte bu durum hadiseyi, Kûfe'de ce-

5 Bkz. Davit Pinault, *Rituel and Popular Piety in a Muslim Community: The Shîtes*, New York 1992, s. 106-107.

6 Bkz. Lucknow: *City and Illustion*, Prestel 2006, s. 102.

7 Bkz. Lynda Clarke, *Shi'ite The Heritage: Essays on Clasical and Modern Traditions*, Global Publications, New York 2001, s. 61.

8 Bkz. Jason BeDuhn, *New Lighet on Manichaeisme Papers from the Sixth International Congress on Manichaeisme* (ed: Jason David BeDuhn), Brill 2005, s. 134.

reyan eden diğer olayları da dikkate alarak, temel kaynaklar müvacehesinde yeniden ele almamıza neden olmuştur.

Bir önceki makalede ortaya koyduğumuz gibi Muâviye'nin ölmesi ve yerine oğlu Yezid'in geçmesinden sonra Kûfe'de gizli den gizliye Emevîlere yönelik bir hareket başlamıştı. Başta Süleyman b. Surad olmak üzere bu gizli harekete öncülük edenler, herkes tarafından kabul gören bir lider etrafında toplanmaksızın başarıya ulaşamayacaklarının bilincinde idiler. Bunun için de lider olarak Hz. Hüseyin belirlenmiş ve şehre gelmesi için uzun yazışmalardan sonra ikna edilmişti. Binlerce insanın imzasını toplayarak Hz. Hüseyin'e gönderen bu insanlar, onun Kûfe'ye doğru yola çıkmasından sonra kararlarını değiştirdiler. Onu davet edenler kendileri değilmiş gibi davranarak onu Emevîlere karşı tamamen yalnız ve savunmasız bıraktılar. Bunu yaparken kısmen de onun Hz. Peygamber'in torunu olduğunu düşünüyor ve kimse tarafından kendisine zarar verilmeyeceğini düşünüyorlardı. Ancak durum onların beklentisinin aksine gelişti. Nitekim Emevîler en büyük rakip olarak gördükleri Hz. Hüseyin'in savunmasız olarak kendilerine geldiğini öğrenince, önce Kûfelilerin pozisyonlarını netleştirmelerini beklediler. Hz. Hüseyin'in öldürülmesi durumunda şehirden ciddi bir tepki ile karşılaşmayacaklarını anlayınca da onu hiç çekinmeden öldürdüler.

Hz. Hüseyin'in öldürülüp kesik başının bir sopanın ucuna takılarak Kûfe sokaklarında dolaştırılması beklenenin aksine bir tepki oluşturdu.⁹ İnsanlar sokaklarda birbirlerine suçlular gibi bakıyordu. Şehirde kimse kimsenin yüzüne bakamaz durumdaydı. Hz. Hüseyin'in elçisi olan Müslim b. Akil'e biat edip yalnız bırakanlar sadece sokaklarda değil, evlerinde hatta camilerde lanetleniyorlardı. Kûfe dışında ise durum daha vahimdi. Başta Hac olmak üzere çeşitli amaçlarla şehir dışına çıkan Kûfeliler, Hz. Hüseyin'in katili olarak görülüyor ve kendilerinden vebalidan kaçılır gibi kaçılmaya çalışılıyordu. Bu sosyal baskı ile birlikte hissedilen suçluluk duygusu dayanılmaz bir boyuta ulaştı. Kendilerine Müslüman dedikleri halde

9 Bkz. Taberi, VI, 389.

Hız. Peygamber'in torununu yalnız bırakanlar, onun huzuruna vardıkları zaman verecek bir cevaplarının olmadığını dilendirmeye başladılar. Bu hareketin öncülerinden biri olarak görülen ve Süleyman b. Surad ile birlikte hareket eden Abdullah b. Ahmer el-Ezdi'nin şiirlerinde dile getirdiği gibi, Hız. Hüseyin'in katillerini cezalandırarak kendilerini yiyip bitiren bu suçluluk duygusundan kurtulmak istiyorlardı.¹⁰ Onlara göre Resulullah'ın torununun öldürülüşünü seyretmekle irtikap ettikleri suçları çok büyüktü, bunun bağışlanabilmesi için tövbe etmeleri gerekiyordu.¹¹ Ancak ne yapacaklarını da tam olarak bilmiyorlardı. Nitekim Hız. Hüseyin'i ısrarla Kûfe'ye davet eden Süleyman b. Surad el-Huzâi,¹² Hız. Ali'nin arkadaşlarından Müseyyeb b. Necebe el-Fezârî, Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl el-Ezdi, Abdullah b. Vâl et-Temîmi, Rifâa b. Şeddâdel-Beceli,¹³ Süleyman b. Surad'ın evinde toplanarak bu durumu tartışmışlardı.¹⁴

Toplantıda söz alan Müseyyeb b. Necebe'nin

Allah, Resulünün torununun itildiği bu durumda bizlerin yalancı olduğumuzu görmüş bulunmaktadır. Daha önce mektupları ve elçileri bize gelmiş, her halükarda açık ve gizli olarak kendisine yardımcı olmamızı istemişti. Biz ise, kendimizi tercih edip ona karşı cimrilik yaptık. Sonra bizim yanı başımızda öldürüldü. Bizler ona ne ellerimizle destek olduk, ne de dilimizle onun için mücadeleye ettik. Ne mallarımızla güçlendirdik, ne de aşiretlerimizden ona yardımcı olunmasını istedik. Peki Rabbimiz'e karşı özrümüz *توابون* ne olacak. Allah'a yemin ederim ki, onun katillerini ve onlara yardımcı olanları öldürmediğimiz sürece hiç bir özrümüz kabul edilmeyecektir. Böyle yaparsak belki rabbimiz bizden razı olur.¹⁵

- 10 Abdullah b. Ahmer'in şiirleri için bkz. Muhammed Mehdi eş-Şemsuddin, *The Rising of al-Husayn: Its impact on consciousness of Muslim Society*, London 1985, s. 92.
- 11 İbn Sa'd, VI, 25; İbn Hibbân, *es-Sukât*, III, 161; İbn Miskeveyh, II, 95-9; Nuveyrî, XX, 528.
- 12 İbn Sa'd, VI, 25, 292; İbn Hibbân, *es-Sukât*, III, 161; İbn Miskeveyh, II, 96; Himyerî, 423.
- 13 Mes'ûdî, *Muruc*, III, 101; İbn Miskeveyh, II, 96; Nuveyrî, XX, 528.
- 14 Belâzürî, *Ensâb'ul-Eşrâf* (thk. S.D.F. Goitein), Kudus, 1936, V, 205; İbn Miskeveyh, II, 96.
- 15 Belâzürî, *Ensâb*, V, 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 150; bazı küçük değişikliklerle bkz. Nuveyrî, XX, 528.

şeklindeki sözleri, gerekse de Rifâa b. Şeddâd¹⁶ ve Abdullah b. Sa'd'ın¹⁷ söyledikleri yukarıda çerçevesini çizdiğimiz psikolojik durumu ortaya koyması açısından önemlidir. Hatta Rifâa bu toplantı esnasında yaptığı konuşmada Ubeydullah b. Ziyâd ve taraftarlarını fasık olarak nitelendirmiş, onlara karşı sessiz kalıp hiç bir şey yapmamayı büyük günah, onlarla savaşmayı ise cihat olarak değerlendirmiştir.¹⁸ Onun bu konuşmasından sonra da, Hüseyin'in katillerini cezalandırmak amacıyla organize bir yapı kurulmasına karar verilmiştir. Bununla da yetinmeyerek bir an önce bir liderin etrafında toplanmaya ve Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırarak vicdanlarını rahatlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu amaçla Rifâa b. Şeddâdel-Beceli'nin önerisi üzerine¹⁹ Süleyman b. Surad hareketin lideri olarak seçilmiştir.²⁰ Onun, hareketin lideri olarak seçilmesinde sahabeden ve kabilesinin nüfuz sahibi isimlerinden biri olmasının etkili olduğu söylenece de asıl nedenin Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet eden ekibin liderliğini kendisinin yapıyor olması daha muhtemeldir. Aslında bu seçimle Süleyman b. Surad'a bu vartaya kendilerini onun ittiği, şimdi de yine kendisinin çıkarması gerektiği söylenmiş olmaktadır. Nitekim Süleyman'ın da toplantıda yaptığı konuşmada söylediği sözler verilen bu mesajın farkında olduğunu ortaya koymaktadır:

...Bizler Peygamber ailesini, Kûfe'ye gelmeleri hususunda teşvik ettik. Buraya gelmeleri durumunda kendilerine yardım edeceğimizi vadettik. Hatta ölümü göze alacağımızı söyledik. Fakat onlar bizim yanımıza gelince gevşek davrandık. Aciz kaldık, aldattık ve bizim aramızda Peygamberimizin oğlu, soyu, özü ve etinin bir parçası olan evladı öldürülünceye kadar bekledik. Fasıklar onu

- 16 Rifâa b. Şeddâdbu konuşma esnasında "...Fasıklarla cihat etmeye ve büyük günahattan tövbeye çağırдың. Senin bu söylediğın dinlenilip kabul edilmiştir ve sözüne icabet edilmiştir." demektedir. Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, V, 205; Nuveyri, XX, 529.
- 17 Abdullah b. Sa'd'ın da söyledikleri bunlara yakın şeylerdi. Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, V, 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV,151; Nuveyri, XX, 529.
- 18 Belâzûri, *Ensâb*, V, 205; Nuveyri, XX, 529.
- 19 Belâzûri, *Ensâb*, V, 205. Nuveyri, bu önerinin Müseyyeb b. Necebe'den geldiğini belirtmektedir. Bkz. Nuveyri, XX, 529.
- 20 İbn Sa'd, VI, 25; Belâzûri, *Ensâb*, V, 205; İbn Miskeveyh, II, 96; Nuveyri, XX, 529.

oklarının hedefi ve mızraklarına talimgah halkası haline getirdiler. Artık Allah'ı razı etmeden hanımlarınıza, çocuklarınıza dönmeyiniz. Allah'a yemin ederim, onu öldüren kimselerle çarpışmadan (Rabbimizin) sizden razı olacağımı sanmıyorum...²¹

Hareketin lideri olarak seçilen Süleyman b. Surad bu konuşmasıyla bir taraftan içinde buldukları psikolojik durumu gözler önüne sererken, diğer taraftan da yapılması gerekene işaret etmektedir. O bu konuşmasıyla tövbe etmeleri gerektiğine, ancak bu tövbenin kavli değil amelî olması icap ettiğine işaret ediyor ve orada bulunanları bu uğurda canlarını ortaya koymaya, Emevîlerle silahlı mücadeleye davet ediyordu.²² Nitekim bu psikolojik durum etkisini öyle gösterdi ki orada bulunanlardan biri olan Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl veya kardeşi Hâlid b. Sa'd b. Nufeyl "Eğer bu gûnahtan kurtulabileceğimi bilseydim kendimi öldürürdüm."²³ diyecek kadar ileri gitti. Daha sonra da silahı dışındaki mal varlığının tamamını bu harekete katılanlara bağışlayacağını vadetti.²⁴ Onun bu sözü üzerine Ebû'l-Mu'temir Haneş b. Rebîa el-Kinânî, Hucr b. Üde el-Kinânî, Esved b. Rebîa b. Mâlik b. Zî Ayneyn el-Kindî de silahları dışındaki mal varlıklarının tamamını bu harekete bağışladıklarını açıkladılar.²⁵ Aynı toplantıda Eb'ul-Mu'temir Haneş b. Rebîa el-Kinânî'nin teklifi üzerine hareketin mali işlerinden sorumlu olmak üzere Abdullah b. Vâl et-Temimî seçildi ve yapılan tüm bağışların onda toplanmasına karar verildi.²⁶ Bu yeni hareket kısa süre içerisinde Kûfe'de "tövbe edenler/Tevvâbûn" olarak anılmaya başladı ve önemli bir güce ulaştı. Hatta Kûfe dışından da ciddi destek buldu. Nitekim hareketin lideri Süleyman b. Surad, Medâin'de bulunan Huzeyfe b. el-Yemân'ın oğlu Sa'd b. Huzeyfe b. el-

21 Belâzürî, *Ensâb*, V, 206; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 151.

22 Şii kaynaklarda ise Süleyman b. Surat yaptığı bu konuşmada Hz. Hüseyin için "Şehit oğlu Şehit ve Mehdi oğlu Mehdi" dediğini söylüyorsa da temel kaynaklarımızda bunu destekleyecek verilerden yoksunuz. Bkz. Michel G. Morony, *Irak After The Muslim Conquest*, Gorgias Press, New Jersey 1984, 489.

23 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 152.

24 Belâzürî, *Ensâb*, V, 206; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 152.

25 Belâzürî, *Ensâb*, V, 206.

26 İbn Miskeveyh, II, 96; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 152.

Yemân'a mektup yazarak, hareketleri hakkında bilgi verdi ve orada bulunan Hz. Ali taraftarlarının kendilerine katılması için yardımını istedi. Sa'd b. Huzeyfe b. el-Yemân bu mektubu Medâin camisinde okuyunca buradan da önemli bir kitle harekete katıldı.²⁷ Düşmanlarının çok güçlü olduğunun bilincinde olan Süleyman b. Surad, Basra'ya Müsennâ b. Muharib el-Abdî'ye de mektup yazarak kendilerine katılmasını istedi.²⁸ Müsennâ, yazdığı cevabî mektupta kendilerine destek vermeye hazır olduğunu bildirdi.²⁹

61/680 yılında başlatılan Tevvâbûn hareketi, 64/684 yılında Yezîd b. Muâviye'nin ölümüne kadar gizli şekilde taraftar toplamayı sürdürdü.³⁰ Yezid ölünce harekete destek verenlerden bazıları bunun bekledikleri fırsat olduğunu düşündüler ve Süleyman b. Surad'a gelerek Ubeydullah b. Ziyâd'ın Kûfe'deki vekili Amr b. Huveyris'e karşı hemen harekete geçmeyi, Hz. Hüseyin'in katillerini biran önce cezalandırıp halkı Hz. Ali'nin evlatlarına biate çağırmasını önerdiler. Ancak ihtiyatlı davranmakta olan Süleyman b. Surad bir süre daha beklemeleri gerektiğini ifade ederek onların bu isteklerini kabul etmedi. Gerekeceği kadar da savaşmayı düşündükleri düşmanlarının hâlâ kendilerinden daha güçlü olduğunu gösterdi.³¹

Her ne kadar Yezid'in ölümü isyanı başlatmadıysa da Tevvâbûn taraftarlarının kendilerini güvende hissetmelerine ve alenileşmelerine neden oldu. Muâviye b. Yezid b. Muâviye'nin ölümü³² ile doğan boşluk da onların işine yaradı ve taraftarları daha da arttı.³³ Tevvâbûn'a destek vermeyen, ancak Emevî iktidarından rahatsız olan Kûfelilerin de katkısıyla Ubeydullah b. Ziyâd'ın vekili Amr b. Huveyris Kûfe'den

27 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 206; İbn Miskeveyh, II, 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 152.

28 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 206; İbn Miskeveyh, II, 97; Nuveyrî, XX, 529.

29 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 206; İbn Miskeveyh, II, 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 152.

30 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 152; Nuveyrî, XX, 530.

31 İbn Miskeveyh, II, 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153; Nuveyrî, XX, 530.

32 Muâviye b. Yezid b. Muâviye'nin hilafeti sadece kırk gün sürmüştür. Bkz. es-Sedûsî, 31.

33 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153.

kovuldu.³⁴ Kûfeliler kendilerine vali olarak Âmir b. Mesud el-Cumahî'yi seçtiler.³⁵ Öte taraftan Hz. Hüseyin'in vefatından sonra Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'in liderliğini yaptığı yeni bir oluşum tarih sahnesine çıkmıştı. Bu yeni oluşum kısa süre içerisinde başta Hicaz yarımadası olmak üzere İslam aleminin önemli bir kısmının desteğini almayı başardı. Bunu gören Kûfeliler de Abdullah b. Zübeyr'e mektup yazarak kendisine biat ettiklerini açıkladılar.³⁶ Abdullah b. Zübeyr'in de onların biatlerini kabul etmesi ve 12 Ramazan 64/3 Mayıs 684 tarihinde Kûfe valiliğine sahabeden olan Abdullah b. Yezid'i,³⁷ mali işler sorumlusu olarak da İbrahim b. Muhammed b. Talha'yı görevlendirmiş olmasıyla birlikte Kûfe açısından yeni bir dönem, Abdullah b. Zübeyr dönemi, başlamış oldu.³⁸

İktidar yönünden Kûfe'de bir dönem başlamasına rağmen Tevâbûn hareketi açısından değişen bir şey yoktu. Çünkü Hz. Hüseyin'i öldürenler cezalandırılmadıkları sürece vicdan azabından kurtulmaları mümkün olmayacaktı. Zaten onların Abdullah b. Zübeyr ile bir sorunları olmadığı için yeni yö-

- 34 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207; Nuveyrî, XX, 530 Yezid b. Muâviye ölümü ve arkasından Muâviye b. Yezid b. Muâviye'nin halef bırakmadan ölmesi üzerine ülkede bir iktidar boşluğu yaşandı. Herkes bu boşluktan istifade etme yoluna gitti. Hatta Mes'ûdî'nin bildirdiğine göre Emevîlerin Irak valisi olan ve Muâviye b. Yezid öldüğünde Basra'da bulunan Ubeydullah b. Ziyâd mescitte yaptığı konuşmada halifenin yerine vekil bırakmadan öldüğünü, hilafet işinin şûraya kaldığını, halkın istediği adamı seçme hakkına sahip olduğunu, aralarından birini seçmeleri durumunda bu şahsın ülkenin de başına geçebileceğini söylemesi üzerine halk kendisini seçerek kendisine biat etmişti. Basralıların biatını aldıktan sonra Kûfe'deki vekili olan Amr b. Huveyris'e mektup yazıp durumu bildiren Ubeydullah, vekiline onların da biatını almalarını istemişti. Ancak Kûfeliler buna yanaşmamışlar aralarından birini, yeni halife seçilinceye kadar vali olarak seçmeye karar vermişlerdi. Bkz. Mes'ûdî, *Muruc*, III, 93.
- 35 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207. Kimin vali olarak seçileceği konusunda Kûfe mescidinde uzun müzakereler yapıldı. Bu müzakereler esnasında vali olarak Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs seçilmek üzere iken Hemedân kabilesinin kadınları devreye girmişler, siz Resulullah'ın oğlunu öldüren adamı mı vali yapacaksınız? diyerek ağlamaya başlamışlardı. Bunun üzerine Kûfeliler Ömer b. Sa'd'ı vali olarak seçmekten vazgeçmişler yerine Âmir b. Mesud el-Cumahî'yi vali seçmişlerdi. Bkz. Mes'ûdî, *Muruc*, III, 93.
- 36 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207; Mes'ûdî, *Muruc*, III, 93; Nuveyrî, XX, 530.
- 37 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207; İbn Hazm, *Cemhere*, 344; İbn Miskeveyh, II, 98; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153; Nuveyrî, XX, 530.
- 38 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207; Halife b. Hayyat, 199; İbn Miskeveyh, II, 98; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153 Nuveyrî, XX, 530.

netimle de ilgilenmiyorlardı. Hedeflerini belirlemiş, Suriye'ye düzenleyecekleri askerî sefere adam toplamaya devam ediyorlardı. Kendilerine destek verenlerin çoğu da askerî deneyimden yoksun, sivil vatandaşlardan oluşuyordu.³⁹

Öte taraftan Yezîd'in ölümünden yaklaşık altı ay sonra, Abdullah b. Zübeyr ile anlaşmazlığa düştüğü için gizlice Mekke'yi terk eden Muhtar es-Sekafî Kûfe'ye geldi. Onun gelişi Tevvâbûn hadisesi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir.⁴⁰ Son derece zeki, ne istediğini bilen ve hedefine ulaşmak için her şeyi kullanabilecek kadar da hırslı olan Muhtar, kendisine Mekke yönetimi tarafından verilmeyen Kûfe valiliğini ele geçirmek için harekete geçti. Önce ciddi bir fizibilite çalışması yaptı ve şehrin, Emevî taraftarları, Abdullah b. Zübeyr taraftarları ve Tevvâbûn hareketini destekleyenler şeklinde üç temel gruba bölündüğünü gördü. Bu gruplardan Emevîlere yatırım yapmasının bir anlamı yoktu. Zira Emevîler hem en zayıf kitleyi teşkil ediyordu, hem de şehrin çoğunluğu tarafından da sevilmiyorlardı. En güçlü grup ise Abdullah b. Zübeyr taraftarları olduğu için onları karşısına alması da akıllıca olmazdı. Geriye sadece Tevvâbûn taraftarları kalıyordu. Emellerine ulaşabilmek için kullanabileceği kitlenin bunlar olduğuna karar verdi ve geçmişte Hz. Osman'ın kanını talep ederek iktidara gelen Muâviye'nin yöntemini kullanmaya başladı ve halkı Hz. Hüseyin'in öcünü almak için kendisine katılmaya çağırırdı. Süleyman b. Surad ile aynı şeyi söylediği, aynı talebinin bulunduğunu söyleyenlere ise kendisinin Ehl-i Beyt tarafından görevlendirildiğini, ailenin emini olduğunu söylüyor "Ben sizin yanınıza Muhammed b. Hanefiyye'nin yanından, onun veziri ve emini olarak geldim."⁴¹ diyordu. Neden Süleyman b. Surad'ın değil de kendisinin görevlendirildiği sorusuna ise, onun bu mücadeleyi yürütemeyecek kadar yaşlı, açıktan isyan edip hem kendisini hem de beraberindekileri helake götürecektir kadar ihtiyatsız, savaş konusunda da basiret sahibi olmayan bir şahıs olduğunu söyleyerek cevap

39 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153; Nuveyrî, XX, 531 vd.

40 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153; Nuveyrî, XX, 530.

41 Belâzürî, *Ensâb*, V, 207; İbn Miskeveyh, II, 98; Nuveyrî, XX, 531.

veriyordu.⁴² Uzun süre Mekke'de kaldığı için bu iddialarının Muhammed b. Hanefiyye tarafından duyulması durumunda çok ciddi bir tepkiye dönüşmeyeceğini biliyordu. Çünkü Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyet alanı içerisinde yaşasa da İbn Hanefiyye ona biat etmemiş ve yöneticiliğini tanımamıştı. Bu da Muhammed'in aslında siyasi taleplerinin olduğunu göstermektedir. Bunu fark eden Muhtar, bu gizli emelleri kullanmaktan çekinmedi.

Nitekim Muhtar'ın "Ehl-i Beyt'in emini" olduğu şeklindeki ifadeleri etkisini göstermeye başladı kısa süre içerisinde Süleyman b. Surad'ın taraftarları arasında kopmaların yaşanmasına neden oldu.

Öte taraftan Süleyman b. Surad ve taraftarları da Muhtar'ın kendilerine ciddi bir rakip olacağını bilincinde olduklarından, vali Abdullah b. Yezîd'e imzasız tehdit mektupları yazarak Muhtar'ı yakalatıp, hapsedmesini, aksi takdirde sonunun iyi olmayacağını ilan etmeye başladılar.⁴³ Aynı tabana hitap eden bu iki kitle arasında bir mücadelenin başlaması Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmak üzere hareket etmeye hazır önemli bir kitlenin varlığını gözler önüne sermiş oldu.⁴⁴ Bunu gören vali de doğal olarak tedirgin oldu ve durumun vahametini anlamak için bir araştırma yaptırdı. Yapılan araştırmanın neticesinde her iki kitlenin de kendisiyle bir probleminin olmadığını, asıl isteklerinin Hz. Hüseyin'in kanını talep etmek olduğunu anlayınca, mescitte yaptığı konuşmada şöyle dedi:

Onlar bizimle savaşıyor olurlarsa biz de onlarla savaşırız. Fakat bize ilişmezlerse onların peşine düşmeyiz. Onlar Ali'nin oğlu

42 Belâzûri, *Ensâb*, V, 207; İbn Miskeveyh, II, 98; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153; Nuveyri, XX, 531; Mes'ûdi, Muhtar ile Süleyman b. Surad arasında birçok polemğin olduğunu belirtmektedir. *Muruc*, III, 101.

43 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 153. Bir başka rivayete göre ise Süleyman b. Surad ve arkadaşlarının en-Nuhayla'da toplanmaları üzerine aralarında Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın da bulunduğu bazı Küfeliler Abdullah b. Yezîd'e gelerek, Muhtar'ın Süleyman b. Surad'dan daha tehlikeli olduğunu, ortalık yatıncaya kadar onu yakalayıp hapsedmesini önerdiler. Bunun üzerine Abdullah b. Yezîd, Mutar'ı yakalatıp hapsedti. Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, V, 212, 213.

44 İbn Miskeveyh, II, 98-9.

Hüseyin'in kanını talep ediyorlar. Allah Hüseyin'e ve bunlara merhamet buyursun. Onlar emniyet içerisindeyler, açıkça çık-sınlar ve Hüseyin'i öldürenlerin üzerine gitsinler (İbn Ziyâd'ı kast ederek). Bu adam onların üzerine giderken ben onların yardımcısı idim.

Abdullah b. Yezîd ayrıca, onların kendilerine saldırmalarının mantıksız olduğunu, Ubeydullah b. Ziyâd'ın kendileri için de düşman olduğunu, Ubeydullah b. Ziyâd ile savaşmayı kendi aralarında savaşmaları durumunda her iki tarafın da zayıflaması nedeniyle, düşmanlarının bundan istifade edeceğini, dolayısıyla kendileri ile değil, düşmanları olan Ubeydullah b. Ziyâd ile savaşmaları gerektiğini anlattı.⁴⁵

Böylece Abdullah b. Yezîd, Süleyman b. Surad ve arkadaşlarına, hedef olarak Irak'a gelmekte olan Ubeydullah b. Ziyâd ve ordusunu göstermiş oluyordu. Bu iki taifeden hangisi yenilmiş olursa olsun İbn Yezîd'in işine gelecekti. Her iki tarafla birden savaşmak, bir tanesi ile savaşmaktan her zaman daha zordu. İbn Yezîd'deki bu siyaseti, Kûfe mali sorumlusu İbrahim b. Muhammed b. Talha'da görememekteyiz. Zira İbrahim, Kûfelileri tehdit ederek, kendilerinin üzerine gelmeleri durumunda hiç çekinmeksizin onlarla savaşacağını ve gerekirse hepsini öldüreceğini her yerde söylüyordu.⁴⁶ Özellikle Kûfe idarecileri tarafından sürdürülen bu tartışma, Tevvâbûn'un ileri gelenlerinden Müseyyeb b. Necebe'nin devreye girmesi ile son buldu.⁴⁷

65/684-685 yılında on altı bin kişinin kendisine biat etmesiyle yeterli güce ulaştığına inanan Süleyman b. Surad, huruç zamanının Rebiu'l-evvel ayının birinci günü olduğuna karar verdikten sonra bunu kendilerine biat edenlere duyurmak üzere Hakim b. Münkiz el-Kindî ile Velid bin Husayn b. Müslim el-Kinânî'yi görevlendirdi. Harekete geçtiklerinin bilinmemesi için de bir parola benimsendi. "Ey Hüseyin'in intikamcıları" şeklindeki bu parola, "hiç zaman geçirmeden" hemen en-Nuhayla'da toplanın anlamına geliyordu.⁴⁸ Nitekim

45 İbn Miskeveyh, II, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 154; Nuveyrî, XX, 531.

46 Belâzürî, *Ensâb*, V, 208.

47 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 154; Nuveyrî, XX, 532.

48 Belâzürî, *Ensâb*, V, 208; İbn Miskeveyh, II, 100; Nuveyrî, XX, 533.

bu parolayı duyanlar hiç zaman geçirmeden belirlenen yerde toplanmaya başladılar. On altı bin kişiden destek sözü alan bir başka ifadeyle biatını almış olan Süleyman b. Surad karşısında bunun dörtte birini yani sadece dört bin kişi bulmuş oldu.⁴⁹ Üç gün en-Nuhayla'da kalan Süleyman b. Surad, taraftarlarının gelip kendisine katılmasını bekledi. Ancak Kûfe'ye müteaaddit defalar adam göndermesine rağmen, buradan gelenlerin toplam sayısı beş bin kişiyi geçmedi.⁵⁰ Bu durum ona biat edenlerin önemli bir kısmının Muhtar'ın saflarına geçtiğini göstermektedir ki bazı kaynaklar da bunu binlerle ifade etmektedirler.⁵¹ Bir kısmının da Abdullah b. Yezid ve İbrahim b. Talha'nın "gitmeyin" tavsiyelerine uymuş olmaları muhtemeldir.

Kûfe'den daha fazla adam gelmeyeceğini anlayan Süleyman b. Surad, bu duruma üzülmüş olmakla birlikte "istemleri dışında kendilerine katılanların faydadan ziyade zarar vereceğini" söyleyen Müseyyeb b. Necebe'yi de haklı bularak hedeflerinden sapmamaya karar verdi.⁵² Nuhayla'da toplananlara, dünyayı arzulamadıklarını ve dünya için hareket etmediklerini, yalnız tövbe ederek, Peygamber'in torununun kanını talep ettiklerini, kendileriyle aynı amaca sahip olanların kendileriyle birlikte hareket etmesini, aynı amaca sahip olmayanların ise geri dönüp gitmelerini söyledi.⁵³ Böylece amaçlarını da net olarak ortaya koymuş oldu.

Nuhayla'da toplananlara biraz daha yakından bakacak olursak:

1. Bunların önemli bir kısmını Yemen Arapları oluşturuyordu. Çoğunluk Süleyman'ın kabilesi olan Huzaa'ya mensup idi.

49 İbn Miskeveyh, II, 100; Nuveyrî, XX, 533; Zehebî, *Tarih*, V, 46; Mes'ûdî bunların en-Nuhayla'da toplandıklarını söylemekte ancak kaç kişi olduklarını söylememektedir. Bkz. *Muruc*, III, 101.

50 İbn Miskeveyh, II, 100; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 164; Nuveyrî, XX, 533; Belâzûrî ise bunların 4.000 kişi olduğunu söylemektedir. V, 208.

51 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 208.

52 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 208; Nuveyrî, XX, 533.

53 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 208-209; İbn Miskeveyh, II, 100-1; Nuveyrî, XX, 533.

2. Büyük bir kısmı Süleyman b. Surad'ın yaşlılarından oluşuyordu. Yani yaşlılardan müteşekkildi.
3. Önemli bir kısmının savaş deneyimi yoktu. Bir başka ifadeyle daha önce düzenli ordularla savaşmamışlardı.
4. Süleyman b. Surad'ın savaş deneyimi olmasına rağmen, askeri sevk ve idare konusunda tecrübesi bulunmuyordu.
5. Üstelik bu kitle Hz. Hüseyin'in katillerinin kimliği konusunda da ittifak halinde değildi. Nitekim kitlenin içerisinde bulunanlardan bazıları haklı olarak Hüseyin'in Kûfeliler tarafından öldürüldüğünü, bunların şehirde olduklarını söylüyor ve onlara saldırmaları gerektiğini dile getiriyordu. Bu tezi makul bulmayan Süleyman b. Surad ise onların emir kulu olduklarını, asıl savaşmaları gereken şahısların bunlara emir verenler ve onları yönetenler olduğunu söylüyordu.⁵⁴ Neticede Süleyman b. Surad'ın, Kûfe'ye saldırmaları durumunda bazılarının akrabaları ile karşı karşıya gelebileceklerini, bunun da istenmeyen bir durum olduğunu, şayet Suriyelilere saldırıp onları yenerlerse Kûfelilerin de ister istemez kendilerine tabi olacaklarını söylemesi, taraftarları arasındaki görüş ayrılığının ortadan kalkmasını sağladı.⁵⁵

Öte taraftan Kûfe'deki kargaşadan haberdar olan Abdulmelik b. Mervân bundan faydalanmak için Ubeydullah b. Ziyâd komutasında 60.000 kişilik bir orduyu Irak yönüne sevk etmişti.⁵⁶ Kısa süre içerisinde Kûfe'ye ulaşan bu haber şehirde bomba etkisi yaptı. Yöneticiler telaşlanmaya başladılar. Zira Kûfe garnizonu bu oranda büyük bir güce sahip olmadığı gibi kendi içerisinde yaşadığı sorunlar da böylesi bir orduya karşı konulmasını güçleştiriyordu. Dahası bu orduyla savaşmak için askere ihtiyaç duyulduğu bir dönemde

54 İbn Sa'd, VI, 25; Mes'ûdi, *Muruc*, III, 101; İbn Miskeveyh, II, 101; Nuveyrî, XX, 533.

55 İbn Sa'd, VI, 25; Belâzûrî, *Ensâb*, V, 208; İbn Miskeveyh, II, 101; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 165; Nuveyrî, XX, 534.

56 Bkz. Halife b. Hayyat, 201.

Kûfe'den beş bin kişinin ayrılması onların en son istedikleri durum olurdu. Bu amaçla da Süleyman b. Surad ve onunla birlikte hareket edenleri göndermemek için harekete geçtiler. Bizzat Vali Abdullah b. Yezid, ile maliye sorumlusu İbrahim b. Muhammed b. Talha ve Kûfe'nin ileri gelenleri Süleyman b. Surad'ın en-Nuhayla'da ki karargahına gelerek:

1. Suriye'ye gitmekten vazgeçmeleri ve Emevî ordusunu Kûfe önlerinde birlikte karşılama teklifinde bulundular.
2. Şayet bunu kabul etmezlerse, bir ordu hazırlayınca kadar beklemeleri ve hazırlanan ordu ile hep birlikte Suriye üzerine, tüm Kûfeliler olarak yürümelerini teklif ettiler.
3. Bu iki tekliflerinden birinin kabul edilmesi durumunda, onlara Cûhâ haracının tamamının bırakılacağını vadettiler.⁵⁷

Bu tekliflerden de anlaşıldığı gibi şartlar tamamen değişmişti. Vali ve beraberindekiler Süleyman b. Surad ve onu destekleyenleri Kûfe'den uzaklaştırmak için onca çabalamışken; Suriye ordusunun yaklaşma olasılığı tamamen yelkenleri suya indirmelerine ve Süleyman b. Surad ile beraberindekilerin ileri sürecekleri her şartı kabule hazır hale gelmelerine neden olmuştu. Dahası önemli gelir kalemlerinden biri olan Cûhâ haracının bile gözden çıkarılıyor olması, içerisinde buldukları şartların vahametini gözler önüne sermektedir. Ancak Süleyman b. Surad ile beraberindekiler ilk öneri ile ilgilenmedikleri gibi Cûhâ'nın haracına da tamah etmediler ve Suriye'ye gitmeye karar verdiklerini deklare ettiler. Nitekim 5 Rebiulahir 65/19 Kasım 684 yılında en-Nuhayla'dan ayrıldılar.⁵⁸

Beş bin kişi yola çıkmış olmasına rağmen her konakta kendilerinden bir kitle ayrılarak yollarına devam ediyorlardı. Nitekim *Deyrü'l-A'vâr'a* vardıklarında taraftarlarından birço-

57 İbn Miskeveyh, II, 102; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 166; Nuveyrî, XX, 534-5.
58 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 166; Nuveyrî, XX, 535.

ğu onları terk etmişti. Belâzûrî 'nin aktardığına göre sadece 1.000 kişi dolayında kalmışlardı.⁵⁹ Bunların hiç biri Süleyman b. Surad ile ona gönülden bağlanan bir grup yoldaşının maneviyatını sarsmadı. Hatta birbirlerini mücadeleye devam etmeleri hususunda teşvik etmekteydiler. Kendisi de dostlarına,

Ben sizi bırakıp da geride kalanlarla birlikte olmayı arzu etmiyorum. Zaten onlar sizinle birlikte çıkmış olsalardı, sadece gevşekliğinizi artırırlardı.⁶⁰ O bakımdan Allah onların sizinle birlikte gelmelerinden hoşlanmamış, onları geciktirmiş ve bu işin faziletini sizlere tahsis etmiştir.⁶¹

diyerek yaptıkları eylemin erdemini anlatmaya devam ediyordu.

Nitekim bu minval üzere Kerbela'ya Hz. Hüseyin'in kabrine kadar gelmeyi başardılar. Kabrin başına geldiklerinde feryat ederek ağladılar ve ona rahmet okuyup, dua ettiler ve kendisini yalnız bırakarak ölümüne sebep oldukları için bir kez daha tövbe ettiler.⁶² Hz. Hüseyin'in kabri başında bir gündüz ve gece kalan Süleyman b. Surad ve arkadaşları bu süre zarfında Hz. Hüseyin'e dua edip ağlamayı sürdürdüler. Hz. Hüseyin'in kabrine uğramak, Emevilere karşı olan kinlerini artırdığı gibi, psikolojik olarak da onları etkilemiştir.⁶³ Oradan ayrılırken, tek tek onun kabrine uğrayarak vedalaştılar. Bu esnada orada oluşan izdihamın Haceru'l-Esved'i öpmek için oluşan izdihamdan daha fazla olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁴ Enbar yolunda iken Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd'in kendilerini uyaran mektubu ulaştı. Bu mektubunda Suriye ordusunun büyüklüğünden bahsediyor ve geri dönmelerini salık veriyordu.

59 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 209 İbn Miskeveyh ise Kûfe'ye bağlı Aksas köyüne geldiklerinde arkadaşlarının kendisinden ayrıldığını söylemekte, ancak rakam vermemektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, II, 103.

60 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 209; İbn Miskeveyh, II, 103.

61 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 166.

62 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 209; Nuveyrî, XX, 535.

63 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 166; Nuveyrî, XX, 535; ayrıca bkz. Heinz Halm, *Shi'izm*, The New Edinburgh Islamic Surveys, Edinburgh 2004, s. 16.

64 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 167.

Mektubu okuyan Süleyman b. Surad ve arkadaşları, Kûfe'de bile bu teklifi kabul etmediklerini söyleyerek yollarına devam etmekte ısrar ettiler ve Abdullah'a şu cevabı yazdılar:

Bizim ile birlikte olan bu topluluk kendilerini Allah'a adanmış olduklarından dolayı müjdelenmiş kabul ediliyor. Onlar büyük günahlardan tövbe etmiş, Allah'a yönelmiş, ona tevekkül etmiş ve Allah'ın kendileri için takdir ettiği şeye razı olmuş bulunuyor.⁶⁵

Mektup Kûfe'ye ulaştığında Abdullah b. Yezid, "Allah'a yemin ederim ki onlar şerefli ve Müslüman olarak öldürülecekler." diyerek bunun erdemli bir eylem olduğunu belirtmişti.⁶⁶ Süleyman b. Surad'ın bu mektubu, Tevâbûn hadisesine gönül veren bir avuç Kûfelinin aslında samimi, Hz. Peygamber'e bağlı, onun torununa yapılanlarda kendi kusurları olduğuna inandıkları için bunun bedelini ödemeye çalışan bir avuç serdengeçti olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiş oldu.

Tevâbûn taraftarlar Karkîsiyâ'ya ulaştıklarında Karkîsiyâ valisi Zufer b. el-Hâris el-Kilâbî onlara katılmadı, ancak kendilerine lojistik bilgilerin yanı sıra yolda gerekli olacak bir miktar yiyecek ve silah da verdi. Ayrıca Aynu'l-Verde'ye gidip düşmanlarını burada karşılamalarını, dağı arkalarına almalarını da tavsiye etti.⁶⁷ Zufer b. el-Hâris'in tavsiyesine uyan Süleyman b. Surad ve arkadaşları Aynu'l-Verde'ye gelip burada karargah kurdular ve düşmanlarını beklemeye başladılar.⁶⁸

Kısa bir süre sonra düzenli askerlerden müteşekkil binlerce Emevî askeri karşılarına dikiliverdi. Savaş başlamadan önce ironik bir şekilde Suriyeliler, Süleyman b. Surad ve arkadaşlarını Abdumelik b. Mervân'a biate çağırırken, onlar da Suriyelileri Abdumelik'e olan biatlerini bozmaya, Ubeydullah b. Ziyâd'ı kendilerine teslim etmeye, Abdullah b. Zübeyr'in taraftarlarını Irak'tan çıkarmaya ve hilafeti Ehl-i Beyt'e tes-

65 İbn Miskeveyh, II, 104; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 167.

66 İbn Miskeveyh, II, 105; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 167.

67 Belâzürî, *Ensâb*, V, 209-210; İbn Miskeveyh, II, 105-8.

68 İbn Sa'd, VI, 25; Mes'ûdi, *Muruc*, III, 102; İbn Miskeveyh, II, 108; Himyerî, 423; Nuveyrî, XX, 536. İbn Hibbân, Muhtar es-Sekafî'nin de *tevvâbûn* hareketinin içerisinde yer aldığını ve Süleyman b. es-Surad ile beraber Ayn Verde'de öldürüldüğünü söylüyorsa da daha sonra Muhtar'ın hayatını anlatırken verdiği bilgiler ile bunu çürütmektedir. Bkz. *es-Sukât*, III, 161.

lim etmeye çağırıyorlardı.⁶⁹ Ancak her iki taraf da bu teklifleri kabul etmedi. Süleyman b. Surad ve arkadaşlarının hilafeti Ehl-i Beyt'e vermek istemelerini, Hz. Hüseyin'in ölümü sonrasında gelişen psikolojik durum ile izah etmek mümkündür. İbn Zübeyr ve taraftarlarına karşı oluşları ise, onların Hz. Hüseyin'in katillerine karşı mücadele etmemeleri ve hatta Ömer b. Sa'd gibi bu hadisede idareci olarak görev almış olan kimi şahısları koruyor olmalarından dolayı olsa gerektir.

Meydana gelen savaşta ilk gün Süleyman b. Surad ve arkadaşları üstünlük sağladılarsa da Suriye'den gelen takviye kuvvetlerin katılımıyla güçlenen Şam ordusu Tevvâbûn taraftarlarını büyük bir bozguna uğrattı ve başta Süleyman b. Surad olmak üzere taraftarının neredeyse tamamına yakını Rebiulevvel 65/Aralık 684'te Aynu'l-Verde'de kılıçtan geçirdi.⁷⁰ Düzenli orduların kılıçlarından ancak çok az sayıda gönüllü kurtulup, Kûfe'ye dönebildi. Suriye orduları, bu katliamla da yetinmeyip, Süleyman b. Surad ve Müseyyeb b. Necebe'nin başlarını gövdelerinden ayırarak, Şam'a, Abdulmelik b. Mervân'a, gönderdiler. Böylece sanki dünya çapında bir zafer elde etmişcesine bir havaya bürünmüş oldular.⁷¹

Görüldüğü üzere iddia edilenin aksine Tevvâbûn hadisesi Şîi bir hareket olmadığı gibi; kadim geleneklerden esinlenerek kurgulanan bir olay olmaktan da çok uzaktır. Hadise tamamen Kûfeli bir avuç Müslümanın, kendi davetleri üzere Kûfe'ye gelen Peygamber'lerinin torununa destek olmakta aciz kaldıkları için gözlerinin önünde, çoğunluğu yakınlarından oluşan yetmiş iki kişi ile birlikte öldürülmüş olmasına verdiği tepkiden ibarettir. Zaten hadisenin gerek hazırlanış

69 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 210; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 170; Nuveyrî, XX, 537. İbn Miskeveyh bu şartlara ilave olarak bir de Ubeydullah b. Ziyâd'ın öldürülmek amacıyla kendilerine verilmesini istediklerini aktarmaktadır. Bkz. II, 109.

70 İbn Sa'd, VI, 25; Mes'ûdi, *Muruc*, III, 102; İbn Hibbân, *es-Sukât*, III, 161; Bağdadî, *Tarih*, I, 201; İbn Miskeveyh, II, 110-1; Himyerî, 423; Nuveyrî, XX, 538-41; ayrıca bkz. Moshe Sharon, *Black Banners From the East: The Establishment of the 'Abbasid State Incubation of the Revolt*, Jarusalem 1983, s. 104 vd.

71 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 210-212; Mes'ûdi, *Muruc*, III, 103; İbn Miskeveyh, II, 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 173.

biçimi gerek yukarıda özetle sunduğumuz süreci ve kullanılan argümanlar bunun bazılarının iddia ettiği gibi ilk Şii isyan olmaktan da çok uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Aksine, bu tarihi hadise bile bile ölüme giden, kendilerini bilerek feda eden, yaptıklarını affettirmeye çalışan bir avuç samimi “tövbekârın” mücadelesinden başka bir şey değildir.

MUHTAR B. EBİ UBEYD ES-SEKAFİ HADİSESİ

Kûfe'nin siyasi tarihi açısından önemli olan hadiselerden bir diğeri de Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî olayıdır. Bu hadise Şia tarihi açısından da önem arz etmektedir. Zira hadise esnasında Muhtar tarafından kullanılan "vasî", "mehdî", "imam" "ehl-i beyt" gibi kavramlar daha sonra Şia'nın üzerinde şekillendiği önemli terminoloji arasında yer almıştır. Keza Muhtar ve taraftarlarının Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmak için yola çıktıklarını söylemeleri ve ilk kez hilafetin "Ehl-i Beyt'e" teslim edilmesini dile getirmeleri de bu olayı dikkat çekici kılmaktadır. Kuşkusuz hadise hakkında yurt içinde ve yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır.¹ Biz de hadiseye temel kaynak muvacehesinde Kûfe şehrini merkeze alarak bakmak işitiyoruz.

Kitabımızın giriş bölümünde ifade ettiğimiz gibi Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî hadisesi Hz. Hüseyin'in katli üzerine şekillenmiş olaylardan biridir. Hadisenin başlangıcı Müslim b. Akil'in Kûfe'ye gelişine kadar uzanmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Kûfe'den Hz. Hüseyin'i şehre davet eden mektupların günden güne artması üzerine o Kûfe'ye gitmeye meyletmış olmakla beraber, hemen gitmemiş durumu yerinde tespit etmesi için amcası Akil'in oğlu Müslim'i göndermiştir.² Belâzûri'ye göre Müslim b. Akil Kûfe'ye geldiğinde Muhtar es-Sekafî'nin evinde kalmıştır.³ Bu durum Muhtar ile Hz. Hüseyin

1 Bu çalışmalara şunları örnek olarak verebiliriz. Hasan Onat, *Emevî Devri Şii Hareketleri*, Ankara 1993; Hasan Yaşaroğlu, *Muhtar es-Sekafî*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991; İrfan Aycan, *Hicri İlk Üç Asırda Zübeyri Ailesinin Siyasî ve İlmî Hayattaki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1984; Ali Rıza Ayar, *Abdullah b. Zübeyr ve Halîfelîği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1988.

2 Geniş bilgi için bkz. Taberî, VI, 367 vd.

3 Belâzûri, *Ensâb*, V, 214.

arasında; en azından Muhtar ile Müslim b. Akil arasında daha önceye dayanan bir muarefenin varlığına delalet etmektedir.

Müslim b. Akil'in Kûfe'ye gelip Hz. Hüseyin adına biat toplamaya başladığı günlerde şehir yönetiminin el değiştirdiği ve valiliğe Yezid b. Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından Ubeydullah b. Ziyâd'ın atandığı daha önce ifade edilmişti. Ubeydullah b. Ziyâd, şehre gelir gelmez harekete geçmiş ve Müslim b. Akil'e destek verenleri tehdit ederek ondan uzaklaşmalarını sağlamıştır. Müslim'in bu dönemde Muhtar'ın evinden ayrılarak Hâni b. Urve'nin evine sığındığı kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir.⁴

Müslim'in Muhtar es-Sekafi'nin evinden ayrılmasından sonra Muhtar'ın tam olarak ne yaptığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Müslim b. Akil öldürüldüğünde Kûfe'de olmadığı, Huterniye'de bulunduğu rivayetler arasında yer almaktadır.⁵ Bu da Müslim b. Akil'in etrafındaki çemberin daraldığını görünce şehirden ayrılmış olabileceğini akla getirmektedir. Bizi bu sonuca götüren neden ise Müslim'in vefatından sonra geri dönmüş olmasıdır. Hatta İbn Ziyâd'ın duruma hâkim olduğunu gördüğünde, sessiz kaldığı; dahası Amr b. Huveyris'in himayesine girdiği de rivayet edilmektedir.⁶ Muhtar, Müslim'i yalnız bırakıp şehirden ayrılmış olsa da ilk geldiğinde onu evinde barındırmış olması, kendisini Emevilerin gözünde düşman haline getirmiştir. Nitekim Müslim'in öldürülmesinden sonra Kûfe'ye döndüğünde Ubeydullah tarafından "Müslim'e yardıma mı geldin?" denilerek sorgulandığı, dahası işkenceye maruz kaldığı anlaşılmaktadır.⁷ Bu işkence esnasında bir gözünü yitirdiği kaydedilmektedir. Bununla da iktifa edilmemiş yönetim tarafından hapsedilmiştir.⁸ Ubeydullah tarafından hapsedilen Muhtar, bütün çabalarına rağmen hapisneden kurtulamayınca eniştesi Abdullah b. Ömer'e

4 Bkz. Taberî, VI, 3.

5 Belâzürî, *Ensâb*, V, 214. Nuveyri ise Lekifâ'ya gittiğini söylemektedir. Bkz. Nuveyri, XXI, 7.

6 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, V, 215; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 158.

7 Belâzürî, *Ensâb*, V, 215.

8 Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, I, 510.

mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştur.⁹ Kaynının yardım talebini dikkate alan Abdullah b. Ömer, Halife Yezîd'e mektup yazarak, Muhtar'ın bağışlanmasını rica etmiştir. Bu rica üzerine Yezîd, Ubeydullah b. Ziyâd'a Muhtar'ı serbest bırakmasını emretmiştir. İbn Ziyâd, Halife'nin emrine uyarak Muhtar'ı serbest bırakmış, fakat şehri üç gün içerisinde terk etmesini, aksi takdirde cezalandırılacağını beyan etmiştir.¹⁰ Bu tehdidi ciddiye alan Muhtar, Kûfe'den ayrılırken, kendine işkence eden, hapseden, bir gözünü kaybetmesine neden olan; hatta bütün kurulu düzenini bozan, kendisini evinden ve aile efradından uzaklaştırıp sürgün eden Emevilere dış bilemiş; Hicaz'a giderken yolda karşılaştığı, İbnü'l-Çarik'e kendisine bunca zulmü reva görenlerden mutlaka öcünü alacağını söylemiştir.¹¹ Kuşkusuz onun söylediği bu cümleler, daha sonra yapacaklarının kodlarına mündemiç olan ifadelerdir.

Muhtar, Kûfe'den ayrıldıktan sonra, önce Mekke'ye gelmiş burayı merkez haline getiren Abdullah b. Zübeyr ile görüşmüştür. Bu görüşmeden beklediğini alamayınca asıl memleketi olan Taife yerleşmiştir. Taifte siyasi hadiselerden uzak bir yıl geçiren Muhtar, Abdullah b. Zübeyr'in giderek güçlendiğini görmüş ve ona biat etmeye, onunla birlikte hareket etmeye karar vermiştir. Bu vesileyle Mekke'ye geri dönmüş ve İbn Zübeyr'e biat etmiştir. Bu biat esnasında Muhtar'ın İbn Zübeyr'e kendisini yardımcı olarak kabul etmesini rica ettiği, ancak İbn Zübeyr'in bunu kabul etmediği rivayet edilmektedir.¹²

Muhtar Kûfe'de

Halife Yezîd'in ölümü üzerine başta Irak olmak üzere İslam coğrafyasının kahir ekserisi Abdullah b. Zübeyr'e biat ederek onun yanında yer aldılar. Muhtar da ona biat ettiği için bu yeni dönemim nimetlerinden faydalanmak istiyordu. Nitekim Kûfe valiliğine göz dikmiş, buraya gönderilmeyi bekliyordu;

9 Belâzürî, *Ensâb*, V, 215.

10 Belâzürî, *Ensâb*, V, 215.

11 Belâzürî, *Ensâb*, V, 216.

12 Belâzürî, *Ensâb*, V, 216.

hatta kendini buna o kadar hazırlamıştı ki Kûfe'den Mekke'ye her gelen umreciye oranının durumu hakkında bilgi almaya çalışıyor, zihninde strateji kurmaya çabalıyordu.¹³ O bu stratejiyi kurmaya çalışırken Kûfe'de de ciddi değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Halk Hz. Hüseyin'in kanına bulaşmış olan Emevîlerle taraftarlarını şehirden sürmeye başlamış ve vali olarak Âmir b. Mesud el-Cumahi'yi seçmiş, İbn Zübeyr'e itaat etmeye karar vermişlerdir.¹⁴ Kuşkusuz bütün bu bilgiler Mekke'ye, Muhtar'a da ulaşmıştır. Abdullah b. Zübeyr'in kendisini vali olarak atamayacağını anladığı için de buraya gitmeye karar vermiştir. Ancak orada başarılı olabilmesi için bir müttefike ihtiyacının olduğunu da bilincindedir. Bu vesileyle de müttefik olarak o dönemde Haşimoğullarının lideri gibi görünen Muhammed b. Hanefiyye'yi seçmiş ve Irak'a hareket etmeden önce ona uğrayarak kendisine "Ben sizin öcünüzü almak, size yardım etmek istiyorum." diyerek işbirliği teklifinde bulunmuştur.¹⁵ Henüz Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyen, biatı zamana bırakmaya karar veren Muhammed b. Hanefiyye'nin bu tavrı onu böylesi bir teklifi rahat bir şekilde yapabilmeye sevk etmiş olmalıdır. Ağabeyi Hz. Hüseyin'in acısını hâlâ yüreğinde taşıyan Muhammed b. Hanefiyye'nin kimi rivayetlere göre Muhtar'ın teklifine sessiz kaldığı, onu kendi haline bıraktığı; kimi rivayetlere göre ise "Ben Rabbimizin bize yardım etmesini, kanımızı akıtanları helak etmesini tercih ederim. Size savaşmayı ve kan dökmeyi emredemem. Yardımcı olarak Allah bize kafidir. Kanımızı talep etmeye en layık olan da odur." dediği rivayet edilmektedir.¹⁶ Böylece Muhammed b. Hanefiyye her ne kadar Muhtar'a açık bir onay vermemiş olsa da onu kesin bir dille bu işten men etmediği, onu kendi haline bırakmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Olayın akışından Muhammed b. Hanefiyye'nin bu tavrını olumlu bulan Muhtar'ın bu durumdan faydalanabileceğini dü-

13 Belâzürî, *Ensâb*, V, 217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 160.

14 Belâzürî, *Ensâb*, V, 217; İbn Kudâme ve İbn Hazm, ise Âmir b. Mesud'un İbn Zübeyr tarafından valiliğe atandığını söylemektedir. Bkz. İbn Kudâme, 456; İbn Hazm, *Cemhere*, 160.

15 Belâzürî, *Ensâb*, V, 218.

16 Belâzürî, *Ensâb*, V, 218.

şündüğü görünmektedir. Nitekim Kûfe'ye gelir gelmez ilk yaptığı şey Hz. Hüseyin için ağlamak ve onun öcünün mutlaka alınması gerektiğini söylemek olmuştur. Zaten Hz. Hüseyin konusunda kendilerini suçlu hisseden Kûfelilerin onun katillerini cezalandıracağını söyleyen herkese destek vermeye hazır olduklarını bilmektedir. Bundan faydalandığı için de etrafına kısa süre içerisinde önemli bir kitleyi toplamayı başarmıştır.¹⁷ Bu durumu eserinde dile getiren Belâzûrî onun büyük bir teveccühe mazhar olduğunu özellikle ifade etmektedir.¹⁸

Öte taraftan, aynı zaman diliminde, Kûfe'de Hz. Hüseyin'in katillerinin cezalandırılmasının gerektiğini; bunların da Emevîler olduğunu söyleyen ve adam toplamaya çalışan bir başka kitle daha vardı. Bunlar da bir önceki makalemizde ele aldığımız Süleyman b. Surad ve arkadaşlarıdır. Kûfe'ye gelen Muhtar'ı en çok rahatsız eden de bu kitle olmuştur. Zira her ikisi de aynı hedef kitleye hitap ediyor ve aynı söylemi kullanıyorlardı. Onun için de rakip idiler. Bundan dolayı da Muhtar'ın rakibini diskalifiye etmek için Muhammed b. Hanefiyye kartını kullanmaya karar verdiği görülmektedir. Kûfe'de kendisinin *vasînin* (Hz. Ali) oğlu olan *mehdî* (Muhammed Hanefiyye) tarafından Ehl-i Beyt'in kanını talep etmek ve zayıfları korumak için görevlendirildiğini yaymaya başladı.¹⁹ Ancak bu durum beklediği etkiyi oluşturmadı. Zira insanlar Süleyman b. Surad'a daha çok güveniyorlardı. Bu güvenin arkasında onun Hz. Ali ailesine yakınlığı ve sahabeden olmasının büyük bir rolü vardı. Bunu fark eden Muhtar, Süleyman'ın yaşlı olduğunu, basiret sahibi olmadığını, böyle bir insanla yola çıkmanın başarıya değil, felakete götüreceğini söyleyerek etrafındakileri kendi saflarına çekmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak bunda başarılı olmamıştır.²⁰

Muhtar ile Süleyman arasında bu husumet sürerken şehir tercihini Abdullah b. Zübeyr'den yana kullanmış ve ona biat

17 Bkz. Mes'ûdî, *Muruc*, III, 83.

18 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 217.

19 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 218; Nevbahtî, 23; İbn Miskeveyh, II, 98, 113.

20 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 218; İbn Miskeveyh, II, 98; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 161.

etmiştir. Biat tamamlandıktan sonra da buraya vali olarak Ensar kökenli Abdullah b. Yezîd el-Hatmî, harac sorumlusu olarak da İbrahim b. Muhammed b. Talha atanmıştır.²¹ Abdullah b. Zübeyr'in görevlilerinin vazifeye başlamalarından bir süre sonra Tevvâbûn hadisesinin başladığı ve Süleyman b. Surad ile beraberindekilerin Suriye'ye doğru yola çıktıklarını bir önceki makalemizde ele almıştık.

Muhtar'a gelince Suriye'ye doğru yola çıkan Süleyman b. Surad ve beraberindekileri eleştirmekle yetinmemiş, Abdullah b. Zübeyr ve onun adına Kûfe'yi idare edenlere yönelik eleştirilerini de yapmayı sürdürmüştür. Sadece eleştiri değil aynı zamanda Abdullah b. Zübeyr ile görevlilerini Hz. Hüseyin'in katilleri ile mücadele etmelerine mani olmakla suçlamış ve onlara karşı bir rahatsızlığın oluşmasına katkı da sağlamıştır. Nitekim bütün bunlardan sonra Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe valisi Abdullah b. Yezîd el-Hatmî ile beytûmal sorumlusu İbrahim b. Muhammed b. Talha tarafından tutuklanarak hapsedilmiştir.²²

Hz. Hüseyin'in öcünü almak için Suriye'ye giden Tevvâbûn hareketi mensuplarının önemli bir kısmının kılıçtan geçirilmiş olması ve kalan bir avuç insanın ancak Kûfe'ye dönebilmesi şehirde bir infial oluşturmuştur. Bu durum bir taraftan Emevilere karşı olan kını artırmış, diğer taraftan Hz. Hüseyin'in katillerine karşı hiçbir girişimde bulunmayan Abdullah b. Zübeyr yönetimine karşı olan güveni de önemli ölçüde sarsmıştır. Bunun farkında olan Muhtar, hapiste olmasına rağmen gelişen yeni durumdan istifade etmeye çalışarak Süleyman b. Surad'ın taraftarlarından kurtulabilenleri kendi saflarına katılmaya çağırmıştır. Onlara yaptıkları işin meziyetini anlatan mektuplar yazmış,²³ kendisinin yakında hapisten kurtulacağını, hem "emir", hem "memur", hem "emin" ve hem de "memnun"un kendisi olduğunu, din düşmanlarını cezalandıracağını söylemiş ve onlardan kendisine katılmalarını

21 Bkz. Halife b. Hayyat, 199.

22 Belâzürî, *Ensâb*, V, 218; İbn Miskeveyh, II, 113.

23 Belâzürî, *Ensâb*, V, 213; İbn Miskeveyh, II, 113, 118-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 173.

talep etmiştir. Süleyman b. Surad'ın taraftarlarından olumlu destek alan Muhtar, yakında hapisten çıkacağını ve hazırlık yapmalarını emretmiştir.²⁴ Onun hapisten çıkmasının zor olduğunu düşünen taraftarları dilerse kendisini silah zoruyla hapisten çıkarabileceklerini ima edip destek vermeye hazır olduklarını söylemelerine rağmen "Hayır, ben bu günlerde çıkacağım." diye cevap vermiş, bu konu ile meşgul olmamaları, çıkışından sonraki duruma yoğunlaşmalarını istemiştir.²⁵

Önemli bir taraftar kitlesine ulaştığını fark eden Muhtar, hapisten kurtulmak için harekete geçmiştir. Daha önce yaptığı gibi eniştesi Abdullah b. Ömer'e yazarak haksız yere hapsedildiğini, Abdullah b. Yezîd ile İbrahim b. Muhammed b. Talha'ya kendisini salıvermeleri için aracı olmasını istemiştir. Kaynını önemsedığı anlaşılan İbn Ömer, onun bu talebi üzerine mektup yazarak Muhtar'ı serbest bırakmalarını rica etmiştir. İbn Ömer'in bu isteği üzerine Abdullah b. Yezîd ve İbrahim b. Muhammed, Muhtar'ı yönetimde oldukları süreçte kendilerine karşı ayaklanmaması şartıyla, hatta yemin ettirerek Zâide b. Kudâme es-Sekafî, Abdurrahman b. Ebî Umeyr es-Sekafî, Sâib b. Mâlik el-Eş'arî, Kays b. Tuhfe en-Nahdî, Abdullah b. Kâmil eş-Şakirî, Yezîd b. Enes el-Esedî, Ahmer b. Şumayt el-Becilî, Abdullah b. Şeddâd el-Cuşemî, Rufâa b. Şeddâd el-Becilî, Süleym b. Yezîd el-Kindî, Saïd b. Münkiz el-Hemedanî, Müsafir b. Saïd b. İmrân'ın ona kefil olmaları üzerine serbest bırakmışlardır.²⁶ Muhtar serbest kaldıktan sonra etrafına adam toplamaya devam etmiştir.²⁷ Bununla beraber Abdullah b. Zübeyr yönetimini açık bir şekilde eleştirmekten de kaçınmaya çalışmıştır. Gittikçe taraftarı artan Muhtar'ın,²⁸ Abdullah b. Yezîd ve İbrahim b. Talha'nın ılımlı/pasif yöne-

24 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 213.

25 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 213; İbn Miskeveyh, II, 118.

26 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 213. İbn Miskeveyh ve Nuveyrî İbn Ömer dışında kendisine kefil olanların adını vermemektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, II, 118; Nuveyrî, XXI, 12-3.

27 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 219; İbn Miskeveyh, II, 118-9.

28 Muhtar'ın etrafında daha çok Hemdân kabilesi ile el-Hamra denilen İran kökenli (Deylemîler) mevali toplanmıştı. Muhtar'ın etrafında toplananlardan sadece mevalinin 20.000 kişilik kuvvetleri mevcuttu. Dîneverî, 288.

tim sergilemeleri neticesinde Kûfe'de önemli bir güce ulaşmış oldu. Onun giderek güçlendiği haberi Abdullah b. Zübeyr'e ulaşınca, bu durumdan görevlilerini sorumlu tutarak onları azletti ve Kûfe valiliğine Abdullah b. Muti'i getirdi.²⁹

Hicri 65 yılı Ramazan ayında Kûfe'ye gelen Abdullah b. Muti' ilk icraat olarak emniyet kuvvetlerinin komutanını değiştirmiş ve bu göreve İyâs b. Mudârib el-İclî'yi,³⁰ katipliğine ise ünlü fakih Âmir eş-Şa'bî getirmiştir.³¹ İbn Muti' takip edeceği politikayı Kûfe'de yaptığı ilk resmi konuşmasında şu şekilde açıkça ortaya koymuştur.

"Müminlerin emiri beni şehrinize ve hudut bölgelerinize [vali olarak] göndermiş, haracınızı toplamayı emretmiş, [gerekli harcamaları yaptıktan sonra] artanı sizin rızanızı almadan başka bir yere göndermememi, [haraçların dağıtımı konusunda] Ömer b. Hattâb'ın ölüm döşeğindeki vasiyeti ile Osman b. Affân'ın uygulamalarına bağlı kalmamı tavsiye etmiştir. Allah'tan korkun ve doğruluk üzere olun, tefrika çıkarmayın, tefrika çıkarana engelleyin. Böyle yapmayacak olursanız kendinizi kınayın, beni değil. Allah'a yemin ederim, yoldan çıkan isyancıların hakkından gelecek, eğri yola sapan şüphecilerin eğriliklerini düzelterek [iyilik yapanın da iyiliğinin karşılığını vereceğim]." Onun bu sözleri üzerine Sâib b. Mâlik ayağa kalkarak "Ömer ve Osman'ın değil Ali b. Ebî Talib'in uygulamalarına sadık kalmanı istiyoruz. Biz haracımızın başka yere gönderilmesine asla razı değiliz. Ancak bu malların aramızda paylaşılmasına rıza gösterebiliriz."³² demesi üzerine orada bulunanlardan bazısının onu desteklediğini gören vali Abdullah b. Muti' "Hangi tutum ve davranış hoşunuza giderse ona göre uygulama yaparız." demiş ve minberden inmiştir.³³

Abdullah b. Muti' bu konuşmasında aslında şehirde sorun istemediğini ve Küfelilerin rızası dışında da hareket etmeyi arzulamadığını göstermek istemiştir. "Sorun çıkarmayın!" diye-

29 Belâzûri, *Ensâb*, V, 220; Dîneverî, 287; İbn Dureyd, 139; İbn Miskeveyh, II, 119; Yakut el-Hamevî, *el-Muktadab*, 59-60; es-Sedûsi ve Mes'ûdi, Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe valiliğine ilk olarak Abdullah b. Muti'i atadığını ve Abdullah'ın İbn Zübeyr'in ölümüne kadar bu görevde kaldığını belirtmektedirler. Bkz. es-Sedûsi, 83; *Muruc*, III, 93.

30 İbn Hazm, *Cemhere*, 312.

31 Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Letâif*, 60.

32 Belâzûri, *Ensâb*, V, 220-1; Taberî, VI, 575-6.

33 Belâzûri, *Ensâb*, V, 221.

rek de dolaylı olarak Muhtar'a destek veren şahısları kastettiği anlaşılmaktadır. Öte taraftan mescitte yaptığı konuşma esnasında kalkarak fikirlerini beyan eden Sâib b. Mâlik'ten de rahatsız olduğu görülmektedir. Rahatsızlığın nedeni ise Sâib'in yalnız hareket etmediği, Muhtar'ın taraftarı olması hasebiyle bir kitle adına konuşmuş olmasıdır. Bunun için Sâib ile değil de direkt Muhtar ile konuşmaya karar vermiştir. Büyük bir ihtimalle de İbn İyâs'ın yönlendirmesine göre hareket edecek ve onu hapsedecekti. Bunu fark eden Muhtar, kendisini Dâru'l-imâre'ye çağırın ulağa hasta olduğunu ileri söyleyerek gitmemiştir.³⁴ Bu hadise Muhtar'ı huruç zamanını belirlemeye de itmiştir. Bunun için de sembolik bir tarih yani Muharrem ayı belirlenmiştir.³⁵ Böylelikle Hz. Hüseyin'in ölümüne seyirci kaldıkları için kendilerini suçlu hisseden Kûfelilerin bu duygularından da faydalanmak istemiştir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Muhtar, Kûfelileri kendi etrafına toplamak için "mehdî" olduğunu söylediği İbn Hanefiyye tarafından görevlendirildiği iddia ediyor, kendisine destek vererek aslında Muhammed b. Hanefiyye'nin emrini yerine getireceklerini ifade ediyor böylelikle etrafına adam topluyordu.³⁶ Ancak onun İbn Hanefiyye tarafından gönderilip gönderilmediği Kûfe'de bir tartışma konusu olmuştur. Hatta kendi arkadaşları arasında bile bu konuda tereddütleri olanlar vardı. Nitekim Abdurrahman b. Şureyh eş-Şibâmî, Si'r b. Ebî Si'r el-Hanefî, Esved b. Cerâd el-Kindî bunların arasında yer almaktadırlar. Bunlar bir araya gelerek aşağıdaki kararı almışlardır:

Muhtar kendisiyle ayaklanmamızı istiyor. Biz ise İbn Hanefiyye'nin onu gönderip, göndermediğini bilmiyoruz. Haydi hep birlikte İbn Hanefiyye'nin yanına gidelim ve ona Muhtar'ın durumunu soralım. Eğer Muhtar'a uymamızı isterse ona uyarız, ona uymamızı nehyederse ondan uzak dururuz.³⁷

34 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 221; Dineverî, 37; İbn Miskeveyh, II, 119.

35 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 221; İbn Miskeveyh, II, 119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 197.

36 Bkz. Nevbahtî, 23; Ebû Mansûr es-Sealibî, *Letâif*, 91; İbn Miskeveyh, II, 119.

37 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 221; İbn Miskeveyh bunların Abdurrahman b. Şureyh liderliğinde gittiklerini ve arasında Said b. Münkiz ile Kudame b. Mâlik el-Cuşemî'nin de bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, II, 119.

Akabinde aralarından seçtikleri bir ekibi Muhtar'ın durumunu sormak için Muhammed b. Hanefiyye'ye göndermişlerdir. Muhammed b. Hanefiyye onları dinledikten sonra kendilerine şu konuşmayı yapmıştır:

Allah'a hamd ve resulüne salat ve selam olsun. Emma ba'd: Sizin Allah'ın bize has kıldığını söylediğiniz meziyetlere gelince: Allah büyük bir fazilet sahibi olup [bu kabil nimetleri] dilediğine bağışlar, ona hamd olsun. Zikrettiğiniz, Hüseyin konusunda yüz yüze kaldığımız musibete gelince: Bu durum yüce Allah'ın Zikru'l-Hakim'inde bulunan bir şeydir, bu savaşı Allah ona [kader olarak] yazmıştı. Bu Allah'ın Hüseyin'e bağışladığı bir yüceliktir. Allah bununla onun yanında bulunanların derecesini yükseltmiş, diğerlerininkini ise alçaltmıştır. Allah'ın emri mutlaka gerçekleşecektir. Allah'ın emri takdir edilmiş olan bir kaderdir. Sizin, bizim öcümüzü alma hususunda size yapılan çağrı ile ilgili söylediklerinize gelince: 'Allah'a ant olsun ki ben yüce Allah'ın yaratıkları arasından kimi dilerse onunla intikamımızı almasını tercih ederim' işte bu sözümü söylüyor ve Allah'tan beni ve sizi bağışlamasını talep ediyorum.³⁸

Dikkat edilirse son derece kaderci ve teslimiyetçi olan bu konuşma Muhtar ile ilgili en ufak bir bilgi veya yönlendirme içermemektedir. Dolayısıyla açık ve net olmayan "Muhtar'ı destekleyin!" veya "Ondan uzak durun!" şeklinde bir emir veya nehiy içermeyen bu cümleler, onlar tarafından "Muhtar'ı destekleyin!" şeklinde okunmuş ve Kûfe'ye döner dönmez henüz evlerine gitmeden Muhtar'a gelerek ona durumu intikal ettirmişlerdir.³⁹

Onların İbnü'l-Hanefiyye'ye gidişlerinden sonradan haberdar olan Muhtar ise olumsuz bir haber getirebileceklerinden korktuğu için daha büyük bir merakla kendilerini bekliyordu. Kendisine gelen Abdurrahman b. Şureyh ve arkadaşlarına Muhtar:

"Ne haberle geldiniz, siz fitneye ve şüpheye düştünüz!" deyince, Abdurrahman "Biz sana yardım etmekle emredildik!" demiştir. Bunu duyan Muhtar memnuniyetinden "Allah'u ekber! Bana taraftarlarımızı (Şia) çağırınız!" demiştir. Arkadaşları toplanın-

38 Taberî, VI, 576.

39 Belâzürî, *Ensâb*, V, 221.

ca onlara "Bazı kimseler benim size getirmiş olduğum haberin doğruluğunu anlamak istediklerinden İmamü'l-Hadi, en-Necib el-Murtaza b. el-Hayr olan [Muhammed Hanefiyye]'nin yanına gitmişler ve bu konuyu kendisine sormuşlardır. İmam onlara benim kendisinin veziri, destekleyeni (zahir), elçisi (resul) ve dostu (halil) olduğumu söylemiş ve bana uymanızı ve sizi çağırdığım [Hüseyn'in kanını] helal görevlerle savaşta bana tabi olmanızı emretmiştir."⁴⁰ dedi. Abdurrahman b. Şureyh de Mekke'ye gidişlerini anlatmış ve İbn Hanefiyye'nin kendilerine Muhtar'a yardım edip, desteklemelerini emrettiğini söyledikten sonra "Burada hazır olan, olmayana bildirsin. Hazırlıklarınızı yapınız. Gerekli şeyleri sağlayınız."⁴¹ demeyi de ihmal etmemiştir.

Abdurrahman tarafından getirilen bu haberle Muhtar kendisini Muhammed b. Hanefiyye'nin veziri, yardımcısı ve elçisi olarak ilan etmiş olmakla konumunu daha da güçlendirmiş oldu. Nitekim şehirde hızla yayılan haber onun bu yeni konumunun –mevaliden oluşan önemli bir kitle tarafından- kabul gördüğünü ve Kûfe'de etrafında kısa süre içerisinde önemli oranda insanın toplanmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Ancak Muhtar, İbn Muti' ile savaşabilmek için yeterli askeri güce ulaşmadan harekete geçmek istemiyordu. Bu nedenle Kûfe'nin en önemli ve en kalabalık kabilelerinden biri olan Mezhiç kabilesini yanına çekmeden faaliyete geçmedi. Mezhiç kabilesinin liderliğini ise Mâlik Eşter'in oğlu İbrahim b. Mâlik yapmaktaydı. Muhtar, İbrahim'e elçi göndererek onu kendilerine katılmaya çağırdı. İbrahim, Ehl-i Beyt'e yapılanların öcünü alma çabasını haklı bir dava olarak görmekle birlikte, Muhtar'ın liderliğine sıcak bakmadığını, kendi liderliği etrafında toplanmaları durumunda onlarla beraber hareket edebileceğini belirtti.⁴²

İbrahim b. Mâlik el-Eşter'i kendi saflarına katmaya kararlı olan Muhtar, üç gün sonra aralarında Şa'bi ve babasının da bulunduğu on arkadaşını alarak İbrahim b. Mâlik'in evine gitti ve kendisine Ali'nin oğlu Muhammed el-Mehdî'den bir

40 Taberî, VI, 577.

41 Belâzürî, *Ensâb*, V, 221; İbn Miskeveyh, II, 121; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 198.

42 Belâzürî, *Ensâb*, V, 221; Taberî, VI, 578; İbn Miskeveyh, II, 121-2; Nuveyrî, XXI, 16.

mektup getirdiğini söyledi.⁴³ Mektubu alan İbrahim, şunların yazılı olduğunu gördü.

Bismillahirrahmanirrahim Muhammed el-Mehdi b. Ali'den İbrahim b. Mâlik el-Eşter'e! Allah'ın selamı üzerine olsun. Ben kendisinden başka ilahın bulunmadığı Allah'a hamd ederim. Emma ba'd: Size vezirim, seçkin şahsiyetim (necib) ve kendime emin olarak seçmiş bulunduğum [Muhtar b. Ebî Ubeyd'i] düşmanlarımla savaşmak ve ailemden olanların kanını talep etmesi için gönderdim. Sen de kendin, aşiretin ve sana itaat edenlerle birlikte onlara destek ol. Çağırma olumlu cevap verip bana yardım eder, vezirimi desteklersen katımda üstün bir değer kazanmış olacaksın. Bütün atların yuları, savaşa katılan askerlerin dizginleri, Kûfe'den Suriyelilere ait toprakların en uzak noktasına kadar eline geçireceğin her şehir, her minber, her bölge senin olacaktır. Şayet bunu gerçekleştirirsen Allah katında büyük bir fazilet ve keramete/değere kavuşmuş olacaksın. Şayet bu davetimi reddedersen önüne geçmen mümkün olmayan bir helaka düşer olacaksın. Allah'ın selamı üzerine olsun.⁴⁴

İbrahim mektubu okumayı bitirdikten sonra İbn Hanefiyye ile daha önce de yazıştığını, ancak onun hiç bir zaman kendisini mehdi sıfatıyla tavsif ederek mektup yazmadığını, kendi ismi ve babasının ismiyle yetindiğini söylemesi ve mektuptan şüphelenmesi üzerine⁴⁵ Yezid b. Enes, Ahmer b. Şumayt, Verkâ' b. Âzib el-Esedî ve Abdullah b. Kâmil bu mektubun İbn Hanefiyye tarafından yazıldığına şahitlik etmişlerdir.⁴⁶ Bunun üzerine ikna olan İbrahim b. Mâlik el-Eşter, Muhtar'a biat etmiştir.⁴⁷

İbrahim b. Mâlik Eşter ve kabilesinin desteğini alan Muhtar, yeterli güce ulaştığına inanarak taraftarlarının da görüşlerini aldıktan sonra 14 Rebiülevvel günü İbn Muti'e karşı

43 Dineverî, 289; İbn Miskeveyh, II, 123; Nuveyrî, XXI, 17; Müberred ise İbrahim'in Muhtar'a olumsuz cevap vermesinden sonra Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisine mektup yazdığını ve Muhtar'a destek olmasını rica ettiğini aktarmaktadır. Bkz. Müberred, III, 1196.

44 Taberî, VI, 579.

45 İbn Miskeveyh, II, 124.

46 Taberî, VI, 579; Dineverî, 289; İbn Miskeveyh, II, 124.

47 Belâzürî, *Ensâb*, V, 223; Dineverî, 289; İbn Miskeveyh, II, 124; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 199.

harekete geçmeye karar vermiştir.⁴⁸ İbn Muti'in emniyet kuvvetleri komutanı olan İyâs b. Mudârib, edindiği istihbaratı değerlendirdikten sonra Muhtar ve taraftarlarının bir iki gün içinde isyan edeceklerini valiye bildirmiş ve şehirdeki cibanelere⁴⁹ taraftarlarını yerleştirmelerini, böylece Muhtar'ın adamlarının bir araya gelmelerini engellemesini önermiştir.⁵⁰ Bunun üzerine İbn Muti', Abdurrahman b. Saîd b. Kays el-Hemedani'yi *es-Sebî'* cibanesine, Ka'b b. Ebî Ka'b el-Has'amî'yi *Beşîr b. Rebîa el-Has'amî* cibanesine, Zahr b. Kays el-Cu'fi'yi *Kinde* cibanesine, Abdurrahman b. Mihnefi *Murad* cibanesine, Şemir b. Zül'-Cevşen el-Kilabi'yi *Sâlîm* cibanesine, göndermiş⁵¹ ve onlara kendilerine saldırılmadıkça hiç kimseye saldırmamaları hususunda sıkı tembihte bulunmuştur. Bu tedbir Muhtar'ı durdurmamış olmakla birlikte hareketin biraz gecikmesine vesile olmuştur. Ancak şehirde bir iç savaşın çıkmasına da kaynaklık etmiştir. Zira küçük küçük gruplara ayrılan taraflar birbirlerine üstünlük sağlamak için sokak sokak savaşılmaya başlamışlardır.⁵² Bu hadise Küfe'deki ilk iç savaş olması hasebiyle önem arz etmektedir.

Bu savaşta başarılı olamayacaklarını anlayan Abdullah b. Muti' son bir şans olarak kuvvetlerini bir araya toplama çabışmış; mescitte toplanmalarını, buraya gelmeyenlerin öldürülmesi durumunda sorumluluk kabul etmeyeceklerini bildirmiştir. Böylece Abdullah b. Muti'in taraftarları mescitte toplanmaya başlamışlardır.⁵³ İbn Muti' burada toplananlara bir konuşma yaparak onları savaşa teşvik etmiş ve Muhtar'ın kazanması durumunda fey gelirlerine başkalarının da ortak olacağını vurgulamıştır.⁵⁴ Böylece onları, en hassas oldukları konudan yakalayarak kendilerini savaşa çekmeye çalıştıysa

48 Belâzûri, *Ensâb*, V, 223; İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 245; İbn Miskeveyh, II, 125; Nuveyri, XXI, 17

49 Cibane temelde mezarlık demek olmakla birlikte Küfe'de meydan olarak kullanılmaktadır.

50 İbn Miskeveyh, II, 126; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 200.

51 Taberi, VI, 581.

52 Bu savaşta Küfeli bir çok insan öldü. Geniş bilgi için bkz. Belâzûri, *Ensâb*, V, 224 vd. Taberi, VI, 582 vd; İbn Miskeveyh, II, 126-7.

53 İbn Miskeveyh, II, 130.

54 İbn Miskeveyh, II, 134.

da, özellikle İbrahim b. Eşter'in göstermiş olduğu olağanüstü çabalar sayesinde yenilmekten kurtulamamıştır. Saraya çekilen Abdullah b. Muti' ve bazı taraftarları Muhtar ve İbrahim b. Eşter tarafından üç gün kuşatılmışlardır.⁵⁵ Abdurrahman b. Saïd, Esmâ b. Hârice el-Fezârî ve diğer bazı Kûfe eşrafı Abdullah b. Muti'e gizlice sarayı terk etmesini, geceyi bir arkadaşının evinde geçirdikten sonra sabahleyin Mekke'ye gitmesini önermişlerdir. Bu öneriyi kabul eden Abdullah b. Muti' geceyi Ebû Musa'nın evinde geçirmiş ve sabahleyin Basra'ya doğru yola çıkmıştır. Böylece Abdullah b. Muti' dönemi son bulmuş, Muhtar dönemi başlamıştır.⁵⁶ Saraya sığınan Kûfe'nin eşrafı ise sabahleyin İbrahim b. Mâlik'ten eman alınca, Muhtar'a gitmiş ve ona biat etmişlerdir.⁵⁷ Bu savaş esnasında Kinde, Hemdan, Nehâ, İcl, Şâkir kabileleri Muhtar'ı desteklemişlerdir.⁵⁸

Muhtar'ın Hâkimiyetinde Kûfe

Üç gün süren bu iç savaşın ardından duruma hâkim olan Muhtar, saraya gidip geceyi orada geçirmiştir. Sabahleyin mescide giden Muhtar, Kûfe'nin hâkimi olarak aşağıdaki konuşmayı yapmıştır.

Dostlarına zaferi, düşmanlarına zararı kıyamete kadar gerçekleşecek bir vaat olarak tayin eden Allah'a hamd olsun. İftira eden kaybetmiştir. Sancağımız yükselmiş, amacımız büyümüştür. Bizlere sancak ile ilgili olarak "Onu yüksek tutunuz, alçaltmayınız!" gaye ile ilgili olarak da "Ona doğru gidiniz ve asla ondan sapmayınız!" denmiştir. Bu bakımdan bizler de davetçinin davetine uyduk ve her şeyi iyi anlamış olanın sözünü anladık. Bu uğurda öldürülmüş olan nice kişiler vardır. Azgınlık edip yüz çeviren, isyan edip yalanlayan herkes uzak olsun. Ey insanlar! haydi giriniz ve hidayete uygun biat ediniz. Göklere kurulmuş bir tavan, yeryüzünü gidilecek yollar halinde döşeyen Allah'a ant olsun ki: Sizler Ali b. Ebî Talib'e ve Ali'nin ailesine yapmış olduğunuz biatten sonra [şimdi yapacağınız biattan] daha hayırlı bir biatta asla bulunmamışsınızdır.⁵⁹

55 Bkz. Taberî, VI, 594.

56 Bkz. Taberî, VI, 595.

57 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 228; Nuveyrî, XXI, 20

58 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 202, 203.

59 Taberî, VI, 596.

Dolayısıyla kendisine yapılan biatın Emevîler ve Abdullah b. Zübeyr'e yapılan biattan daha hayırlı olduğunu böylece dile getirmiş oluyordu. Burada dikkat çeken nokta ise harekete başlarken insanları Muhammed b. Hanefiyye'ye çağırdığı halde, biat aldığı zaman ona değil, kendi adına biat almış olmasıdır. Bu da onun İbn Hanefiyye adına hareket etmediğinin açık kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.

Daha sonra minberden inen Muhtar'a Kûfe şehrinin ile-ri gelenleri Allah'ın kitabı, Resulullah'ın sünnetine uymak, Ehl-i Beyt'in kanını talep etmek, bu kanı dökenlerin kanlarını helal kabul edip onlarla cihat etmek, zayıfları korumak, onun savaştığıyla savaşmak, barış yaptığıyla da barış yapmak, ona ve yaptıkları biata sadık kalmak, üzere biat etmişlerdir.⁶⁰

Biat merasimi bittikten sonra Muhtar beraberindekilerle beytülmale gitmiş, kapılarını açmış ve buradaki 9.000.000 dirhemi kendisiyle birlikte savaşan 3.500 kişi arasında pay etmiştir. Herkese beş yüzer dirhem para düştüğü rivayet edilmektedir.⁶¹ Kendisine savaşın sonunda destek verenlere ise 200'er⁶² dirhem dağıttıktan sonra şehirde bulunan sair kurumların başına da yeni görevliler tayin etmiştir. Örneğin Emniyet kuvvetlerinin başına Abdullah b. Kâmil eş-Şâkirî, özel muhafızlığına ise Keysân Ebû Amre gibi güvendiği ve kendisine yakın olarak gördüğü zevatı getirmiştir.⁶³ Kûfe Kadılığını önce kendi üstlenmiş, ancak daha sonra bunu yürütemeyeceğini anlayarak kadılığa Şureyh'i getirmiştir. Ancak Şureyh, hasta olduğunu bahane ederek bu görevini ihmal edince de onu görevden almış, yerine Abdullah b. Utbe b. Mesud'u atamıştır. Abdullah b. Utbe hastalanınca onun yerine kadılığa Abdullah b. Mâlik et-Tâi'yi atamıştır.⁶⁴

60 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 228; Taberî, VI, 596.

61 Taberî, VI, 597.

62 Belâzûrî, *Ensâb*, V,229; İbnü'l-Cevzi ise ilk gün kendisi ile beraber hareket eden 3.800 kişiye 500'er dirhem, geri kalan 6.000 kişiye ise 200'er dirhem dağıttığını söylemektedir. Bkz. *el-Muntazam*, IV, 211.

63 Taberî, VI, 597.

64 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 229; Taberî, VI, 599.

Kûfe'de tam hâkimiyet kuran Muhtar, daha sonra Kûfe'ye bağlı yerleşim birimlerine yöneticiler atamaya başladı. Buna göre Eşter'in yeğeni Abdullah b. Hârise'yi Ermeniya'ya,⁶⁵ Muhammed b. Umeyr b. Utârid'i Azarbaycan'a,⁶⁶ Abdurrahman b. Saîd b. Kays'ı Musul'a,⁶⁷ İshak b. Mesud'u Medâin'e, Kudâme b. Ebî İsa'yı Yukarı Bihkubâz'a, Muhammed b. Ka'b b. Kuraza'yı Orta Bihkubaz'a, Habib b. Munkiz es-Sevrî'yi Aşağı Bihkubaz'a, Sa'd b. Huzeyfe b. el-Yemân'ı Hulvân'a vali olarak atadı. Saîd'i Kürtlerle savaşmakla görevlendirdi.⁶⁸ Bunların yanı sıra Yezid b. Muâviye el-Beceli'yi İsfahân ve Kum'a,⁶⁹ Zahr b. Kays'ı Cevhâ'ya vali olarak görevlendirdi.⁷⁰

Muhtar, her ne kadar Abdullah b. Mutî'e karşı bir isyanı organize etmiş olsa da aslında tek başına ayakta durmasının mümkün olmadığını; Emevîler veya Abdullah b. Zübeyr'den biriyle birlikte hareket etmesi gerektiğini biliyordu. Emevîlerin varlık nedeni olan Hz. Hüseyin'i öldürmüş olmaları, onları denklem dışı tutuyordu. Dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'e zeytin dalı uzatmaya karar verdi ve ona mektup yazarak, aslında kendisine bağlı olduğunu; İbn Mutî'i bu işi beceremediği için görevden aldığını söyledi ve beytülmalden yaptığı harcamalar ile ilgili bilgi verdikten sonra bu harcamaların onaylanmasını istedi. Aslında o Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe ve bağlı yerleşim birimlerinin tamamından vazgeçemeyeceğini ve bu oldu bittiyi onaylanacağını bekliyordu. Fakat durum beklediği gibi olmadı. İbn Zübeyr bunu kabul etmeyerek Kûfe'yi gözden çıkardığını göstermiş oldu. Artık Muhtar tek başına kalmıştı. Bu durumun farkına varan Muhtar durumu dostları ile paylaşarak

65 Taberî, VI, 598; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 211; Dineverî, el-Mâhar ve Hemedân'a atandığını söylemektedir. 292.

66 Taberî, VI, 598; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 211; Dineverî, Muhammed b. Osman et-Temimî'yi Azarbaycan valiliğine atadığını söylemektedir. Bkz. 292.

67 Taberî, VI, 598. Musul İbn Zübeyr'in valisi olan Muhammed b. Eş'as b. Kays tarafından idare edilmekteydi. Abdurrahman b. Saîd Musul'a geldiğinde, Muhammed b. Eş'as ona hiç direnmeden şehri teslim etmiş ve Kûfe'ye dönerek, Muhtar'ın yanına gitmiş ve ona biat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, IV, 211.

68 Taberî, VI, 598.

69 Dineverî, 292.

70 Dineverî, 292.

İbn Zübeyr'den ayrıldığını ilan etti.⁷¹ Bununla birlikte durumunun çok da parlak olmadığını bilincindeydi. Dolayısıyla her ne kadar biat alırken kendi adına almış olsa da, kendisini bu makama -bağlı olduğunu söylediği- Ehl-i Beyt'in getirdiğini biliyordu. Bunun için yeniden yüzünü onlara dönmeye ve onların desteğini almaya karar verdi. Zaten Hz. Ali ailesinin intikamcısı olarak ortaya çıkmış olması bunu gerekli kılıyordu. Bunun bilincinde olan Muhtar, bu aileye mensup birini yanına çekmek için önce Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'ye önemli miktarda para ile beraber, yazdığı mektubu da göndererek kendisine biat etmek istediği belirtti. Ali gönderilen parayı almadığı gibi, Muhtar'ın kendisine biat etmek istemesine de mescitte Muhtar aleyhinde yaptığı konuşma ile cevap vermiş oldu.⁷² Bunun üzerine Muhtar, Muhammed b. Hanefiyye'ye aynı minvalde mektup yazdı. İbn Hanefiyye, aldığı mektup ile ilgili yakınları ile istişarede bulunurken, Ali b. Hüseyin, mektuba olumlu cevap vermemesini, hatta onun kendileri ile hiçbir bağının bulunmadığını halka duyurmasını önerirken, Abdullah b. Abbas ise İbn Zübeyr'in kendileri hakkında neler yapmayı tasarladığını bilmedikleri için, Muhtar ile ilgili halka olumsuz şeyler söylememesini tavsiye etti. Bu tavsiyeye uyan İbn Hanefiyye Muhtar hakkında susmaya karar verdi. Bu durum da Küfe'de Muhtar'ın elini güçlendiren temel bir referans kaynağına dönüşmüş oldu.⁷³

Emevîlerle Mücadele'nin Başlaması

Öte taraftan Mervân b. Hakem, Suriye bölgesini idaresi altına alınca, Ubeydullah b. Ziyâd komutasında Irak'a bir ordu gönderdi. İbn Ziyâd'a ele geçireceği bölgeleri kendisinin yönetimine vereceğini söylemiş Küfe'yi ele geçirmesi durumunda orayı üç gün boyunca talan etmesini emretmişti. Irak'a doğru yola çıkan Ubeydullah, Abdullah b. ez-Zübeyr'e bağlı olan el-Cezîre valisi Zufer b. Hâris liderliğindeki Kays Aylanlıları egemenliğine almak için bir seneye yakın mücadele etmek zo-

71 Bkz. Mes'ûdi, *Muruc*, III, 83.

72 Bkz. Mes'ûdi, *Muruc*, III, 83 vd; Keşi, I, 341.

73 Bkz. Mes'ûdi, *Muruc*, III, 83 vd.

runda kalmış, hemen Irak'a gidememişti. Bu bir senelik süre Muhtar'ın Kûfe'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmasına ve İbn Ziyâd'a karşı hazırlanmasına imkân tanımıştır.⁷⁴ Ubeydullah, Zufer ile Kayslılara kısa sürede egemen olamayacağını anlayınca, el-Cezîre kuşatmasını kaldırarak Muhtar'a bağlı olan Musul üzerine yürüdü. Musul valisi Abdurrahman b. Saîd, Muhtar'a mektup yazarak Ubeydullah'ın Musul topraklarına girdiğini ve Musul'dan sapıp Tikrît'e doğru yol aldığını haber verdi.⁷⁵ Bu mektup üzerine Muhtar, Yezîd b. Enes el-Esedî'yi, 3.000 kişilik bir ordunun başında Musul'a gönderdi.⁷⁶

Yezîd'in geliş haberini alan İbn Ziyâd, bölgeye Rabia b. Muhârik el-Ganevî ve Abdullah b. Cemele el-Has'amî komutasında 6.000 kişilik bir kuvvet sevk etti. İki güç, Nâttellâ'da karşı karşıya geldiler. Kûfeli askerlerin komutanı olan Yezîd b. Enes ordusunun sağ kanadına Abdullah'ı, sol kanadına da Si'rî, atlıların başına ise Verkâ'yı tayin etmişti. İki gün süren şiddetli çarpışmaların sonucunda Suriyeliler bozguna uğradı, ordu komutanlarından Abdullah b. Cemele ve Rabia b. Muhârik öldürüldü. Çok sayıda esir alındı. Yezîd b. Enes de yaralandı. Yezîd, kendisinden sonra yerine geçmek üzere Verkâ' b. Âzib'i vasiyet etmiş olduğundan ölünce yerine Verkâ geçti.⁷⁷ Kûfeli askerlerin komutanlarını kaybettikleri bilgisi Muhtar'a ulaşınca, İbrahim b. Eşter'i çağırarak yedi bin kişilik bir ordunun başına geçirdi ve Musul'a gönderdi.⁷⁸

Muhtar'a Karşı Kûfe'de İsyân

Muhtar'ın muhalifleri İbrahim b. Mâlik el-Eşter'in Ubeydullah b. Ziyâd ile savaşmak üzere Kûfe'den ayrılmasını bir fırsat olarak değerlendirdiler ve Muhtar'a karşı harekete geçtiler.⁷⁹ Kûfe siyasi tarihi açısından son derece önemli olan bu hadise kaynaklarımızda Sebi' Vakası olarak isimlendirilmek-

74 Geniş bilgi için bkz. Taberî, VI, 603 vd.

75 Taberî, VI, 603.

76 Nuveyrî, XXI, 23; Dineverî'ye göre 2.000 kişilik bir ordunun başında gitti. 292.

77 Taberî, VI, 606 vd.

78 Belâzürî, *Ensâb*, V, 231; Dineverî, 293; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 212.

79 Belâzürî, *Ensâb*, V, 235; Dineverî, 299.

tedir.⁸⁰ Şehirde önemli bir kırılmayı ifade eden bu hadise, aslında şehirde mevali ile kabile eşrafının karşı karşıya geldiği en önemli olaylardan biri olarak bilinmektedir. Yukarı da bir vesileyle ifade ettiğimiz gibi Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin taraftarlarının önemli bir kısmını mevali teşkil etmekteydi. Emevîler tarafından aşağılanan, ötelenen, hor görülen, hatta tabir caiz ise ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edilen mevali, Muhtar ile birlikte çevreden merkeze taşınmış oldular. Muhtar onları efendileri ile aynı kategoride kabul etmiş ve kendilerine feyden kabile eşrafiyla eşit pay ayırmaya başlamıştı. Bu durum Muhtar'ı onların gözünde tabir caiz ise aziz derecesine yükseltmiş oldu. Onun söylediği her şeye inıyor ve onun etrafında adeta pervane oluyorlardı. Aynı zamanda onun savaşçı gücünü bunlar teşkil ediyorlardı. Onların şehirden ayrılması Kûfe'deki sair kabile eşrafını harekete geçirdi ve kabiledaşlarını mahallelerin merkezi olarak görev yapan cibanelerde bir araya toplamaya karar verdiler.⁸¹ Bilindiği gibi Kûfe'nin mahalleleri de aynen şehir gibi yuvarlak olarak tasarlanmış ve merkeze cibaneler yerleştirilmişti. Dolayısıyla cibanelere hâkim olanlar şehrin tamamını kontrol altına alması muvaffak olabiliyorlardı.

Öte taraftan Kûfe eşrafının kendisine karşı harekete geçtiğinden zamanında haberdar olan Muhtar, hiç zaman kaybetmeden İbrahim b. Eşter'e haber göndererek geri dönmesini emretti.⁸² İbrahim'i çağırdığını da gizleyerek kendisine karşı harekete geçen eşrafa elçi gönderip taleplerini sordu. Onlar da açık bir şekilde kendisinden rahatsız olduklarını, kendileri ile mevalilerini aynı derekeye indirdiğini, feylerine onları ortak yaparak gelirlerinin düşmesine neden olduğunu, dolayısıyla kendisini istemediklerini ve şehri terk etmesini arzula-

80 İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 245.

81 Abdurrahman b. Saîd b. Kays Cibanelu's-Sebî'de, Zahr b. Kays el-Cuhfî ve İshak b. Eş'as Cebanu Kinde'de, Ka'b b. Ebî Ka'b el-Hasamî Cibanelu Bişr'de, Abdurrahman b. Mihnef Ezd kabilesiyle, Şemir b. Zi'l-Cevşem Cibanelu Beni Selûl'da, Şebbes b. Ribî Kunâse'de Mudar kabilesiyle, Haccâr b. Ebcer el-İclî ve Yezîd b. Hâris b. Yezîd Rebia kabilesiyle Sebaha mevkinde, Amr b. Haccâc ez-Zubeydî Cebbanetu Murad'da, Muhtar'a karşı isyan ettiler. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 231-232.

82 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 231; Taberî, VI, 611.

dıklarını söylediler ve akabinde eklediler: “Zaten Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından gönderilmen de yalandı.” Zaman kazanmaya çalışan Muhtar, onlara kendileri tarafından seçilecek olan ve kendisinin de arkadaşlarından bazı şahısları ilave edebileceği bir heyet intihap edilmesini ve seçilen bu heyetin durumu sorması için İbn Hanefiyye'ye gönderilmesini önerdi. Ancak önerisi kabul görmedi.⁸³

Muhtar zamanın kendi lehine işlediğini bildiği için elçi teatisinden vazgeçmediği gibi arkadaşlarına emir vererek hiç bir saldırıda bulunmamalarını istemişti. Bütün kavşakları kontrol altına alan eşraf kuvvetleri Muhtar'ı köşeye sıkıştırdıklarına inandıkları hatta küçük çarpışmaların başladığı esnada İbrahim b. Mâlik el-Eşter Kûfe'ye vasıl oldu. Aslında Muhtar'a zaman kazandıran durumlardan bir diğeri ise eşraf kuvvetlerinin kendi aralarında organize olamamaları idi. Bir başka ifade ile asabiyetlerinden dolayı birbirlerinin otoritelerini kabul edip birlikte hareket edemiyorlardı. Öyle ki aynı cibanede bir araya toplandıkları zaman bile namazlarını birbirlerinin arkasında değil, her kabile kendi reisinin arkasında namazı ifa ediyordu.⁸⁴

İbrahim b. Mâlik el-Eşter'in Kûfe'ye ulaşmasıyla rahatlayan Muhtar, askerlerini birliklere ayırdı ve değişik cibanelerde bulunan eşraf kuvvetlerinin üzerine gönderdi. İbrahim b. Mâlik el-Eşter'i Kunâse bölgesinde Şebes b. Rib'i ile Muhammed b. Umeyr b. Utârid'in liderliğinde toplanan Mudar kabilelerinin üzerine;⁸⁵ Ahmer b. Şumayt el-Becîli ile Abdullah b. Kâmil'i Cibanetu's-Sebî'de toplanan Yemen kökenli kabilelerin üzerine gönderdi.⁸⁶ Sokak sokak devam eden kanlı çarpışmaların sonucunda Muhtar eşraf kuvvetlerini büyük bir hezimete uğratmakla kalmadı, onların önemli bir kısmını da kılıçtan geçirmiş oldu. Bu çatışmalar esnasında Muhtar'ın taraftarlarının “Ey Hüseyin'in intikamcıları” parola olarak kullanmaları dikkat çekicidir. Bir başka ifade ile Muhtar ve

83 Taberî, VI, 609.

84 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 214.

85 Belâzûri, *Ensâb*, V, 232; Nuveyrî, XXI, 26.

86 Belâzûri, *Ensâb*, V, 232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 214.

tarafklarının parola olarak Hz. Hüseyi'in öldürölüşünü kullanırken, muhaliflerin parolası ise Hz. Osman'ın öldürölüşü idi.⁸⁷ Savaşın bitmesinden sonra eşraf kuvvetlerinden beş yüz esir alındı, elleri bağı olarak Muhtar'ın huzuruna getirilen bu esirlerden Hz. Hüseyin'in öldürölüşü hadiseye iştirak edenler tespit edilip öldürölüşler. Böylelikle iki yüz kırk sekiz kişinin öldürölüşü rivayet edilmektedir. Bunlardan bazıları Hz. Hüseyin'in katli olayına yani Kerbela hadisesine iştirak etmedikleri halde öldürölüşlerdir. Kalanlar ise düşmanlarının yanında yer almayacaklarına, ona ve taraftarlarına karşı hiç bir kötölük yapmayacaklarına dair yemin edince serbest bırakılmışlardır. Daha sonra Küfe sokaklarında Hz. Hüseyin'in katli hadisesine iştirak etmeyenlerin güven içerisinde oldukları, kendilerine hiçbir şekilde karışılmayacağı, can ve mallarının kendi himayesinde bulunduğunu ilan ettirdi.⁸⁸

Bundan sonra Küfe'de bir insan avı başlamış oldu. Muhtar'a karşı yapılan bu başkaldırıda elebaşılık yapan veya Hz. Hüseyin'in katline iştirak edenler teker teker bulunarak öldürölüşmeye başlandı.⁸⁹ Bilindiği gibi Muhtar Küfe'ye hâkim olduktan sonra Hz. Hüseyin'in katilleri ile ilgili bir faaliyette bulunmamış, hatta başta Ömer b. Sa'd olmak üzere bunlardan bazısına eman da vermişti. Ancak bu hadise ile birlikte eğer Küfe'yi elde tutmak istiyorsa bazı şahısları tasfiye etmesi gerektiğini anlamış oldu. Dolayısıyla Hz. Hüseyin'in kanını bahane ederek muhaliflerini tasfiyeye karar verdi. İlk olarak da Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs ile oğlu Hafs b. Ömer b. Sa'd ile başladı. Onların başlarını kestirerek Muhammed b. Hanefiyye'ye gönderdi ve

"Bunlardan biri Hüseyin'e karşılık, diğeri de Ali b. Hüseyin'e karşılıktır." dedi.⁹⁰ Muhtar taraftarlarını "Hüseyin'in katillerini güven içerisinde yürüyerek hayatta bırakmak bizim dinimizde yoktur. Şayet böyle yaparsam bu dünyada Muhammed ailesinin en kötü taraftarı olurum. Aynı zamanda [düşmanlarımın beni] isimlen-

87 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 215.

88 Taberî, VI, 617.

89 Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, V, 237 vd. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 216 vd. Nuveyrî, XXI, 27 vd.

90 Belâzürî, *Ensâb*, V, 237; Taberî, VI, 628-629.

dirdikleri gibi yalancılardan olurum. Allah'a ant olsun ki ben Muhammed ailesine yardım ediciyim. Beni kendilerini öldüren bir kılıca, yaralayan bir mızrağa dönüştüren, onların öcünü alan, haklarını korumaya çalışan Allah'a hamd olsun. Onları öldürenleri öldürmek Allah'ın [belirlediği] bir haktur. Onların hakkına dikkat etmeyen zelil olacaktır. Benim için onlara hakim olunuz ve onları yok edinceye kadar takip ediniz."⁹¹

diyerek teşvik ediyor ve bu katliamı yapmalarına yüreklendiriyordu. Teker teker evlerinden alınarak öldürülenlerden bulabildiklerimiz şunlardır: Amr b. Haccâc ez-Zebidî,⁹² Furât b. Zahr b. Kays,⁹³ Şemir b. Zû-Cevşen ve arkadaşları,⁹⁴ Sürâka b. Mirdâs⁹⁵ Abdurrahman b. Saîd b. Kays el-Hemedanî⁹⁶ Abdullah b. Esid el-Cuheynî,⁹⁷ Mâlik b. Nuseyr el-Beddî, Hamel b. Mâlik el-Muhâribî, Ziyâd b. Mâlik ed-Dabbî, İmrân b. Hâlid el-Anzî, Abdurrahman b. Ebî Huşkâre el-Becilî, Abdullah b. Kays el-Havlanî,⁹⁸ Abdullah ve Abdurrahman b. Salhat,⁹⁹ Abdullah ve Abdurrahman b. Vehb el-Hemedânî¹⁰⁰ Osmân b.

91 Taberî, VI, 623.

92 Hz. Hüseyin'in öldürülmesi olayına katılmış olanlardandı. Bu bakımdan bineğine atlayıp, Vâkisa yoluna koyuldu. Daha sonra ondan hiç bir haber alınmadı. Denildiğine göre Muhtar'ın arkadaşları onu susuzluktan yere düşmüş olarak buldular, kafasını kesip yanlarında götürdüler. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240.

93 Furât b. Zahr b. Kays, öldürülünce Halife b. Abdullah'ın kızı ve Hz. Hüseyin'in hanımı olan Âişe el-Cu'fiyye, Muhtar'a haber gönderip, başını gömmek için ondan izin istedi. Muhtar ona istediği izni verdi, o da Furât'ın kafasını alıp gömdü. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 217

94 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 238.

95 Sürâka, Muhtar'ın yanına varınca şöyle dedi: "Allah emire iyiliğini versin. Kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, ben meleklerin ablak atların sırtında gökle yer arasında senin saflarında, seninle birlikte çarpıştıklarımı gördüm." Bunu işiten Muhtar ona şöyle dedi: "O halde minbere çık ve insanlara bunu bildir." Bunun üzerine Sürâka minbere çıktı, onlara durumu haber verdikten sonra aşağıya indi. Daha sonra Muhtar onu serbest bırakıp şöyle dedi: "Ben senin hiç bir şey görmediğini çok iyi biliyorum, fakat seni öldürmemi istedin. Şimdi git ve beni bırak. İstedığın yere gidebilirsin, fakat etrafındaki arkadaşlarımla fikirlerini bozma." İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 218, 219.

96 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 219; Nuveyrî, XXI, 29.

97 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 239.

98 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 239.

99 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 220.

100 Hemdânî Â'sâ'nın amcasının oğlu idiler. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 220; Nuveyrî, XXI, 30.

Hâlid b. Esîd,¹⁰¹ Ebû Esmâ Bişr b. Savt,¹⁰² Havelî b. Yezîd,¹⁰³ Ömer b. Sa'd,¹⁰⁴ Hakîm b. Tufayl et-Taî,¹⁰⁵ Murre b. Munkiz,¹⁰⁶ Zeyd b. Rukâd el-Cenbî,¹⁰⁷ Sinân b. Enes,¹⁰⁸ Abdullah b. Ukbe el-Ganevî,¹⁰⁹ Harmele el-Esedî,¹¹⁰ Abdullah b. Urve el-Has'amî,¹¹¹ Amr b. Subayh es-Sudâî,¹¹² Muhammed b. Eş'as,¹¹³ Humeyd b. Müslim,¹¹⁴ Osman b. Hâlid el-Cuhenî,¹¹⁵ Nesar b. Şût el-Kabidî.¹¹⁶

Öldürülme listesinde bulunanlardan bazıları ise kaçmayı başarmıştır. Bunların başında ise Esmâ b. Hârice el-Fezârî

- 101 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 220; Nuveyrî, XXI, 30.
- 102 Osman b. Halid b. Esid ile ikisi Abdurrahman b. Akil'i öldürmüş, elbiselelerini almışlardı. Bunun için öldürüldüler, cesetlere de ateşte yakıldı. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 220; Nuveyrî, XXI, 30.
- 103 Hz. Hüseyin'in başını almış, Kûfe'ye getirmişti. Muhtar'ın Hz. Hüseyin'in katline iştirak etmiş olanları öldürdüğünü öğrenince Havelî de tuvaletin kanalına gizlenmişti. Muhtar'ın gönderdiği adamlar onu aramak için evine girdiklerinde, adı "Mâlik'in kızı Ayûl" olan hanımı dışarı çıktı. Hanımı Hz. Hüseyin'in başını eve getirdiğinden beri ona düşmanlık ediyordu. Gelenlere: "Ne istiyorsunuz?" diye sorunca onlar: "Kocan nerede?" diye sordular. Kadın eliyle bulunduğu yeri işaret ederek: "Bilmiyorum?" diye cevap verdi. Bunun üzerine Havelî'nin bulunduğu yere girdiler ve onu başına bir zembil geçirmiş olarak gördüler. Oradan çıkarttılar ve hemen ailesinin yanında öldürüp yaktılar. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 238; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 220.
- 104 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 237; İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 273; Nuveyrî, XXI, 31.
- 105 Hakîm, Abbâs b. Ali'nin üzerindeki eşyaları almış ve Hz. Hüseyin'e de bir ok atmıştı. Yakalanan Hakim Adıyy b. Hâtim et-Taî'nin devreye girmesiyle başışlanmasına rağmen, Muhtar'ın haberi olmadan adamları tarafından öldürüldü. Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 238; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 222.
- 106 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 222.
- 107 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 238.
- 108 Basra'ya kaçtı. Muhtar tarafından evi yakıldı. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240.
- 109 Kûfe'den kaçtı el-Cezire'ye sığındı. Bunun üzerine Muhtar tarafından Kûfe'deki evi yakıldı. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 223.
- 110 Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240.
- 111 Muhtar tarafından öldürülmek üzere aranmış, ancak Musab b. Zübeyr'e katıldığı için bulunamamıştır. Bunun üzerine evi yakılmıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 223; Nuveyrî, XXI, 32.
- 112 Mızraklanarak öldürüldü. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 239; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 223.
- 113 Muhammed, Kâdisiyye yakınlarında bir köyde bulunuyordu. Onu aramışlar, fakat bulamamışlardı; çünkü o da Mus'ab'ın yanına kaçmış bulunuyordu. Muhtar, onun evini yıktırması, evinin kerpiç ve harcıyla Ziyâd'ın daha önce yıktırması olduğu Kindelî Hucr b. Adıyy'in evini yaptırmıştı. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 223.
- 114 Aranmış bulunamamış bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240.
- 115 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240.
- 116 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 240.

bulunmaktadır. Esmâ, bir yolunu bularak Kûfe'yi terk etmiş, önce Suriye'ye daha sonra da Basra'ya giderek Musab b. Zübeyr'e katılmıştır. Muhtar Esmâ'yı yakalayamayınca şehirdeki evini yakırmıştır.¹¹⁷ Muhtar'ın bu şekilde 780 kişiyi öldürdüğü rivayet edilmektedir.¹¹⁸

Muhtar ve İbn ez-Zübeyr

Muhtar Kûfe'deki muhaliflerini temizledikten sonra yeni den Suriye'ye ordu göndermeyi düşünmeye başladı. Ancak yaşadığı son hadiseden de ders aldığı için, şehir içinden olmasa bile Abdullah b. Zübeyr'den kendisine gelebilecek bir saldırıdan emin olmak istiyordu. Bu amaçla ona aşağıdaki mektubu gönderdi. Böylece ondan gelebilecek cevaba uygun olarak hareket etmeye karar verdi.

Salat ve selamdan sonra amma ba'd: Sana olan samimi bağlılığımı bilirsin. Sana düşmanlık edenlere karşı ne kadar gayretli olduğumu da bilirsin. Fakat ben sana karşı bu şekilde davrandığım halde sen bana ne verdin? Sana vefakâr olduğum zamanlar bile bana vermiş olduğun ahitleri yerine getirmedi. Tekrar sana dönmemi ve aynı samimiyetle sana bağlanmamı arzu ediyorsan bunu da yaparım. Vesselâm.¹¹⁹

Muhtar gönderdiği bu mektupla aslında Kûfe valiliğinde bırakılmak ve kendisine dokunulmamak şartıyla Abdullah b. Zübeyr'e biat edebileceğini dile getirmiş oldu. Ancak Muhtar'ı iyi tanıdığı anlaşılan Abdullah b. Zübeyr'in de ondan çok fazla emin olmadığı görülmektedir. Nitekim İbn Zübeyr onun gerçekten kendisine bağlı olup olmadığını test etmek için Kûfe valiliğine yeni bir atama yapmaya karar verdi ve Ömer b. Abdurrahman'ı çağırarak kendisinin bu göreve atandığını söyledi, yol hazırlığı yapmasını emretti. Ömer'in Muhtar ile ilgili kaygılarını da "O bizim emirlerimizi dinleyip bize itaat eden bir arkadaşımızdır, kaygılanmana gerek yok!" ifadeleriyle giderdi.¹²⁰ Abdullah b. Zübeyr'in Ömer b. Abdurrahman'ı

117 Geniş bilgi için bkz. İsfahâni, *el-Eğâni*, XIV, 224-225; Ebû Mansûr es-Sealibi, 91.

118 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 219; Nuveyri, XXI, 29.

119 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 225; Nuveyri, XXI, 35.

120 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 225.

vali olarak görevlendirdiğini haber alan Muhtar, bunun bir sinama olduğunu da kısa sürede kavramış oldu ve Ömer'in Kûfe'ye gelmeden bertaraf edilmesine karar verdi. Adamlarından Zâide b. Kudâme'ye yetmiş bin dirhem verip, bunu masraflarına karşılık olarak Ömer'e vermesini ve geri dönmesini sağlamasını emretti. Tehdit edilen Ömer'in parayı alarak Basra'ya gitmesi sağlandı.¹²¹

Aslında Muhtar, giderek güçlenmekte olduğunu fark ettiği Abdülmelik b. Mervân ile Abdullah b. Zübeyr arasında sıkışıp kalmak istememekteydi. Bunun için de Abdülmelik'e karşı Abdullah b. Zübeyr'in desteğini almayı murat etmekteydi. Bu vesileyle müteaddit defalar ona mektup göndermiş ve ortak hareket etme teklifinde bulunmuştur. Fakat İbn ez-Zübeyr Muhtar'a güvenmediği için kendisine biat etmeksizin ona yardım etmeyi reddetmiştir. Nitekim ona gönderdiği mektuplarından birinde "Eğer sen bana itaat eden birisi isen bana biat et ve orada bulunanlardan benim adıma biat al. Bana biat haberin geldiğinde doğruluğunu anlamış olur, senin bölgen-den askerlerimi çekerim. Vesselâm!"¹²² diyerek onun biatını almaksızın kendisiyle birlikte hareket etmeyeceğini ifade etmiştir. Öte taraftan aslında Abdullah b. Zübeyr de güçlendiğini fark ettiği Abdülmelik b. Mervân'dan çekinmektedir. Hele hele Suriye'den yola çıktığı haber alınan askerlerin Mekke'ye geleceği haberi alınınca bu tedirginlik daha da artmıştır. Bu askerler aynı zamanda Muhtar'ı da endişelendirmiştir. O da Abdullah b. Zübeyr'den emin olmadan bu askerlere karşı harekete geçemeyeceğini bilmektedir. Nitekim bu nedenle Muhtar, Abdullah b. Zübeyr'e kendisine destek olmak amacıyla askerî yardımda bulunacağını söyleyip çoğunluğunu mevalinin oluşturduğu üç bin kişilik bir orduyu Şurahbîl b. Vers komutasında Mekke'ye göndermiştir. Ancak Abdullah b. Zübeyr, Muhtar'ın asıl amacını kestiremediği için Mekke'den Abbâs b. Sehl b. Sa'd es-Sâidî'yi iki bin kişilik bir askerî birlikle göndermiştir.¹²³ Ona ayrıca bedevilerden de kendisiyle

121 Nuveyrî, XXI, 36.

122 Belâzürî, *Ensâb*, V, 246. Bazı değişikliklerle bkz. Nuveyrî, XXI, 36.

123 Belâzürî, *Ensâb*, V, 246.

birlikte savaşa katılmalarını istemesini emretmiş ve: "Bu gelenlerin bana itaat etmekte olduklarını görürsen mesele yok, aksi takdirde onları yok edinceye kadar savaş!" diyerek bu güvensizliğini izhar etmiştir.¹²⁴

Birbirine güvenmeyen bu iki kuvvet er-Rakım bölgesinde karşı karşıya gelmiş, Muhtar'ın kuvvetleri Abdullah b. Zübeyr'in kuvvetleri tarafından mağlup edilmekle kalmamış önemli bir kısmı da esir edilmiştir.¹²⁵ Böylelikle Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar arasında ilk sıcak karşılaşma meydana gelmiştir. Ancak hızla yaklaşmakta olan Abdulmelik b. Mervân sorunu, ikisinin de kozlarını daha ileriki bir tarihe ertelemeye sevk ettiği görülmektedir. Bununla birlikte Muhtar Abdullah b. Zübeyr ile mücadeleyi askerî sahada olmasa bile sürdürmeye kararlıdır. Bu amaçla da yeniden Muhammed b. Hanefiyye kartını oynamaya karar vermiş ve ona aşağıdaki mektubu göndermiştir:

Bismillahirrahmanirrahim. Mehdi Muhammed b. Ali'ye Muhtar b. Ebi Ubeyd'den Allah'ın selamı üzerine olsun Ey Mehdi! Allah'tan başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Emma ba'd: Allah beni, senin düşmanlarından öncünü alan biri olarak gönderdi. Onların kimisi öldürüldü, kimisi ise esir edildi. Kimisi sürüldü kimisi ise kaçtı. Sizi öldüren katilinizi yok eden, size destek olan şahsa da yardım eden Allah'a hamd olsun. Sana Ömer b. Sa'd ile oğlunun kellesini gönderiyorum. Hüseyin ile aile efradının katline iştirak eden herkesi öldürdük.¹²⁶ Düşmanları sana boyun eğdirsinler, bölgeyi sana itaat ettirsinler diye bir ordu göndermiştim. Bunlar Medine'ye geldiklerinde Mülhidin askerleri onları aldattılar ve tuzak kurdular. Şayet uygun görüyor isen Medine'ye çok kalabalık bir ordu göndereyim. Sen de bunlara kendi yanından bir adam gönder ki benim senin itaatın altında olduğumu, gönderdiğim askerleri senin emrinle gönderdiğimi bilsinler. Bu teklifimi uygun görüyorsan böyle yap. Göndereceğim bu askerlerin sizin hakkınızı daha iyi gözettiklerini, siz Ehl-i Beyt'e karşı zalim ve mülhid olan İbn Zübeyr'e mensup olanlardan daha müşfik olduklarını göreceksin. Vesselâm.¹²⁷

124 Belâzürî, *Ensâb*, V, 246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 226.

125 Belâzürî, *Ensâb*, V, 246.

126 Bkz. Taberî, VI, 629.

127 Belâzürî, *Ensâb*, V, 247; Özet bir şekilde bkz. Nuveyri, XXI, 37.

Bu oyuna gelmeyen İbnü'l-Hanefiyye ise

Mektubunu okudum. Hakkımı ne derece gözettiğini öğrendim, beni sevindirecek ne gibi niyetler beslediğine de muttali oldum. Benim en çok sevdiğim şey, yapmakla Allah'a itaat edebildiğim bir iştir. Sen de elinden geldiğince Allah'a itaat et. Ben çarpışmak isteseydim, herkesin yanıma doğru alelacele gelip toplandığını, yardımcılarımla pek çok olduğunu görecektim. Fakat sizlerden uzak duruyorum. Allah hükmünü verinceye kadar sabredeceğim. O hüküm verenlerin en hayırlısıdır.¹²⁸

diyerek ona, kan dökmekten uzak durmasını önermiş ve Muhtar'ın kendisi için biçtiği yeni rolü kabul etmemiştir. Öte taraftan Muhtar'ın kendisini sürekli Muhammed b. Hanefiyye'ye nispet etmesi ve onun adına hareket ettiğini söylemesi, İbn Hanefiyye'yi harekete geçirmemiş olmasına rağmen İbn ez-Zübeyr'i ona ve dostlarına karşı harekete geçirmiştir.¹²⁹ Nitekim şimdiye kadar biat etmemiş olan Muhammed b. Hanefiyye ve dostlarına kendisine biat hususunda baskı yapmaya başlamıştır. Bu zorlamaya rağmen onlar Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyi kabul etmeyerek "Bütün ümmet bir araya gelmedikçe biat etmeyeceğiz."¹³⁰ demiş ve daha önce Sa'd b. Ebî Vakkâs, Üsame b. Zeyd'in yaptığı gibi siyasi mücadelenin dışında durmaya karar vermişlerdir.

Öte taraftan Muhtar da Ehl-i Beyt'e dayanmaksızın ayakta duramayacağını farkındadır. Bunun için de Kûfe'de İbn Hanefiyye adına biat almaya başlamıştır. Kuşkusuz bu durum Abdullah b. Zübeyr'i daha da rahatsız etmiştir. Hatta o Muhammed b. Hanefiyye'ye Kûfe dışından da biat edilebileceğinden endişe ederek İbn Hanefiyye'ye baskısını daha da artırmıştır. Kabul etmeyince de onları Zemzem kuyusuna hapsedmiş,¹³¹ şayet inat etmeye devam ederse öldürmek

128 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 227.

129 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 280; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 227.

130 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 280.

131 Nuveyrî, XXI, 38; İsfehâni ise Muhammed b. Hanefiyye'nin Şam'dan Mekke'ye dönmelerinden sonra tutuklanıp, beraberindekiler ile Ârim hapishanesine hapsedildiklerini aktarmaktadır (Bkz. İsfehâni, *el-Eğâni*, XV, 146). Mes'ûdi ise bunun Ğarim hapishanesi olduğunu, hapsedilenin ise İbn Hanefiyye olmayıp oğlu el-Hasan b. İbn Hanefiyye olduğunu belirtmektedir. Bkz. Mes'ûdi, *Muruc*, III, 85.

veya yakmakla tehdit etmiştir. Mes'ûdî, İbn Hanefiyye ile beraber tüm Haşimoğullarının Şi'bi Ebî Talib'de abluka altına alındıklarını söylemektedir.¹³² Şayet bu rivayet doğru ise İbn Zübeyr'in bu konuyu çok ciddiye aldığını göstermektedir. Kimi rivayetlere göre ise verilen süre içerisinde biat etmemeleri durumunda bunu yapacağına dair Allah'a yemin dahi etmiştir.¹³³ Durumun vahametini gören İbn Hanefiyye Muhtar'dan yardım talep etmek zorunda kalmıştır.¹³⁴

İbn Hanefiyye'yi tarafına çekmek için uzun süredir mücadele etmekte olan Muhtar, eline geçen bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmek istediği için İbnü'l-Hanefiyye'nin gönderdiği mektubu herkesin huzurunda okuduktan sonra şöyle dedi:

İşte sizin mehdiniz, Peygamber'inizin Ehl-i Beyt'inin has şahsı, şu anda arkadaşlarıyla beraber gece veya gündüz öldürülmeyi ya da yakılmayı beklemektedir. Eğer onlara büyük bir yardımda bulunmazsam, Ebû İshâk olmayayım. Eğer sel gibi atlıları peş peşe göndermeyecek olursam ve İbnü'l-Kâhiliyye'nin¹³⁵ başına musibet gelmeyecek olursa, ben Ebû İshâk olmayayım.¹³⁶

Gerek İbn Hanefiyye'nin mektubu gerekse Muhtar'ın bu konuşması işitenler üzerinde etkili olmuş ve ağlaşmaya başlayarak "Bizi acele onun yanına gönder!"¹³⁷ demelerini sağlamıştır. Bunu bekleyen Muhtar, Mekke'ye büyük bir ordu değil küçük gruplar şeklinde asker sevk etmeye başlamıştır. Silahsız olarak gönderildikleri için dikkat çekmeden Mekke'ye ulaşmaya başarmışlardır. Bu gruplardan ilkin Ebû Abdullah el-Cedeli yetmiş suvari ile birlikte gönderilmiş,¹³⁸ arkasından Zubyân b. Umâre et-Temimî iki yüz kişi ile gönderilmiştir.¹³⁹

132 Mes'ûdî, *Muruc*, III, 85.

133 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 282; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 228.

134 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 283; Nuveyrî, XXI, 38.

135 İbn Kâhile'den kasıt İbn Zübeyr idi. Çünkü İbn Züeyr'in babaannesi Esed oğullarının Benî Kâhil koluna mensuptu. Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, II, 284.

136 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 284; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 228; Nuveyrî, XXI, 38-9.

137 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 284; Nuveyrî, XXI, 39.

138 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 284; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 228; Nuveyrî, XXI, 39; Mes'ûdî'nin Deyyâre b. Harmele'den yaptığı alıntıda Mekke'ye giden bu ordunun Ebû Abdullah el-Cedeli'nin komutasındaki 4.000 kişi olduklarını bildirmektedir. Bkz. *Muruc*, III, 86.

139 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 285. Nuveyrî, dört yüz kişi ile gönderildiğini söylemektedir. Bkz. Nuveyrî, XXI, 39.

Zubyân ile birlikte İbnü'l-Hanefiyye'ye verilmek üzere dört yüz bin dirhem de para gönderilmiştir.¹⁴⁰ Onun arkasından Ebü'l-Mu'temir'le yüz kişi, Hâni b. Kays'la yüz kişi, Ukbe b. Tâhir'le kırk kişi, Yunus b. Amr b. İmrân'la da kırk kişi göndermiştir.¹⁴¹ Böylelikle Mekke'ye dört bin kişinin gittiği rivayet edilmektedir.

Rivayetlere göre İbn Hanefiyye'ye tanınan sürenin bitmesine iki gün kala Mekke'ye gelenler Muhammed b. Hanefiyye'nin yakılması için odunların dahi hazırlandığını görmüşlerdir.¹⁴² Kapıyı kırıp İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına girmiş ve onu kurtarmışlardır. Kendilerine İbn Zübeyr ile çarpışma izni verilmesini talep etmişler ancak İbn Hanefiyye buna müsaade etmemiştir.¹⁴³ Şartları gören İbn Hanefiyye, Mekke'de kalmasının mümkün olmadığına düşünmüş ve böylece Kûfe'ye gitmeye karar vermiştir. Ancak iktidarına şerik kabul etmeyen Muhtar, bu durumun önüne geçmek için "Mehdînin bir alameti var o da kılıçla vurduğün zaman kesmez." dediği kendisine ulaşınca, hayati tehlikesinin olduğu farketmiş ve bu karardan vazgeçmiştir.¹⁴⁴ Muhtar da bir taraftan onu kontrol altında tutmak, diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr'den haber almak, öte taraftan da gücünü İslam âleminin sair bölgelerinden Mekke'ye Umre için gelenlere de göstermek amacıyla bu dört bin kişilik birliğin Mekke'de kalmasını emretmiş onların bütün masraflarını da kendisi karşılamıştır. Muhtar ölünceye kadar da bunlar Mekke'de kalmaya devam etmişlerdir. Onun ölümü üzerine bu insanlar Kûfe'ye geri dönerlerken İbn Hanefiyye ile Abdullah b. Abbas ise Mekke'yi terk ederek Taife yerleşmişlerdir.¹⁴⁵ Hatta İbn Abbas orada vefat etmiş, kabri bu gün bile ziyaretgâh olarak kullanılmaktadır.

140 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 285.

141 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 284.

142 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 285; Mes'ûdi ise İbn Zübeyr'in verdiği süreye birkaç saat kala Kûfeli askerlerin yetiştiklerini anlatmaktadır. Bkz. *Muruc*, III, 86.

143 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 285; Mes'ûdi, *Muruc*, III, 86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 229.

144 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 26-270.

145 Belâzûrî, *Ensâb*, II, 291; Mes'ûdi ise Eyle'ye gittiğini belirtmektedir. Bkz. *Muruc*, III, 86.

Muhtar ve Ubeydullah b. Ziyâd

Kûfe'deki muhaliflerini sindiren, Abdullah b. Zübeyr ile de ilişkilerini belli bir raya oturtan Muhtar, sıranın Emevîlere geldiğine hükmetmiştir. Bu amaçla hazırlığını yapmış ve İbrahim b. Eşter'i Irak'a doğru gelmekte olan Ubeydullah b. Ziyâd ile çarpışmak üzere yola çıkarmıştır.¹⁴⁶ Gidenler beraberinde istimdat ettikleri Hz. Ali'ye ait olduğunu söyledikleri bir de kürsü taşıyorlardı. İsrailoğullarının Hz. Musa'ya ait olduğunu söyledikleri Tabut'a öykünülerek edinilen bu kürsü, Muhtar ile taraftarlarının sahip olduğu İslami anlayışı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bir kürsüden istimdat edilecek kadar tevhidî düşünmeden uzak olan bu kitlenin neredeyse tamamına yakınının mevaliden oluştuğunu yukarıda söylemiştik.¹⁴⁷ Katıra bindirilmiş, etrafı sarılan kürsünün çevresinde toplanılıyor ve İbrahim'e zafer ihsan etmesi için dua edip Allah'tan yardım dileniliyordu.¹⁴⁸ Yanlarından kürsü geçtiği zaman eğilerek ona ihtiramda bulunuyorlardı. Muhtar tarafından bir marangozdan satın alınarak taraftarlarına ihsan edilen! bu kürsünün bir de sadini! bulunmaktaydı. Sadinliğini Havşeb el-Yursemî yapıyordu.¹⁴⁹ Hatta İbrahim b. Mâlik bile taraftarlarının yaptığı tevhide münafi bu davranış karşısında "Allah'ım, bizim aramızdaki akılsızların İsrailoğullarının yaptıklarını irtikap etmelerinden bizi sorumlu tutma!" dediği rivayet edilmektedir.¹⁵⁰ Dönemin ünlü şairlerinden Â'şâ Hemdân bu kürsü ile ilgili şöyle demektedir:

146 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 235.

147 İbn Dureyd, 495; Ebû Mansûr es-Sealibî, 92; Nuveyrî, XXI, 53.

148 Belâzürî, *Ensâb*, V, 248; Bkz. Nuveyrî, XXI, 41.

149 Muhtar, Ca'de b. Hubeyle ailesine gelmiş (Ca'de'nin annesi Ummu Hânî bnt. Ebî Tâlib idi), bana Ali'nin sandalyesini veriniz demişti. Onlar kendilerinde böyle bir sandalyenin olmadığını söylemelerine rağmen Muhtar bunu kabul etmemiş, onları sıkıştırmaya başlamıştı. Bunun üzerine bir sandalye getirdiler ve işte aradığımız sandalye budur dediler. Muhtar'ın taraftarlarının önde gelenleri olan Şibâm ve Şakir kabileleri bu sandalyeyi almış, ipekli örtü örterek ona özel bir değer vermiş, bunu İsrailoğullarının tabutuna benzetiyorlar, onda sekine olduğunu iddia ediyorlar ve onunla zafer bekliyorlardı. Bir savaşa çıkacaklarında o sandalyeyi beraberlerinde götürüyorlardı. Bu sandalyenin ilk muhafızı Ebû Musa el-Eş'arî'nin oğlu olan Musâ b. Ebû Musa idi. Daha sonra bu görevi Havşeb el-Yursemî yerine getirmeye başladı. Havşeb, Muhtar'ın ölümüne kadar bu görevi yerine getirdi. Belâzürî, *Ensâb*, V, 242-243.

150 Belâzürî, *Ensâb*, V, 248.

Ben şahitlik ediyorum, sizler Sebeiyesiniz
 Ey şirkin bekçileri, sizleri iyi tanıyorum.
 Yemin ederim, kürsünüz "sekine" değildir
 İstedığınız kadar sarıp sarmalasanız da.
 Ve yok bizde Tabut gibi bir şey.
 Şibâm, Nahd ve Hârifliler etrafında dönse de.
 Ben Muhammed'in soyunu seven birisiyim.
 Ve Mushafdaki vahye uyarım.¹⁵¹

Ubeydullah b. Ziyâd'ın komutasındaki Suriye ordusuyla Musul dolaylarında bir araya gelen İbrahim b. Eşter, ordusunu saf düzenine sokmuş, sağ kanadın başına Süfyân b. Yezîd el-Ezdî'yi; sol kanadın komutasına Ali b. Mâlik el-Cuşemî'yi;¹⁵² piyadelerin başına Tufeyl b. Lakî'ti geçirmiş, sancağını Müzâhim b. Mâlik'e teslim etmiştir.¹⁵³ İbn Ziyâd'ın ordusunun sağ kanadına Husayn b. Numeyr, sol kanadına Umeyr b. Hubâb es-Sülemî, süvarilere Şurahbil b. Zu'l-Kelâ komutanlık yapıyordu.¹⁵⁴ Şiddetli geçtiği rivayet edilen savaşı İbrahim kazanmış, İbn Ziyâd, bizzat onun tarafından savaş meydanında öldürülmüştür. Başını Muhtar'a göndermiştir.¹⁵⁵ İbrahim, Medâin'de bulunan Muhtar'a zafer müjdesini gönderdikten sonra kendisine vadedildiği üzere hakimiyeti altına aldığı bölgelerin tamamını bir eyalete dönüştürmüş ve kendisi de böylece eyalet valisi olarak Musul'a yerleşmiştir.¹⁵⁶ Kardeşi Abdurrahman b. Abdullah'ı Nusaybin'e; Zufer b. Hâris'i Karkisiyâ'ya; Hâtim b. Nu'mân el-Bâhili'yi Harrân, Ruha, Sümeysât ve çevresine; Umeyr b. Hubâb es-Sülemî'yi Kefertûsâ ve Tûr Abdîn'e vali olarak atamıştır.¹⁵⁷

Muhtar kendisine gönderilen Ubeydullah b. Ziyâd ile komutanlarının kesik başlarını Abdurrahman b. Ebî Ubeyd es-Sekafî, Abdullah b. Şeddâd el-Cuşemî, Sâib b. Mâlik el-Eş'arî, Abdullah b. Hasl et-Taî ile savaş meydanında elde edilen ganimetlerden 30.000 dinar para ile birlikte Muhammed b.

151 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 237.

152 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 249.

153 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 239

154 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 249.

155 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 250.

156 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 250.

157 Belâzûrî, *Ensâb*, V, 251.

Hanefiyye'ye göndermiştir. İbn Hanefiyye'nin gelen bu paralanın orada bulunan Kûfeliler ve diğer dostları arasında dağıttığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁸

Muhtar'ın Öldürülmesi ve Kûfe'nin Abdullah b. Zübeyr'e Yeniden Bağlanması

Ubeydullah b. Ziyâd'ın öldürülmesi Muhtar'a önemli bir prestij kazandırdığı gibi kendisine bir özgüvenin gelmesini de neden oldu. Hz. Peygamber ve ailesine gönül veren, onları seven herkesin artık kendisiyle birlikte hareket edeceğini düşünüyor buna uygun davranmaya çalışıyordu. Öte taraftan onun özellikle Kûfe'deki uygulamaları şehirde ciddi bir rahatsızlık da oluşturmuştu. Zira onun kabile eşrafını dışarda tutan ve onların sadece mevalileri ile hareket etme stratejisi, kabileler arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmıştı. Kûfe gibi kabile hiyerarşisinin hâlâ çok kavi olan ve bir şekilde uygulanan bir şehirde, kabile eşrafını dışarıda tutarak başarı elde etmek zaten mümkün değildi. Nitekim şehir kuruluşundan itibaren aslında Kabile hiyerarşisine göre dizayn edilmişti. İrafetler buna göre kurulmuş, hatta iskan da buna göre oluşmuştu. Muhtar b. Ebî Ubeyd'in oluşturduğu bu yeni sistem doğal olarak irafet müessesesini de ciddi bir şekilde zedelemişti. Bu da şehirde önemli huzursuzlukların oluşmasını sağlamıştı.

Kaldı ki şehir eşrafı Kûfe'yi terk etmiş ve çoğunluk Basra'ya Abdullah b. Zübeyr'in valisi olan Musab b. Zübeyr'in yanına sığınmışlardı. Bunlar İbn Zübeyr'i Kûfe'ye bir hareket düzenlemesi konusunda sürekli teşvik ediyorlar ve şehirden kendi kabiledaşları aracılığıyla aldıkları haberleri de ona aktarıyorlardı.¹⁵⁹ Özellikle Kinde kabilesi lideri olan Muhammed b. Eş'as'ın teşvikleri görülmektedir. Bütün bunlardan sonra Musab, Kûfe üzerine yürümeye karar verdi.¹⁶⁰ Ancak Muhtar'a

158 Belâzûri, *Ensâb*, II, 287. Mes'ûdi paradan bahsetmeksizin Muhtar'ın İbn Ziyâd'ın başını Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr'e gönderdiğini belirtmektedir (Bkz. *Murûc*, III, 105). Ayrıca bkz. Keşî, I, 342.

159 Belâzûri, *Ensâb*, V, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 243; bkz. Nuveyrî, XXI, 45; İbn Fakih bu isimlerden şunlara yer vermektedir: Esmâ' b. Hârice el-Fezâri, Muhammed b. Eş'as el-Kindî, Şebbes b. Rib'î et-Temîmî. Bkz. 206.

160 Belâzûri, *Ensâb*, V, 251; Nuveyrî, XXI, 45.

karşı başarılı olabilmesi için de Mühelleb'in desteğini almak gerekiyordu. Bu işi de bizzat Muhammed b. Eş'as üstlendi ve Mühelleb'i ikna etmek için Fars illerine gitti, onu ikna etti ve onunla birlikte Basra'ya döndü.¹⁶¹ Öte taraftan Musab, harekete geçmeden önce Muhtar'dan rahatsız olan Kûfelilerin desteğini almak için Abdurrahman b. Mihnefi şehre gönderdi ve şehirde gizli çalışmalar yaptırmaya başladı.¹⁶² Kendisi de askerlerini kabileler şeklinde düzene sokarak Kûfe'ye doğru yola çıktı. Öncü kuvvetlerinin başına Abbâd b. Husayn et-Temimî'yi,¹⁶³ sağ kanat komutanlığına Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i, sol kanadının başına Mühelleb'i, Bekr kabilesine mensup olanların başına Mâlik b. Misma'i, Abdü'l-Kayslıların başına Mâlik b. Münzir'i, Temimlilerin başına ise Ahnef b. Kays'ı geçirdi.¹⁶⁴

Muhtar'a gelince: Musab'ın faaliyete geçtiği haberi aldığı zaman hazırlanmaya başlasa da önemli destekçisi ve taraftarlarından yoksundu. Zira bir birliği Mekke'ye Muhammed b. Hanefiyye'nin yanına göndermişti. Kuvvetlerini önemli bir kısmı ise İbrahim b. Mâlik el-Eşter ile birlikte Musul'da bulunuyordu. Kûfe'de yanında hatırı sayılır asker olsa da bunların içerisinde eşrafla birlikte hareket edecek ve Musab geldiğinde onun tarafına geçecek şahıslar da vardı. Dahası savaşın akıbetini bekleyip ona göre tavır alacakların da hatırı sayılır bir yekûn teşkil ettiğini söylemek lazım. Bütün bu olumsuzluklarla birlikte Muhtar, Ahmer b. Şumayt'i ordu komutanı olarak tayin etti ve Musab'a karşı savaşmak üzere gönderdi. Kendisi ise şehirde mücadelenin sonucunu bekledi. Onların kılıçtan geçirildiği haberini aldığı zaman işinin zor olduğunu anlamış oldu. Artık yapması gereken tek şey kalmıştı bütün gücüyle saldırıya geçmekti. Bir taraftan da Musab'ın askerlerini "Allah'ın kitabına, Rasûlünün sünnetine, kendisine biata ve bu yönetimi Rasûllullahın soyundan olanlardan müteşek-

161 Belâzûri, *Ensâb*, V, 252.

162 Belâzûri, *Ensâb*, V, 253; Nuveyri, XXI, 45.

163 Belâzûri, *Ensâb*, V, 253; Nuveyri, XXI, 45.

164 Bkz. Nuveyri, XXI, 45; bu kabilelerin bir çoğu komutanlarıyla beraber Kûfe'den kaçıp Musab'a sığınanlardan oluşmaktaydı. Bkz. Belâzûri, *Ensâb*, V, 253.

kil bir şûraya devretmeye" çağırıyordu.¹⁶⁵ Musab'ın taraftarları ise insanları Abdullah b. Zübeyr'e biate çağırıyorlardı.

Meydan savaşını kaybeden Muhtar, Dâru'l-imâre'ye sığınmak zorunda kaldı. Taraftarlarının kendisine "Sen bizlere zafer kazanacağımızı vaat etmemiş miydin?" dedikleri zaman "Sen Yüce Allah'ın, Kitâb'ında: "Allâh dilediğini siler, dilediğini de sabit bırakır. Ümmü'l-Kitâb (Kitapların anası) onun yanındadır." (Râ'd, 13/39) ayetini okuduğu ve Allah'ın bu buyruğunu okumadınız mı diye sorduğu rivayet edilmektedir. Dolayısıyla o bununla Allah'ın kararını değiştirdiğini söylemektedir. Kaynaklarımız onun "beda" yani Allah'ın kararını değiştirebileceğini söyleyen veya savunan ilk şahıs olduğunu söylemektedirler.¹⁶⁶ Daha sonra Musab sarayı kuşatmıştır. Dört ay süren bu kuşatma esnasında Muhtar ve taraftarlarının her gün saraydan çıktıkları, Kûfe çarşısında Musab ve taraftarları ile savaştıkları akşam geri döndükleri rivayet edilmektedir.¹⁶⁷ Aylarca süren bu hadise şehrin içinde bulunduğu durumun vahametini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Nitekim bu savaşlar şehri yaşanmaz hale getirmiş, Kûfe'yi adeta enkaza dönüştürmüştür. Savaş Kunâse pazarında devam ettiği için ticaret durmuş, halk çok zor durumda kalmıştır. Nitekim bu iç savaşın böyle devam etmesi Muhtar'ın yanında yer alan taraftarlarını da etkilemiş ve beraberindeki kitlenin günden güne erimesine, onu terk etmesine neden olmuştur. Bütün bunları gören Muhtar son gün otuz dokuz arkadaşıyla birlikte ölüm hurucu yapmış ve öldürülmüştür.¹⁶⁸ Cesedi parçalanmış eli, Dâru'l-imâre'nin kapısına çivilenmiştir. Bu elin Haccâc'ın Kûfe'ye gelişine kadar orada kaldığı rivayet edilmektedir. Dâru'l-imâre'de kuşatılan ve tamamına yakını mevaliye mensup olan altı bin kişi ise teslim olmuş ancak tamamı öldürülmüştür.¹⁶⁹ Böylelikle Kûfe yeniden Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetine geçmiştir.

165 Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 245; Nuveyrî, XXI, 45.

166 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 247; Nuveyrî, XXI, 48.

167 Nuveyrî, XXI, 51.

168 İbn Hibbân, *Meşâyih*, 107.

169 Belâzürî, *Ensâb*, V, 263; İbn Fakih, 206; Nuveyrî, XXI, 52 Mes'ûdi ise tümünün 7.000 kişi olduklarını belirtmektedir. Bkz. *Murûc*, III, 106.

Sonuç olarak Hz. Ali ve Hz. Hasan'dan sonra Kûfe Muhtar b. Ebî Ubeyd ile birlikte bir kez daha merkez haline gelmiştir. Şehri kontrol altına alan Muhtar, Abdullah b. Zübeyr ile Emevîlere karşı mücadele etmiştir. Özellikle Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları ile şehir merkezinde yürütülen savaşlarda çok ciddi bir şekilde tahrip olmuştur. Onun ölümü ile birlikte yeniden Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetine geçmiş ve daha sonra da Abdülmelik b. Mervân'ın hâkimiyetine geçecektir. Bu hadiseleri de daha sonra bölümler halinde ele almayı düşünmekteyiz.

DİZİN

A

Â'şâ 18, 204

Abbâd b. Husayn et-Temimî 207

Abbas b. Ca'de el-Cedeli 139

Abbâs b. Sehl b. Sa'd es-Sâidi
199

Abdullah b. Abbas 54, 60, 61,
64, 66, 70, 73, 83, 88,
146, 191, 203

Abdullah b. Afif el-Ezdi 154

Abdullah b. Ahmer el-Ezdi 160

Abdullah b. Âmir 31, 41, 58, 96,
99, 101

Abdullah b. Cemele 192

Abdullah b. Cündeb 82

Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel b.
el-Hâris b. Abdulmuttalib
99, 100

Abdullah b. Habbab b. Eret 74

Abdullah b. Hâlife et-Taî 119

Abdullah b. Hâris 118

Abdullah b. Hârise 118, 190

Abdullah b. Hasl et-Taî 205

Abdullah b. Hûze 155

Abdullah b. Kâmil 186, 189, 194

Abdullah b. Kevva 73

Abdullah b. Mâlik et-Tâi 189

Abdullah b. Mesud 33

Abdullah b. Mutî' 146, 182, 187,
188, 190

Abdullah b. Müslim b. Sâid el-
Hadremî 134

Abdullah b. Ömer 51, 176, 181

Abdullah b. Sa'd 41, 160, 162

Abdullah b. Şeddâd el-Cuşemî
205

Abdullah b. Şube' el-Hemdani

131

Abdullah b. Şübrüme 23

Abdullah b. Urve el-Has'amî 197

Abdullah b. Utbe b. Mesud 189

Abdullah b. Vâl 131, 160

Abdullah b. Vehb er-Rasibi 73

Abdullah b. Yaktur 148

Abdullah b. Yezid 164, 166, 167,
168, 170, 171, 172, 180,
181

Abdullah b. Zübeyr 14, 128,
146, 156, 164, 165, 166,
172, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 190, 191, 198,
201, 204, 206, 208; ta-
raftarları 165

Abdumelik b. Mervân 85, 169,
172, 173, 199, 200, 209

Abdurrahman b. Abdullah 91,
131, 205

Abdurrahman b. Avf 51

Abdurrahman b. Azîz el-Kindî
139

Abdurrahman b. Ebî Ubeyd es-
Sekafî 205

Abdurrahman b. Ebû Leylâ 23

Abdurrahman b. Halid b. Velid
38

Abdurrahman b. Hasân 120

Abdurrahman b. Mihnef 187,
207

Abdurrahman b. Muhammed b.
Eş'as 8, 13, 142

Abdurrahman b. Mülcem 85

Abdurrahman b. Osman es-
Sekafî 119

Abdurrahman b. Sâid 187, 188,

190, 192
 Abdurrahman b. Şureyh 183, 184, 185
 Abdurrahman İbn Hayyân 124
 adalet 133
 Adıyy b. Hâtım 33, 64, 66, 67, 88, 119
 Ahmer b. Şumayt 186, 194, 207
 Ahnef b. Kays 146, 207
 Âiz b. Harmele 43
 Ali b. Hüseyin 154, 191
 Ali b. Mâlik el-Cuşemî 205
 Amir b. Abdülkays 20
 Âmir b. Mesud el-Cumahî 164, 178
 Âmir eş-Şa'bî 182
 Ammâr b. Yâsir 33, 61, 62, 63, 67, 79
 Amr b. As 41, 66, 67, 68, 70
 Amr b. Haccâc ez-Zebidî 196
 Amr b. Hâlid is-Seydavî 150
 Amr b. Hamık 67, 115, 118
 Amr b. Huveyris 17, 24, 42, 112, 123, 163, 176
 Amr b. Külsûm 18
 Amr b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 134
 Amr b. Zürare 66
 Arâmîce 18
 Arâmîler 13
 Arap-mevali çekişmesi 14
 Arapça 18
 asabiyet 194
 Âsım b. Avf 120, 123
 Aşura 157
 Avvâne b. el-Hakem 84
 Aynu'l-Verde 172, 173
 Azarbaycan 190

B

Bağdadî 92, 96

Basra 13, 28, 40, 41, 43, 45, 51, 54, 58, 60, 63, 66, 83, 110, 111, 112, 113, 135, 149, 163, 188, 198, 199, 206, 207
 Basralılar 51, 64
 beda 208
 bedevi 199
 Bekr b. Ubeyd 115
 Belâzûrî 38, 61, 71, 81, 84, 86, 88, 99, 100, 101, 103, 120, 122, 171, 175, 179
 biat 128, 176, 177, 179, 188, 189, 199, 201
 Bilal b. Husayn 142
 Bişr b. Ebû Hâzim 18
 Bizans 65
 Bizans yönetimi 104
 Bizanslılar 13
 Busr b. Ebî'l-Ertât 95

C-Ç

Ca'fer b. Abdullah 67
 Cafer et-Tayyar 60
 Cehşuyarî 15
 Cemel 58, 64, 72, 78, 102
 Cemre b. Sinân el-Esedî 43
 Cerir b. Abdullah 34, 66, 118, 123
 Cerrâh b. Sinân 92
 Cezîre 191, 192
 cibane 12, 193
 cihat 88, 161, 189
 Cûhâ 170
 Cundeb b. Abdullah 35, 87
 Çin 16

D

Dahhâk 130
 Dahhâk b. Kays el-Fihri 88

Dahhâk b. Müzâhim 18
 Damre b. Yezid 66
 Dâru'l-imâre 138, 139, 140, 141,
 144, 147, 183, 208
 dâru'l-kurrâ 23
 Derâbcird 100, 101, 102
 Deylemîler 11, 15, 181
 Deyru'l-A'vâr 170
 Dicle 33, 65
 Dineverî 96, 102

E

Ebû Abdullah el-Cedeli 202
 Ebû Amara el-Kindî 115
 Ebû Burde b. Ebî Musa el-Eş'arî
 121, 122
 Ebû Esved ed-Dueli 66
 Ebû Hanife 13, 14, 16, 17, 19,
 21, 24
 Ebû Humeyde 122
 Ebû Mihnef 60
 Ebû Musa el-Eş'arî 34, 44, 45,
 55, 56, 60, 61, 63, 70, 71,
 72, 188
 Ebû Rebia 40
 Ebû Sarîf el-Bedrî 124
 Ebû Sûmame es-Sâidî 139
 Ebû'l-A'var es-Sulemî 123
 Ebû'l-Bahteri Said b. Firuz et-
 Tai 14
 Ebû'l-Mu'temir 162, 203
 Ehl-i Beyt 165, 172, 173, 175,
 179, 185, 191, 200, 201,
 202
 Ehl-i Sünnet 75, 76, 77, 103
 ehlu'l-eyyâm 28, 29, 30, 42
 eman 101, 102, 103, 117, 143,
 195
 Emevî taraftarları 134, 165
 emsar 41, 128

Enbar 171
 Ensar 80, 180
 Erkâm 120, 123
 Ermeniya 190
 Esmâ b. Hârîce el-Fezârî 188,
 197
 Esved b. Cerâd el-Kindî 183
 Esved b. Rebia b. Mâlik b. Zî Ay-
 neyn 162
 Eş'as b. Kays 33, 69, 71
 Eş'as b. Sevvâr 22
 eşraf 130, 131, 139, 157, 195,
 206, 207
 Eyüp es-Sekafi 13

F

Fadl b. ed-Dukeyn 18
 Farslar 13
 Fatıma 78
 Ferezdak 146
 Fırat 33, 65, 151
 Fustat 28, 40, 51, 54

G

ganimet 32, 38, 64, 130, 140
 Geralt R. Hawting 157
 günah çıkarma 158
 Ğafiki b. Harb 52

H

Habbâb b. Eret 33
 Habîb b. Mesleme el-Fihri 123
 Habîb b. Munkiz es-Sevrî 190
 Habîb b. Muzahhar 130
 Haccâc 13, 208
 Haccâr b. Ebcer el-İclî 140
 Haceru'l-Esved 171
 Hâcir 147
 Hafs b. Ömer b. Sa'd 195

- hakem 69, 70, 71, 73, 74
 Hakim b. Mûnkiz el-Kindî 167
 Halid b. Abdullah el-Kasrî 16
 Hâlid b. Sa'd b. Nufeyl 162
 Halid b. Urute el-Uzrî 33
 halife 82, 87, 118
 Hammâd b. Ebû Süleyman 21
 Hamza b. Mâlik el-Hemdânî 123
 Hamza ez-Zeyyât 22
 Hânî 138, 148
 Hânî b. Ebî Hayye b. Alkame 43
 Hânî b. Kays 203
 Hânî b. Urve 137, 144, 145, 176
 Hâricî 129, 136; isyanları 109
 Hâriciler 74, 84, 91, 93, 107, 108, 109
 Hâricilik 73, 74
 Hâris b. Murre el-Ezdi 74
 Hâris b. Yezid el-Ukayli 23
 Harrân 205
 Harre olayı 46
 Harûra 73, 74
 Hasan Basrî 126
 Haşim b. Utbe b. Ebî Vakkas 55, 60
 Haşimoğulları 102, 178, 202
 Hâtim b. Nu'mân el-Bâhili 205
 Havelî b. Yezid el-Esbâhî 153
 Havşeb el-Yursemî 204
 Hıms 38, 41
 Hıristiyanlık 158
 Hicaz 16, 31, 66, 164, 177
 hilafet 82, 84, 95, 97, 98, 103, 104, 105, 107, 172, 173, 175
 Hindistan 16
 Hîre 11, 16, 18, 43
 Hişam 85
 Horasan 16; fethi 127
 Hucr b. Adıyy 8, 39, 62, 64, 67, 88, 108, 109, 110, 112, 120, 122, 124, 125, 131, 197
 Hucr b. Üde 162
 Hucr b. Yezid 118
 Hudbe b. Feyyâz el-Kudâi 124
 Hulvân 190
 Humejd b. Müslim 153
 Huneys el-Esedî 35
 Hurr b. Yezid el-Yerbuî 152
 Hurr b. Yezid et-Temimî 149
 Husayn b. Abdullah el-Kilabî 124
 Husayn b. Numeyr 149, 205
 Huzeyfe b. el-Yemân 31, 45, 162
 Hz. Aişe 57, 58, 59, 60, 62, 63, 79, 125
 Hz. Ali 40, 41, 45, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 102, 107, 108, 109, 111, 112, 119, 124, 126, 132, 160, 179, 191, 204, 209; taraftarı 129, 163
 Hz. Ebûbekir 25, 60, 77, 80, 82
 Hz. Fatıma 79, 158
 Hz. Hasan 31, 61, 62, 63, 107, 128, 130, 209
 Hz. Hüseyin 31, 126, 178; taraftarı 134, 136; -'e gönderilen mektuplar 132, 140, 175; -'in kabri 171; -'in katilleri 175; -'in katli 127, 153, 158, 175; -'in öcünü almak 165, 180; -'in süt kardeşi 148
 Hz. İsa 158
 Hz. Osman 51, 52, 53, 55, 65, 79, 82, 111, 165, 195; -'in şهادeti 46
 Hz. Ömer 25, 31, 32, 33, 45, 51,

52, 82

I-İIrak 13, 65, 88, 93, 94, 126, 167,
169, 172, 177, 191, 204

İbn A'sem 81, 94, 102

İbn Abbas 31

İbn Arabî 98

İbn Cueyye 123

İbn Dabbî 35

İbn Habîb 145

İbn Huberye 14

İbn Kevva 35

İbn Mes'ûd 19, 64

İbn Miskeveyh 97, 101, 139,
142, 144, 145

İbn Mutî' 185, 186

İbn Mülcem 74

İbn Ömer 31, 146

İbn Sa'd 145

İbn Ümmülhakem 119

İbn Zi-Hubke 35

İbn Zübeyr 31, 199, 201

İbnü'l-Cevzî 38

İbnü'l-Esir 77, 96, 126

İbnü'l-Ğarik 177

İbnü'l-Hanefiyye 201, 202, 203

**İbrahim b. Eşter 192, 193, 204,
205****İbrahim b. Mâlik 185, 186, 188,
192, 194, 207**İbrahim b. Muhammed 164,
167, 170, 180, 181

İbrahim b. Talha 168, 181

İbranice 18

iç savaş 187, 188, 208

ihtida 27

ikta 33, 34, 35, 45

ilk Kerbela Hacıları 158

ilk Şii isyan 157, 174

imam 81, 175

imamet 73, 76, 77, 103

İsa b. Abdurrahman 22

İsfehânî 83, 88, 92, 93, 102,
105, 142

İshak b. Mesud 190

İsrailoğulları 204; -nın tabutu
204

İstanbul 128

istibdat 113

isyan 113

İyâs b. Mudârib 182, 187

J

Jason BeDuhn 158

K

Ka'b b. Ebî Ka'b el-Has'amî 187

Ka'b b. Ubeyde 40

Ka'ka' b. Şevr el-Zühli 140

kabile kimliği 71

Kâbisa b. Câbir b. Vehb el-Esedî
43Kâbisa b. Dubay'a el-Absî 120,
124

Kahtanî 11, 63

Kalkaşandî 98, 101

Karaza b. Ka'b el-Ensarî 60, 62

Karkîsiyâ 172, 205

Kays b. Mushir es-Saydaî 131,
147, 148

Kays b. Müslim el-Cedelî 23

Kays b. Sa'd 61, 66, 82, 84, 88,
91, 94, 95, 96, 119

Kays b. Yezid 120

Kerbela 78, 154, 158, 171, 195

Kerîm b. Afif el-Has'amî 120

Kesîr b. Şihâb 140

Keşî 102

Keysân Ebû Amre 189

- Kidâm b. Hayyân 120, 124
 Kisâi 22
 Kudâme b. Ebî İsa 190
 Kûfe eşrafi 139, 140, 188, 193
 Kuleynî 81
 Kunâse 16, 17, 208
 Kur'an 68, 83
 Kureyş 33, 34, 36, 37, 41, 42, 45, 62, 71, 72, 142
 kurgu tarih 79
 Kurrâ 23, 73
 Kuzey Afrika 79
 kürsü 204
 Kürtler 190
- L**
- Lynda Clark 158
- M**
- Ma'kil b. Kays er-Riyâhî 88
 Mâlik b. Hubeyre es-Sekûnî 123
 Mâlik b. Ka'b 41
 Mâlik b. Misma' 207
 Mâlik b. Münzir 207
 Mâlik b. Yesâr el-Riyâhî 63
 Mâlik Eşter 35, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 56, 61, 67, 69
 Meclisi 94, 97, 102, 132, 145
 Medâin 91, 92, 96, 98, 162, 163, 190, 205
 Medine 19, 27, 41, 46, 52, 54, 57, 59, 65, 105, 125, 128, 149, 200
 mehdî 175, 179, 183, 186, 202
 Mekke 54, 58, 129, 131, 146, 149, 164, 166, 177, 178, 188, 199, 202, 203
 Mervân b. Hakem 191
 Mes'ûdî 78, 202
 mevali 13, 14, 185, 193, 199, 204, 206, 208
 Mezhic kabilesi 12, 67, 145
 Mezopotamya 13
 Mısır 41, 66, 87
 Mısırlılar 46, 51
 Mi'sar el-Fedekî 67, 68
 Mihnef b. Suleym el-Ezdî 64
 Muâviye b. Ebî Süfyan 27, 38, 41, 70, 77, 84, 88, 107, 108, 110, 117, 123, 124, 128, 130
 Muğire 109, 110, 112
 Muğire b. Ka'kaa b. Yezîd 23
 Muğire b. Nevfel b. el-Hâris b. Abdulmuttalib 90
 Muğire b. Şu'be 103, 110, 111
 Muhammed b. Cafer 60
 Muhammed b. Ebu Bekr 60, 66
 Muhammed b. Eş'as 117, 118, 126, 140, 142, 143, 144, 206, 207
 Muhammed b. Habib el-Bekrî 155
 Muhammed b. Hanefiyye 146, 165, 166, 178, 179, 183, 184, 189, 191, 194, 195, 201, 205
 Muhammed b. Ka'b b. Kuraza 190
 Muhammed b. Umeyr b. Utârid 67, 190, 194
 Muharrem 183
 Muhriz b. Şihâb el-Minkarî 120, 124
 Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi 14, 92, 103, 121, 126, 133, 156, 165, 175, 176, 192, 193, 195, 199, 206, 209
 mukâtile 31, 141

mulûkiyye 33
 Musab b. Zübeyr 198, 206
 Musul 118, 119, 190, 192, 205
 Mücemi' b. Abdullah el-Âizî 150
 Müfid 97
 Mühelleb 207
 Müsennâ b. Muharib el-Abdî 163
 Müseyyeb b. Necebe 130, 160,
 167, 168, 173
 Müslim b. Akîl 132, 133, 134,
 136, 137, 139, 142, 143,
 144, 145, 147, 148, 159,
 175, 176
 Müslim b. Avsece 137, 139
 Müslim b. Ukbe 153
 Müstevfî el-Kazvinî 103
 Müzâhim b. Mâlik 205

N

Nâbiğa 18
 Nâfî' b. Hilâl el-Muradî 150
 Nâttellâ 192
 Necranlılar 13
 Nehrevan 74, 86
 Nevbahti 92
 Nu'man b. Beşîr 134, 135
 Nuaym b. Hubeyre 67
 Nuhayla 86, 167, 168, 170
 Nusaybin 205
 Nuveyrî 102, 103, 139, 143

Ö

Ömer b. Abdurrahman 146, 198
 Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 144,
 151, 152, 153, 154, 173,
 195, 200
 Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer
 207

R

Rabia b. Muhârik 192
 Rakîm 200
 Rebeze 60
 Rey 40, 153
 Rifâa b. Şeddâd 67, 130, 160,
 161
 Rosie Llevelleyn-Jones 158
 Ruha 205

S-Ş

Sa'd b. Ebi Vakkâs 11, 19, 34,
 51, 104, 201
 Sa'd b. Huzeyfe b. el-Yemân 162,
 190
 Sa'd b. Ubâde 80
 Sa'id b. Cübeyr 13
 Sa'sa 35, 67
 Sabât 91, 95
 Sâbit b. Kays 36, 43
 Sâib b. Mâlik 182, 183, 205
 Said b. el-As 29, 36, 39, 41, 54
 Said b. Kays 64, 67, 91
 Said b. Nimrân 123
 Said b. Zeyd 34
 saltanat 104
 Sasaniler 33
 savafî 32, 33, 35, 36, 42
 Sayfî eş-Şeybanî 119, 120, 124
 Sebi' Vakası 192
 sekine 204
 Semûre b. Cundeb 111
 Sevad 32, 33, 34, 36, 41, 45, 47
 Seyf b. Ömer 39
 Seylan 16
 Siffin 45, 67, 72, 73, 78, 86, 96,
 102
 Si'r b. Ebî Si'r el-Hanefî 183
 Suriye 54, 66, 87, 137, 140, 149,
 165, 170, 171, 173, 180,
 191, 198, 205

Suriyeliler 68
 Süfyân b. Yezîd el-Ezdi 205
 Süfyân es-Sevri 24
 Süleyman b. Surad 58, 129,
 130, 159, 160, 161, 162,
 163, 165, 166, 167, 168,
 169, 170, 171, 172, 173,
 179, 180, 181
 Sümeysât 205
 Sünnet 83
 Süryanice 18
 Şa'bi 22, 185
 Şam 37, 38, 65, 66, 88, 119,
 120, 122, 124, 129, 135,
 144, 151, 155, 173; ordu-
 su 173
 Şamlılar 66, 87
 Şebes b. Rib'i 140, 152, 194
 Şeddâd b. Heysem el-Hilâli 114
 Şemer b. Zi Cevşen ed-Dabbâbi
 140
 Şemir b. Zü'l-Cevşen el-Kilabi
 187
 Şemîr el-Has'amî 124
 Şenes b. Rebi' 66
 Şerik b. Şeddâd el-Hadremî 120,
 124
 Şi'bi Ebi Talib 202
 Şia 66, 75, 76, 77, 80, 102, 103,
 157, 158, 175
 Şii 108, 157, 173
 Şiiler 76, 77, 78, 158
 Şiilik 158
 şûra 51, 52, 59, 82, 101, 102,
 103, 208
 Şurahbil b. Vers 199
 Şurahbil b. Zu'l-Kelâ 205
 Şureyh b. Hanî el-Harisî 122

T

Taberî 84
 Taberistan 30, 79
 Tabersi 97
 tahkim 72, 95
 Taif 177, 203
 Talha 57, 59
 Talha b. Ubeydullah 34, 35, 51,
 53
 tekfir 90
 Tevvâbûn 8, 58, 126, 158, 162,
 163, 164, 165, 167, 172,
 173, 180
 Tikrit 192
 Tufeyl b. Lakît 205
 Tufeyl b. Şubrume 67
 Tulekâ 39
 Tuleyhâ b. Esed 56

U-Û

Ubeyd b. el-Ebras 18
 Ubeydullah 95, 135
 Ubeydullah b. Abbas 90, 93, 95
 Ubeydullah b. Ziyâd 136, 137,
 138, 139, 140, 141, 144,
 147, 148, 149, 150, 151,
 152, 153, 161, 163, 167,
 169, 172, 176, 177, 191,
 192, 204, 205, 206
 Ukbe b. Amr b. Sa'lebe 67
 Ukbe b. Tâhir 203
 Umâre b. Şihab 56
 Umâre b. Ubeyd es-Selulî 131
 Umâre b. Ukbe b. Ebî Muayt 111
 Umâre b. Velid b. Ukbe 134
 Umeyr 35
 Umeyr b. Hubâb es-Sülemî 205
 Urve b. Muğire b. Şu'be 121
 Utbe b. Ahnes 120, 123
 Ümeyyeoğulları 58, 76, 102
 Üsame b. Zeyd 201

V

Va'lâ b. Ma hdûc ez-Zuheyli 63
 Vâil b. Hucr 123
 vasi 175, 179
 veliaht 104
 Velid b. Ukbe 28, 54
 Velid bin Husayn b. Müslim 167
 Verkâ' b. Âzib 186, 192
 Verkâ' b. Sümeyy el-Beceli 120,
 123

Y

Ya'kubî 93, 94
 Ya'la b. Münye 58
 Yahudi kültürü 157
 Yahudiler 13
 Yahya b. Said b. el-As 146
 Yemen 31, 66, 194
 Yemen Arapları 168
 Yezid 104, 126, 127, 135, 140,
 145, 165, 177
 Yezid b. Enes 186, 192
 Yezid b. Kays 66
 Yezid b. Muâviye 163, 176, 190
 Yom Kippur 157
 Yunanca 18
 Yunus b. Amr b. İmrân 203

Z

Zahr b. Kays 187, 190
 Zâide b. Kudâme 199
 zekât 27
 Zemzem 201
 Zeyd b. Ali 8, 14, 85
 Zeyd b. Husayn 68
 Zeyd b. Vehb el-Cüheyni 97
 Zeydiye 145
 Zeyneb bnt. Ali 154
 Ziyâd 112, 113, 114, 116, 117,

122, 129

Ziyâd b. Ebihî 16, 110, 111, 112,
 115, 134, 136
 Ziyâd b. en-Nadr 43, 64
 Ziyâd b. Sa'sa' 88
 Zubyân b. Umâre et-Temimî 202
 Zufer b. Hâris 172, 191, 192,
 205
 Zübeyr b. Avvâm 34, 51, 53, 57,
 59
 Zührî 58, 84, 85

